T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

EMRULLAH EFENDİ'NİN İKDAM GAZETESİNDEKİ FELSEFE VE BİLİM TERİMLERİNE DAİR MAKALELERİ

Yüksek Lisans Tezi

MERYEM ÜKE

İstanbul, 2008

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

EMRULLAH EFENDİ'NİN İKDAM GAZETESİNDEKİ FELSEFE VE BİLİM TERİMLERİNE DAİR MAKALELERİ

Yüksek Lisans Tezi

MERYEM ÜKE

Danışmanı: Prof. Dr. İsmail KARA

İstanbul, 2008

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı İSLAM FELSEFESİ Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi MERYEM ÜKE nın EMRULLAH EFENDİ'NİN İKDAM GAZETESİNDEKİ FELSEFE VE BİLİM TERİMLERİNE DAİR MAKALELERİ adlı tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 17.07.2008 tarih ve 2008/12-16 sayılı kararıyla ile oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	**İmzası**
Tez Savunma Tarihi	: 1 / XII / 2008	
1) Tez Danışmanı :	**PROF. DR. İSMAİL KARA**	....
2) Jüri Üyesi :	**PROF. DR. ALİ DURUSOY**	....
3) Jüri Üyesi :	**YRD. DOÇ.DR. EMİNE KESKİNER**	....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

> "Denebilir ki bizde *İlm-i lisan*dan ve *Felsefe-i lisaniye*den ilk bahseden Emrullah Efendi olduğu gibi zamanlarına kadar her eli kalem tutanın girmekte bir beis görmediği lisanî münazarât ve münakaşâta bir *reng-i ilmî*, bir *kıymet-i fenniye* veren de ilk Emrullah Efendi olmuştur. Devr-i istibdadda başmuharrirliği ile bir cildi tamamen tab' u neşredilmiş olan *Muhitu'l-Maarif* Emrullah Efendi'nin heykel-i ihâtası, âbide-i irfanı telakki edilmeğe şâyestedir. (...) Emrullah Efendi'nin Dârulfünûn Felsefe muallimliğinde iken not ettirdikleri *Felsefe Dersleri* de müşârunileyhin cidden fenniyât ve lisaniyâtta, felsefiyât ve tetebbuâtta ne kadar mütebahhir olduklarını pek vâzıh gösterir".
>
> Bursalı Mehmet Tahir[1]

Türkçe ilk ansiklopedi teşebbüslerinden biri olan *Muhitu'l-Maarif*'in başyazarı, Darülfünun'un ilk İlm-i hikmet hocası ve II. Meşrutiyet döneminin en uzun süreli Maarif Nazarlığı görevinde bulunmuş Emrullah Efendi hakkında yapılan bu çalışmada onun *Muhitu'l-Maarif* ansiklopedisinin hazırlık yazıları olarak *İkdam* gazetesinde imzasız yayınlanan "Ansiklopedi yahut Muhitu'l-Maarif" başlıklı yazılarından felsefe ve bilime dair olanları ele alınmıştır.

Giriş ve dört bölümden oluşan bu çalışmanın girişinde modern felsefe-bilim ve dil terimleri meselesinin Emrullah Efendi dönemine kadar ele alınışı, sonrasında da döneminin yayın hayatında öenmli bir yeri olan *İkdam* gazetesinin felsefe-bilim, dil tartışmalarındaki yeri incelenmeye çalışılmıştır.

Emrullah Efendi ismini günümüze taşıyan eğitimciliği hususunda yapılan çalışmalarda, özellikle çalışmamızın konusunu teşkil eden yazıların yayınlandığı dönemi de içine alan Emrullah Efendi'nin Avrupa'ya firar ettiği 1893 tarihinden

---

[1] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul Matbaa-i Âmire 1333 h. [1915], II, 95.

Meclis-i Maarif azası olduğu bildirilen hatalı 1900[2] tarihine kadar olan zaman aralığındaki hayatı hakkında hemen hiçbir bilgi verilmemiş ve bu dönem önemsenmemiştir. Bu sebeple tezimizin birinci bölümünde Emrullah Efendi'nin hayatı, eserleri, gazete ve dergilerde yayınlanan ve ulaşabildiğimiz makalelerinin listesi, felsefe-bilim ve dil münasebeti ve konumuzu teşkil eden terim tercihlerinde gözettiği kıstaslar hakkında bilgi verilmiştir.

Tezimizin ikinci bölümünde Emrullah Efendi'nin *İkdam* gazetesindeki felsefe-bilime dair yazıları kronolojik olarak yer alır. Bugüne kadar hemen hiç kullanılmayan bu makaleler Emrullah Efendi'nin felsefe ve dil ilgilerini gösteren *Muhitu'l-Maarif* ansiklopedisinin hazırlık yazılarıdır.

Üçüncü bölüm *İkdam*'daki ve ulaşabildiğimiz diğer eser ve yazılarından seçerek oluşturduğumuz açıklamalı terimler sözlüğü ve Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca terim sözlüğünü ihtiva etmektedir. Bu sözlükler dönemin diğer sözlük çalışmaları ve terim tercihleriyle mukayeseli olarak ele alınabilecek zenginliktedir.

Tezimizin sonuç bölümünde ise Emrullah Efendi'nin felsefe-bilim ve dil alanındaki katkılarına dair bir değerlendirme yer almaktadır.

Bu tezin ortaya çıkmasında pek çok kişinin emeği geçti. Öncelikle tez konusunu teklif eden ve çalışmam sürecince yoğun çalışmaları arasında vakit ayırıp ufuk açıcı görüşleri ve örnek çalışmaları ile her daim yardım ve teşvikini esirgemeyen danışmanım, hocam Prof. Dr. İsmail Kara Bey'e medyun-ı şükranım.

Ulaştığı metin ve belgeleri ilmî cömertlikle sunan ve haberdar eden Ali Adem Yörük Bey'e gönülden teşekkür ediyorum. Yoğun çalışmaları arasında metin mukabelesi hususunda yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarım Fatma Er, Fulya İbanoğlu, Filiz Dığıroğlu, Esra Evsen ve Nurgül Karayazı'ya müteşekkirim.

[2] Emrullah Efendi Meclis-i Maarif azalığına 1900 senesinde değil 1898 senesinde getirilmiştir. Hayatı bölümünde bu konu hakkında bilgi verilmiştir.

Ayrıca İstanbul'u benim için daha yaşanır kılan ve maddi manevi her daim desteklerini hissettiğim dostlarım Sümeyye Parıldar, Elif Tokay, Reyhan Sarıkaya, Zeynep Süslü Berktaş, Münevver Kübra Bakırcı'ya can u gönülden müteşekkirim.

Son olarak hayatımın kaynağı anne ve babama maddi manevi destekleri ve anlayışları için, tez dönemimin en sıkıntılı anlarında varlıkları ile huzur bulduğum ve anlayışlarına sığındığım kardeşlerime sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Tevfik Allah'tan…

2008

Meryem ÜKE

KISALTMALAR

a.	: Aynı.
A.Ü.DTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi.
bkz.	: Bakınız.
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
BFDK	: İ. Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*
c.	: Cilt.
dan.	: Danışmanı.
DİA	: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.*
EEİHD	: İ. Kara, "Emrullah Efendi ve 'İlm-i Hikmet' Dersleri".
Fak.	: Fakültesi.
Haz.	: Hazırlayan.
İAh	: Emrullah Efendi, *İlm-i Ahlâk* ders notları
İH/1	:Emrullah Efendi, *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanan İlm-i Hikmet ders notları
İH/2	: Emrullah Efendi, *Darülfünun Mecmuası*'nda yayınlanan *İlm-i Hikmet* ders notları
İR	: Emrullah Efendi, Medresetü'l-Vaizin *İlmü'r-Ruh* ders notları
İ. MF	: İrade Maarif.
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi.
s.	: Sayfa.
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
TTK	: Türk Tarih Kurumu.
ty.	: Yayın tarihi yok.
yay.	: Yayınları.
YYMG	: *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*
YPR	: Yıldız Parakende.
yy.	: Yayın yeri yok.

GİRİŞ

A. MODERN FELSEFE-BİLİM DİLİNİN TÜRKÇE'YE İNTİKALİ

Modern bilim dilinin Türkçeye intikali meselesi XVIII. yüzyılın son çeyreğinde başlayan mekteplеşme süreci doğrultusunda ortaya çıkmaya başlamıştır. Mektep hocalarının yabancı asıllı olması ve yabancı ders kitaplarının okutulması kendini kuvvetli şekilde hissetirmeye başlamıştır. Bu mesele ilk açılan okullar olması hasebiyle öncelikli olarak mühendislik, tıp ve teknik alanlarda kendini hissettirir.

Tıbbî terimlere Türkçe karşılık bulma faaliyetinde bulunanların başında Şânizade Atâullah Efendi gelir. Atâullah Efendi yeni tıbbı Osmanlı ulemâsının bilmediğini iddia edenlere karşı beş cilt halinde yazdığı telif-tercüme- uyarlama eserinde terimlerin Arapça ve Farsça haricinde Latince, Fransızca ve İtalyanca karşılıklarını da kullanmış ve bunların Türkçe karşılıklarını da vermeye çalışmıştır.[3]

Tıptan sonra modern bilim dilinin Türkçeye tercümesi hususunda dikkat çeken isim riyaziyât alanında Hoca İshak Efendi'dir. Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun başhocası İshak Efendi'nin koyduğu Türkçe terimler kendisinden sonra

---

[3] Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: TTK, 1960, s. 73-75.

da alanında kabul edilmiş ve kullanılmıştır. 1900'de açılan Darülfünun müdürü Salih Zeki Bey 1315/1900 senesinde birinci cildi yayınlanan *Kamus-ı Riyaziyat* eserinde İshak Hoca'nın terimlerine de yer vermiştir. [4]

Modern bilimlerin yayılmasında katkı sağlayan önemli isimlerden biri de Münif Paşa'dır. Onun kurduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin çıkarmaya başladığı *Mecmua-i Fünun* modern bilimler meselesini ele almış, bazı terimlere Türkçe karşılıklar verip, bazılarını da olduğu gibi kabul etmişlerdir.[5]

Felsefe alanında ise bu dönemlerde ön plana çıkan isim ilk Darülfün'un hocalarından Hoca Tahsin Efendi'dir. Onun yazdığı *Psikoloji yahut İlmü'r-ruh* eseri Türkçede modern felsefenin ilk eserlerinden sayılabilir.[6]

Modern bilimlerin Türkçeye tercümesi hususunda gösterilen gayretlerin yanında bu eserlerin tercümesinde kullanılmak üzere telif edilen sözlükler de önemli bir yere sahiptir. II. Mahmut döneminde yazarının isminin belirtilmediği 1249 Cemaziyelevvel (1833)'inde Vardar Yenice'sinde Askeri okullarda okutulacak kitapların tercümesi için telif edilen Fransızca-Türkçe sözlük o dönemde bu alandaki hatırı sayılır kişisel gayretlerin de olduğunun göstergesidir.[7]

Ali Suavî'nin bilim ve fen terimlerini Avrupalıların kullandığı şekliyle alınması gerektiğini savunduğu ve 1287 (1870) senesinde neşrine başladığı *Kamusu'l-Ulûm ve'l-Maarif* telif-tercüme ansiklopedi teşebbüsü de kendi alanında ilk sayılacak bir çalışmadır. Paris'te çıkardığı *Ulûm* gazetesine ek olarak formalar halinde neşredilen eser ancak 5 forma yani 80 sayfa yayınlanabilmiştir.[8]

---

[4] Agâh Sırrı, *age*, s. 75.
[5] Agâh Sırrı, *age*, s. 107.
[6] İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, İstanbul: Dergâh yay., 2001, s. 26.
[7] C. evvel 1249 tarihli yazma nüshasından fotokopi çektirilmiş Yenice-i Vardar'da telif edilmiş yaklaşık 8 bin kelimeyi hâvi açıklamalı Fransızca-Türkçe lügatın dibacesinde "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye" mekteplerinde okutulacak Fransızca gramer kitabının tercümesine yardımcı olma maksadı ile eserin telif edildiği yazılmıştır. Eserde müellifin ve kitabın ismi belirtilmemiştir. Bu yazma sözlük o dönemde basılmamış olsa da Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde, farklı zamanlarda tercüme faaliyetlerinin bulunduğunun göstergesi kabul edilebilir.
[8] Agâh Sırrı, *age*, s. 174; İsmail Kara, *Aramakla Bulunmaz*, İstanbul: Dergâh yay., 2006, s. 75-76.

Bir diğer teşebbüs de *İkdam* gazetesi muharrirlerinden Necip Asım Bey'in Yüzbaşı Hasan Tahsin Bey'le neşrettikleri *Lügât-ı İlmiye ve Fenniye*[9] isimli eserdir. Bu eserin 18 cüzü neşredildikten sonra yazılı kırk-elli cüzü daha bulunmasına rağmen mali sebeplerden dolayı yayını tamamlanamamıştır.[10]

Emrullah Efendi'nin başyazarı bulunduğu *Muhitu'l-Maarif* ansiklopedisinin neşrine kadar doğrudan felsefe terimleri ile ilgili zikredilmesi gereken faaliyetlerden biri de Rıza Tevfik'in *Malumât* gazetesinde "Bazı Istılahât-ı Hikemiye Hakkında Mutalaa ve Tafsilat" başlıklı yazılarıdır.[11] Rıza Tevfik'in bu yazıları *Mufassal Kamus-ı Felsefe*[12] eserinin ön yazılarıdır.

Modern felsefe bilim serüveninin Emrullah Efendi dönemine kadar özetlemeye çalıştığımız bu çalışmalar Türk ilim hayatına önemli bir ivme kazandırmıştır. Fakat üzerinde ittifak eidlen ortak terimlerin olmaması problemi tüm yönleri ile kendini hissettirmektedir. Emrullah Efendi bu problemi çözmeye yönelik başladığı *Muhitu'l-Maarif*'in yayın aşamasında bu hususu dile getirmiştir:

> "Bu vaz'iyyât bir esas ve kâideye mübteni olsa yine a'lâ fakat öyle de değil, keyfi ve bazen pek münasebetsiz, mesela Antranik Beyin *Hikmet-i Tabîiye*'sini[13] mütalaa ediniz, ne garip tabirlere tesadüf edersiniz. Hatta öyle olmuş ki

---

[9] Necib Asım-Hasan Tahsin, *Lügât-ı İlmiye ve Fenniye*, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1308.

[10] Eserde "Ulûm-ı Maba'det'-tabîa ve ahlâkiye: hikemiyat, ilmü'r-ruh, mantık, terbiye, fıkıh, hukuk ve kavânîn-i mevzua, siyasiyât, idare, tedbir-i menzil. Ulûm-ı Riyaziye: Riyaziye-i Asliye: hisab, cebir, hendese; Riyaziye-i tatbikiye: Makine, heyet, mühendislik, fenn-i harb, gemicilik, hesab-ı ihtimalî (sigorta, piyango), taksim-i arazi, ilm-i mesaha, mikyasât (vezin, sıklet ve meskukât) ve saire. Ulûm-ı tabiiye: Hikmet-i Tabiiye ve kimya: İlmü'l-Meâdin ve ilmü'l-Arz ve nebatât, hayvanât, ilm-i beşer, teşrih, fisyoloji. Ulûm-ı Tıbbiye:Tıb, cerrahî, İspiçyari ve mevâdd-ı tıbbiye, baytara" başlıkları yanında fünûn ve sanayi' başlıklarına da yer verilmiştir, Necib Asım-Hasan Tahsin, *Lügât-ı İlmiye ve Fenniye*, s. 3.

[11] Rıza Tevfik,"Bazı Istılahât-ı Hikemiye Hakkında Mutalaa ve Tafsilat", *Malumât*, XIII/299, 26 Temmuz 1317, s. 1113-1118; XIII/300, 2 Ağustos 1317, s. 1126-1130; XIII/301, 9 Ağustos 1317, s. 1143-1144; XIII/302, 19 Ağustos 1917, s. 1164-1166; XIII/303, 26 Ağustos 1317, s. 1175-1179; XIII/304, 6 Eylül 1317, s. 1194-1198; XIII/305, 13 Eylül 1317, s. 1206-1207; XIII/306, 20 Eylül 1317, s. 1223-1226. Ayrıca Türkçe ilk felsefe kamusu olma özelliğine sahip Rıza Tevfik'in Kamus-ı Felsefe'sindeki terim tercihleri hususunda , bkz. Şerife Onay, *Rıza Tevfik ve Mufassal Kamus-u Felsefesi*, yayınlanmamış YL. Tezi, M.Ü.SBE. İslam Felsefesi Bilim dalı, 2003, dan. Doç. Dr. İsmail Kara.

[12] Rıza Tevfik [Bölükbaşı], *Mufassal Kamus-ı Felsefe*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.

[13] A. Ganot, *İlm-i Hikmet-i Tabiiye*, mütercim Antranik Kirçikyan, İstanbul : Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, 1293.

> birbirinden haberi olmayan birkaç mütercim bir lügatı ayrı ayrı tercüme etmişler, muhtelif muhtelif vaz'lar ittihaz eylemişlerdir. Vâkıa "la-müşâhate fi'l-ıstılahi" derler, fakat lisan-ı ilmîde öyle vaz'lar, böyle teşettütler hayırlı birşey mi? "İlim iyi yapılmış bir lisandır" diyorlar. Lisanı öyle müşevveş olan bir ilim hakkıyla tedvin ü talim edilebilir mi?"[14]

Görüldüğü üzere modern felsefe ve bilim terimlerinin Türkçeye kazandırılmasında modern matbuâtın ve gazetelerin rolü büyüktür. Dönemin ansiklopedik çalışmalarının hazırlık yazıları ve önçalışmaları ya eserin neşredileceği matbaanın yayını olan gazetede ya da yazarın kendi veya mensubu olduğu çevrenin gazetesinde yayınlanmıştır. İkdam matbaasının neşrine karar verdiği *Muhitu'l-*Maarif'in önçalışmaları da Emrullah Efendi'nin başyazarlığında matbaanın yayın organı olan *İkdam* gazetesinde yayınlanmıştır. Bu itibarla *İkdam*'ın dönemindeki felsefe, bilim ve dil tartışmalarındaki yeri konumuz itibariyle önem arzetmektedir.

[14] Emrullah, "Muhitu'l-Maarif'e Dair", *İkdam*, sayı: 2664, s. 3, (21 T. sani 1901/8 T. sani 1317/11 Şaban 1319).

B. *İKDAM* GAZETESİNİN DİL TARTIŞMALARINDAKİ YERİ

II. Abdülhamit döneminde yayın hayatına giren *İkdam* gazetesi 5 Temmuz 1894 (1 Muharrem 1312)'de Ahmet Cevdet Bey (1862-1935) tarafından yayımlanmaya başlamıştır.[15]

Ahmet Cevdet İstanbul'un tanınmış tütün tüccarlarından Hacı Ahmet Efendi'nin oğlu olarak 1862'de İstanbul'da doğmuştur. Özel hocalardan Arapça, Fransızca, Almanca dersleri almıştır. Mekteb-i Hukuk'ta okuduğu dönemlerde *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde mütercim ve muharrir olarak çalışmıştır. 1892 yılında Hukuk Mektebi'ni bitirdikten[16] sonra sırasıyla *Sabah, Saadet* ve *Tarik* gazetelerinin yazar kadrosunda yer almış ve başmuharrirlik yapmıştır.[17] Bir ara Tömbeki Rejisi'nde çalışan[18] Ahmet Cevdet Bey babası "Çifte Anahtarlı" tütün fabrikası sahibi Emin Efendi'nin[19] nakdî yardımına kendi biriktirdiğini de ilâve ederek *İkdam* ismindeki matbaa ve gazetesini kurmuştur[20].

İkdam'ın yayımlanmaya başladığı dönemde yayın hayatında *Tercüman-ı Hakikat*, *Sabah*, *Tarik* ve *Saadet* gazeteleri görünmektedir.[21] *İkdam* yazar kadrosunda Hüseyin Rahmi, Şinasi'nin oğlu Hikmet Şinasi, Ahmet Rasim,

[15] Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif yayınları, 2006, s. 65.
[16] 1892 yılında Mekteb-i Hukuk'tan mezun olmuştur ve dönemin Maarif Nazırı Zühdi Paşa Mekteb-i Hukuk'u bitiren "ilk üç mezunun isbat-ı ehliyet ederek gümüş liyakat madalyası ile" ödüllendirilmesini istemiştir, BOA. 13-16 Eylül 1892 (21-24 Safer 1310) Y. MTV. 67/47.
[17] Füruzan Hüsrev Tökin, *Basın Ansiklopedisi*, (y.y, t.y), s. 7.
[18] Nuri Yüce, "Ahmed Cevdet, İkdamcı", *DİA*, II, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s. 55.
[19] Tökin'in *Basın Tarihi*'nde, *Türk Ansiklopedisi* (Cilt I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968, s. 253) ve *DİA*'da (s. 55) Ahmet Cevdet Bey'in babasının adı "Hacı Ahmet" olarak verilmiştir.
[20] Necib Asım [Yazıksız], "Evliya Çelebi Seyahatnamesi", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri I/2, Eylül-Teşrinisâni 1929, 72.
[21] M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi,* İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982, s. 284.

Hüseyin Daniş ve Necib Asım Beyler gibi döneminin kalemi kuvvetli yazarlarını bir arada toplayarak döneminin önemli gazetelerinden *Sabah*'a rakip haline gelmiştir. 1897'deki Ermeni isyanından sonra Kayserili Mihran Efendi'nin imtiyaz sahibi olduğu *Sabah* gazetesinin muvakkaten kapatılması ile bir Türk'ün çıkardığı *İkdam* gazetesine rağbet artmıştır. [22]

İkdam'ın döneminde ve döneminin gazeteleri arasında ayrıcalıklı bir yere sahip olmasında gazetenin sahibi ve sermuharriri Ahmed Cevdet Bey'in gazetecilikten yetişmiş kalemini iyi kullanan, kaliteli kitap yayını yapmaya hevesli bir isim olmasının etkisi büyüktür. Ahmed Cevdet Bey'in ve *İkdam*'ın farklılığını *İkdam*'ın ilk dönem yazarlarından Ahmed Rasim şu şekilde dile getirmektedir:

> "Cevdet Bey'i yani imtiyaz sahibimizi bize sevdiren meslekte yetişmiş olması idi. Yani *Saadet, Tarik, Sabah* gazeteleri imtiyaz sahipleri gibi mürettiplikten, matbaa hamallığından gelme zatlardan değil, doğrudan doğruya iktidarlı bir kalem sahibi bulunmasındandır. Çünkü düşünce yönünden cidden yüksek bir görüş sahibi idi."[23]

Özellikle belli bir zümre içinde okunup yazılan eserlerin haricinde, halka ve genele hitap edilen bir yayın türü olan gazetenin, herkesin anlayabileceği ortak bir yazı dilinin olması önemli bir husustur.[24] Döneminde Türkçü söylemi ile dikkat çeken ve "Her gün neşrolunur siyasî, ilmî Türk gazetesidir" sloganı ile "Türk gazetesi" ibaresini kullanan ilk gazete[25] olan *İkdam* da sade Türkçe meselesi ön plana çıkarmıştır. Gazete ilk sayısında bunu şu şekilde dile getirmiştir:

---

[22] Necib Asım, *TTEM,* s. 72.

[23] Ahmed Rasim, "*İkdam*'ın 29. Yıl dönümü", Vakit, sayı: 1345, 8 Eylül 1921'den zikreden Nuri İnuğur, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 1992, s. 36.

[24] Şemsettin Sami, gazeteden umumun istifadesinin "ancak lisanın sadeliği ve fiyatının ucuzluğu ile kabil" olacağını belirtmiştir. Bkz: Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği 1831-1931*, İstanbul:Devlet Matbaası, 1931, s. 71; F. Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi 1728-1922, Birinci Kitap Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, Yeni Adam Matbaası, 1968, s. 119.

[25] Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006, s. 65.

> "Ta'mîm-i menâfi' nokta-i nazarından *İkdam* bazı usul ittihazını enseb gördü. Ezcümle gazete neşrinden maksat onu okuyanları müstefid etmek olmasına binâen ifade-i meramda mümkün mertebe *sadelik* iltizam edilecektir. Çünkü her memlekette bilâ-istisna sunûf-ı ahali gazete okumağı bir ihtiyac-ı yevmî addettiklerinden üslûb-ı ifade maddesinin elbette umûmen istifade olunabilecek surette olması müraccahtır."[26]

Sade dil anlayışının yanı sıra Ahmed Cevdet'in tarih ve teknoloji ile ilgili inceleme ve değerlendirme yazılarına gazetesinde hususi bir yer ayırması da döneminde *İkdam*'a olan ilgiyi artırmıştır. Bu konularda, çalışmamızın konusunu teşkil eden yazıların yayınlandığı 1897-1902 yılları arasında gazetede yazıları bulunan yazarlar döneminin alanında uzman ve en tanınmış isimleridir. Bu isimlerden 1900'de açılan Darülfünun'un Riyaziye ve Hikmet-i Tabiiye hocası ve Darülfünun Müdir-i Umumîsi "Fenniye" yazarı Salih Zeki Bey, *Kâmus-ı Fransevî*, *Kâmus-ı Âlâm* ve İkdam matbaasında 1317 (1901)'de basılan *Kâmus-ı Türkî*[27]'nin yazarı ve *Sabah* gazetesi sermuharriri Şemseddin Sami Bey (1850-1904), II. Meşrutiyet devrinde Darülfünun Genel tarih, Dinler tarihi, Felsefe tarihi ve eğitim tarihi dersleri hocası ve *Tercüman-ı Hakikat* sermuharriri Ahmed Mithat Efendi (1844-1912), Türk tarihi ve Türk dili tarihi hocası Necip Asım Bey (Yazıksız/1861-1935), Fars Edebiyatı ve Farisî hocası Bahaî imzası ile de yazılar yazan Veled Çelebi (İzbudak/1896-1953), Fars edebiyatı tarihi hocası Hüseyin Daniş (Pedram/1870-1943), Siyasi tarih hocası Paris muhabiri Ali Kemal (1869-1922), Darülelhan Türk müziği tarihi ve nazariyatı hocalığı yapan Rauf Yekta Bey (1871-1935) en çok dikkat çekenlerdir.

Yeni çalışmaların hiçbirinde *İkdam*'ın kalemi kuvvetli ve etkili yazar kadrosu sayılırken Emrullah Efendi'nin ismi geçmemektedir. Bunda Emrullah

---

[26] [Ahmed Cevdet], "Arz-ı Şükran ve İfade-i Meram", *İkdam*, sayı: 1, s. 1, (5 Temmuz 1894/23 Haziran 1310/1 Muharrem 1312).

[27] *Kâmus-ı Türkî* 1316 (1900) tarihinde Sultan Abdülhamid'in 25. cülûs yıl dönümü hediyesi olarak Sultan'a takdim edilmiş, genel baskısı ise 1317 (1901) tarihinde yapılmıştır. Benzer bir durum Emrullah Efendi'nin başyazarlığını yaptığı *Muhitu'l-Maarif* ansiklopedisi için de geçerlidir. *Muhitu'l-Maarif* de Sultan'ın 26. cülûs yıl dönümü armağanı olarak 1317 (1901)'de Sultan Abdülhamid'e takdim için basılmış, genel baskısı ise 1318 (1902)'de yapılmıştır.

Efendi'nin yazılarında imza kullanmamasının etkisi büyüktür. Halbuki *İkdam* gazetesinde o dönemde yapılan dil tartışmalarının seviyesinin yüksek olmasının önemli etkenlerinden biri "Ulûm-ı Lisaniye" yazarı olarak yazan Emrullah Efendi'nin yazılarıdır. *İkdam* sayfalarında rastladığımız, sadece çalışmamızın konusunu teşkil eden anabaşlık altında yayınlanmış yazılara göz attığımızda dahi Necip Asım, Hüseyin Daniş, Ali Kemal, Bahaî ismiyle de yazan Veled Çelebi, Ahmet Mithat Efendi, Şemseddin Sami, isimlerini Emrullah Efendi'nin imzasız yazdığı ulûm-ı lisaniye makalelerine karşılık yazılar yazan isimler olarak görebiliriz.

Necip Asım Bey Emrullah Efendi'nin *İkdam* gazetesinin yazar kadrosuna girişini şu şekilde aktarmaktadır:

> "İşte bu [*Mevzuatu'l-Ulûm*] gibi neşriyattan faide gören Ahmet Cevdet Bey bir "Kamus-ı Ulûm" neşri hevesinden vazgeçmemişti. O zaman İstanbul'a gelen Emrullah Efendi başmuharrir sıfatile idare edecek, hariçten benim gibi muavinler de imzasız yazacaklardı. Yani o zamanın çok korktuğu "ictima ve iştirak" olamayacaktı.
> "Emrullah Efendi ilk önce halkın zihnini edebi bir esere yatırmak için *İkdam*'la uzun uzun makaleler neşrine başladı. Bahsi kızıştırmak için zannederim, Sami Bey'in daima yazdığı "hangi"nin imlâsına sataştı".[28]

1935 senesinde I. Basın kongresinde kalp krizi sonucu vefat eden gazetenin sahibi Ahmet Cevdet Bey'in Emrullah Efendi'nin gazetenin ilk dönemlerinden itibaren yayın kadrosunda bulunduğunu, yayın politikalarını ve karşılaştıkları zorlukları işaret eden cümleleri ile bu bölümü bitirelim:

> "O zamanlar [1894-96] *İkdam*'da Necip Asım Bey, Veled Çelebi, Emrullah Efendi uğraştılar. Halk gayrete gelmiş idi. Milliyet hevesi işte o vakit uyanmakta idi. Hiç tanımadığımız kimseler, matbaaya Türkçe kitaplar getirip bize

[28] Necip Asım, "Ş[emsettin] Sami", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri I/2, Eylül-Teşrinisâni 1929, s. 31. Necip Asım Bey'in sözünü ettiği makaleler: "Fazıl-ı Şehir Sami Beyefendi Hazretlerine", *İkdam*, sayı: 1485, (7 R. Evvel 1316/13 Ağustos 1314/26 Ağustos 1898), s. 2. ve 3 ve "Mebahis-i Lisaniye", sayı: 1506, (2 C. evvel 1316/6 Eylül 1314/ 19 Eylül 1898), s. 2-3;"Son Söz" sayı: 1524, 21 C. evvel 1316/25 Eylül 1314/7 T. evvel 1898), s. 1-2.

gösterirlerdi. Ben de o hevesle *Muhitu'l-Maarif*'i, *Kamus-ı Türkî*'yi ve sair risaleleri basmaya başladım idi. Fakat sansüre tembihat yapılmış, sırf Türkçe makale yazmaktan menedildik. Daha sonraları, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* Vezir Hanı'nda bir odaya hapsedildi. Meşrutiyetin ilanına kadar mahpus kaldı. Daha evvel *Muhitu'l-Maarif*'in de yayın sahasında kaldırıldığı malumdur. Karşı koyulmaz bir milli duygu ile yayını ilerletmeye azmetmiş idim. Fakat uğradığım darbeler azmimime tabiatiyle engel oldu".[29]

---

[29] Ahmet Cevdet Bey'in hususi bir mektubundan zikreden, Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay., 1981, s. 96-97; a. yazar, *Türkçülük*, İstanbul: Toker yay., 1990, s. 94; a. yazar, *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul: Kaynak yay., 1998, s. 91.

BİRİNCİ BÖLÜM

EMRULLAH EFENDİ ve FELSEFE-BİLİM, DİL ÇALIŞMALARI

A. EMRULLAH EFENDİ

1. Yeni Bilgiler Işığında Hayatı[30]

Emrullah Efendi 1858'de (H. 1257) Edirne'ye bağlı Lüleburgaz kasabasında tüccardan Ali Efendi[31]'nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. İbtidâi ve rüşdiye tahsilini Lüleburgaz'da aldıktan sonra İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye'ye girip 1882'de[32] buradaki eğitimini ikinci olarak tamamlamıştır.[33]

---

[30] Hayatı "Merhum-ı Müşarun ileyhin Terceme-i Hali", *İkdam*, sayı: 6278, s. 3, (13 Ağustos 1914/31 Temmuz 1330/21 Ramazan 1332), yazısı merkeze alınarak hazırlanmış, farklı bilgilere dipnotlarda işaret edilmiştir.

[31] Emrullah Efendi'nin ailesi hakkında elimizde fazla bilgi yoktur, yalnız kendisinin yurtdışında bulunduğu dönemde Mekteb-i Tıbbiye'de öğrenci bulunan Mehmed isminde bir kardeşinin olduğu bilgisine sahibiz bkz. Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat Ve Terakki Cemiyeti Ne İdi?,* İstanbul, 1327/1911, s. 36-43.

[32] Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler III. Cild*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969, s. 96; Örikağasızâde Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları*, (haz) Ali Adem Yörük, İstanbul: Dergah Yayınları, 2007, sf. 19, (Hasan Sırrı, Emrullah Efendi'nin sınıf arkadaşıdır); İbrahim Alaettin Gövsa, *Meşhur Adamlar: Hayatları-Eserleri* (İstanbul: Sedat Simavi, 1933-1935, s. 407) ve *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (Yedigün Neşriyatı, 1946, s. 115) eserlerinde, Ferit Ragıp Tuncor "Emrullah Efendi ve *Muhitu'l-Maarif*" (*Öğretmen Dergisi,* II/19, İstanbul, 1949, s. 4-6) makalesinde, *Türk Ansiklopedisi* "Emrullah Efendi" (XV, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1968, s. 183) maddesinde Emrullah Efendi'nin mezuniyet tarihini 1871 olarak vermişlerdir. Gövsa'nın dizgi hatası olarak düşünebileceğimiz bu yanlışı, ki iki eserinde tekrarlanmış olması dikkat çekicidir, Hüseyin Okur'un "Entellektüel Bir Eğitim Lideri Olarak Emrullah Efendi" (Yl. tezi, Osman Gazi Üniversitesi SBE Eğitim Bilimleri ABD, Eskişehir, 2001, s. 24) isimli yüksek lisans tezinde de tekrarlanmış, 1871 tarihinin yanına ihtimal olarak 1881 tarihi de eklenmiştir, fakat Ali Çankaya *Mülkiyeliler Tarihi* eserinde 1881'de Mekteb-i Mülkiye'nin mezun vermediği bilgisini vermiştir, s. 89 ("Yüksek kısım sınıflarının tamamlanamaması sebebiyle 1881 (1297 R.) yılında Mülkiye mezun veremedi"). Ayrıca Muammer İpek'in, "Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi'nin Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914", (Dr. tezi, Ankara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Ankara: 2002, s. 1) çalışmasında, Ziya Kazıcı'nın "Emrullah Efendi" (*DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 165.) maddesinde, Mustafa Ergün'ün "Emrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", (*AÜDTCF Dergisi*, XXX/1-2, Ankara 1982, s. 8; a. yazar, "Emrullah Efendi", *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, (Ankara: Ocak Yayınları, 1995, s. 42) makalesinde ve "Emrullah Efendi'nin Hayatı, Kişiliği ve Eserleri" (*Türk Milli*

Emrullah Efendi mezuniyetinin ardından sırasıyla Şubat 1883 (h. Rebiülahir 1300) tarihinde 2500 kuruş maaşla Yanya, 24 Mayıs 1886 (Mayıs 1302) tarihinde 3000 kuruş maaşla Selanik, Kasım 1889 (Teşrinisâni 1305) tarihinde 2500 kuruş maaşla Halep, Şubat 1892 (Şubat 1307) tarihinde Aydın (İzmir) vilayeti Maarif müdüriyetlerine tayin olunmuştur. Aydın Maarif müdüriyetinden 24 Aralık 1893 (12 Kânunuevvel 1309) tarihinde ayrılıp gazeteci Tevfik Nevzad (1865-1906) ve Avukat Güzel Hasan'la birlikte Avrupa'ya firar etmiş[34] ve Tevfik Nevzad'la[35] Cenevre'de Jön Türk basının ilk yayın organı olarak kabul edilen *Hizmet* gazetesini 1 Şubat 1894'te neşre başlamışlardır.[36]

Firarları için gerekli olan parayı Maarif sandığından aldıkları gerekçesiyle Emrullah Efendi İsviçre[37] hükümetinden talep edilmiş ve Nisan 1894 (1310) tarihinde vatana döndükten sonra İzmir'de yaşamasına müsaade edilmiştir. Fakat Emrullah Efendi, maarif muhasebecisi ile aralarında geçen bir tartışma nedeniyle Temmuz 1894 (Temmuz 1310) tarihinde mahkemeye sevkedilmiş[38] ve tutuklanarak birkaç ay hapsedilmiştir.[39] Tahliye olduktan sonra İstanbul'a dönen

---

eğitim Sistemi ve Lüleburgazlı Maarif Vekili Emrullah Efendi Ulusal Sempozyumu, Kırklareli: Lüleburgaz Belediyesi, 2004, s. 80.) başlıklı tebliğinde ve Necdet Sakaoğlu'nun *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 308) kitabında mezuniyet tarihi 1881 olarak verilmiştir.

33 Gövsa, "O sınıfın birincisi sonraları sadrazam olan meşhur Hukuk muallimi İbrahim Hakkı Paşa, ikincisi de Emrullah Efendi idi" demektedir, bkz. *Meşhur Adamlar*, s. 407.

34 Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl IV*, İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat AŞ., 1936, s. 22; Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir: İhsan Gümüşayak Matbaası, 1955, s. 9; aynı eser, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002, s. 7.

35 Tevfik Nevzad ve Emrullah Efendi arasındaki ilişki ve birlikte yaptıkları faaliyetler için, bkz. Ziya Somar, *Tevfik Nevzad: Bir Şehrin ve Bir Adamın Tarihi*, İzmir : Ahenk Matbaası, 1948.

36 Hoca Muhyiddin, *Hürriyet Mücahedeleri yahut Firak ve Menfâ Hatıraları*, Dersaadet: Selanik Matbaası, 1326, s. 2; Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri (1889-1902)*, İstanbul: Kitabevi, 1995, s. 143.

37 Örikağasızâde Fransa hükümetinden talep edildiklerini yazmıştır, bkz. *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları*, s. 103.

38 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat veTerakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 136; Okur ve İpek tez çalışmalarında ve Sakaoğlu *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi* eserinde Emrullah Efendi'nin 1900'e kadar yurtdışında bulunduğunu yazmışlardır ki bu belirttiğimiz gibi yanlış bir bilgidir. Diğer çalışmalarda ise Emrullah Efendi'nin yurtdışında kaldığı süre hakkında belirgin bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Maarif muhasebecisi ile tartışmaları Emrullah Efendi'nin İsviçre hükümetinden talep edilme gerekçesi olan "Maarif sandığından para alması suçu"nun bir itham olduğunu kuvvetlendirmektedir.

39 Hoca Muhyiddin, *Hürriyet Mücahedeleri*, s. 2.

Emrullah Efendi ciddi maddi ve mânevî sıkıntı içerisinde iken Mülkiye'den dostu Gelenbevîzâde Said Bey'in (1864-1937) İstinye'deki yalısında ikamet etmiştir. Bu dönemde *Servet-i Fünun*'da imzasız ve "Emrî" imzasıyla eğitim ile ilgili yazılar yazmıştır.[40] Sonrasında dönemin Maarif Nazırı Zühdi Paşa'nın tavassutuyla[41] Temmuz 1898 (Temmuz 1314) tarihinde 1500 kuruş maaşla Meclis-i Maarif azalığına getirilmiştir.[42] Ayrıca bu dönemde *İkdam* gazetesinde "Ansiklopedi yahut Muhitu'l-Maarif" başlığı altında Emrullah Efendi'nin dil ve felsefe makaleleri yayınlanmıştır.[43]

1900 yılında da yeniden açılan Darülfünun'un Edebiyat Şubesi'nde Hikmet-i Nazariye'den İlm-i ahval-i nefs dersi hocalığı uhdesine verilmiştir.[44] Daha sonraları Şubat 1908 (Kânunusâni 1323) tarihinde 2500 kuruş maaşla Konya Hukuk Mektebi müdüriyetine[45], Ağustos 1908 (Temmuz 1324) tarihinde 5400 kuruş maaşla Mekteb-i Sultanî müdüriyetine, bu görevinde de çok kısa bir süre kaldıktan sonra aynı ay içerisinde (Ağustos 1324/1908) 5000 kuruş maaşla

---

[40] Ahmed İhsan, *Matbuat Hatıralarım 1888-1923 II-Meşrutiyet İlanından Umumî Muharebeye Kadar 1908-1914*, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası ve Limited Şirketi, 1931, s. 107; Gövsa, *Meşhur Adamlar*, s. 407-408; Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi,* Ankara: TTK, 1973, s. 472.

[41] Örikağasızâde, *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları*, s. 105.

[42] BOA, İrade-i Maarif, 1316 Safer, No: 47; 3. dipnotta sıraladığımız eserlerde, *Mülkiyeliler Tarihi*'de dahil Emrullah Efendi'nin Meclis-i Maarif âzâlığına geliş tarihi 1900 olarak verilmiştir. Kanaatimizce bu yanlışlık 1316 olarak verilen Hicrî tarihin Rumî olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır.

[43] Necib Asım, "Ş[emsettin] Sami", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri I/2, Eylül-Teşrinisâni 1929, s. 31; Mehmed Âkif, "Eski Hatıralar", *Sırat-ı Müstakim*, IV/85, (11 Rebiülahir 1328/8 Nisan 1326), s. 114-115; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: TTK, 1960, s. 200; İsmail Kara, *Aramakla Bulunmaz*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006, s. 71-73; *İkdam*'da yazdığı bu makaleler *Muhitu'l-Maarif* ansiklopedisinin hazırlık yazılarını ve ilk maddelerini ihtiva etmektedir.

[44] *İkdam*, sy. 2217, s. 1, (31 Ağustos 1900/18 Ağustos 1316/5 Cemaziyelûlâ 1318).

[45] BOA, İ. MF. 1326 M 8, no: 274. Bu görevinde ancak bir hafta kalmasını Mehmed Akif şu şekilde anlatmaktadır: "Aradan yıllar geçti. Bir gün hazreti [Emrullah Efendi'yi] pek beşuş gördüm. Meğer Konya'da açılacak Mekteb-i Hukuk müdiriyetine tayin edilmiş imiş. Avn-i Hakk'la orada bir lem'a-i marifet uyandırabilsek… diyordu. Bir hafta sonra Konya'da bulunması icâb eden Emrullah'ı İstanbul'da görünce ne oldu? Gitmediniz mi? dedim. – Gittim de geldim. Habisler bırakmadılar! Ne kadar da şevkim var idi! Hususiyle hükümetin, memleketin ileri gelenleri beni pek güzel kabul etmişlerdi. Büyük büyük işler yapacağımıza adetâ yakîn hâsıl eylemiş idim. Ne yapalım, el-hükmü lillah! Biraz daha bekleriz… Zavallı Emrullah yine metânetine sahip idi!", "Eski Hatıralar", *Sırat-ı Müstakim*, IV/ 85, s. 116.

Meclis-i Maarif Daire-i İlmiyesi riyasetine atanmıştır.[46] 16 Aralık 1908 (3 Kânunuevvel 1324) tarihinde Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Kırkkilise (Kırklareli) mebusu olarak seçilmesi üzerine Meclis-i Maarif Daire-i İlmiyesi riyaseti görevinden ayrılmıştır.

2 Ocak 1910 (20 Kânunuevvel 1325) tarihinde 15000 kuruş maaşla Maarif-i Umumiye Nezareti'ne tayin olunmuş ve 20 Şubat 1911 (7 Şubat 1326) tarihindeki istifasına kadar bu görevde bulunmuştur. 2 Şubat 1912 (20 Kânunusâni 1327) tarihinde tekrar getirildiği Maarif Nazırlığı görevini Said Paşa kabinesinin istifa ettiği 21 Temmuz 1912 (8 Temmuz 1328) tarihine kadar sürdürmüştür. Yine bu tarihlerde Medresetü'l-Vaizîn'de İlmü'r-Ruh dersi hocalığında bulunmuştur.[47]

Emrullah Efendi Yanya Maarif müdürlüğünde iken Sâlise, Aydın Maarif müdürüyetinde Sâniye ve Mekteb-i Sultani müdüriyetine tayininde de Ûlâ sınıf-ı sânisi rütbelerini almış ve yine Aydın Maarif müdürü iken Dördüncü ve 1911 yılında ise Birinci rütbeden Mecidî nişanlarına nail olmuştur. Ayrıca kendisine Sırp hükümeti tarafından "Sen Sava" ve Bulgar hükümeti tarafından da "Sen Aleksandır" nişanları verilmiştir.

Vefatına kadar Darülfünun muallimliklerinde ve İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumî azalığında bulunan Emrullah Efendi, 12 Ağustos 1914 (30 Temmuz 1330/20 Ramazan 1332) tarihinde Ayastafenos (Yeşilköy)'taki evinde vefat etmiştir. Cenazesi 13 Ağustos'ta Ayasofya Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Fatih Camii haziresine defnedilmiştir.[48]

---

[46] Ahmet Talat Onay'ın Darülfünun Edebiyat şubesi birinci sınıf talebesi olduğu dönemde Emrullah Efendi'nin *İlm-i Ahlâk* ders notlarından bu görevleri yanında Darülfünun hocalığına da devam ettiğini anlamaktayız. Deferin sonuna düşülen tarih Mart 1324 (Mart-Nisan 1908)'tür.

[47] Darülfünun-ı Osmanî Elsine Şubesi Müdavimlerinden Ali Haydar Efendi'nin *İlm-i Ruh* ders notlarının kapak sayfasında verdiği tarih 1328 (1912)'dir.

[48] *İkdam* gazetesinde cenaze haberi şu şekilde verilmiştir: "Haber-i irtihalini dünkü nüshamızda yazdığımız fazıl-ı muhterem Emrullah efendinin cenazesi dün Ayastefanos'taki köşklerinden kaldırılmış ve iskeleden istimbota irkâb olunarak Sirkeci iskelesine getirilmiştir. /Cenazede Sadrazam Paşa'dan mâada bilcümle vükela ile taraf-ı hazreti padişahîden Mabeyn-i Hümayun Müdürü Recâi Bey ve erkân-ı rical-i hükümet ve daha pek çok zevat hazır bulunuyordu. /Evvelce

2. Eserleri

a. *Mecelle-i Muallimîn:*

Emrullah Efendi'nin Selanik'te Maarif müdürü olduğu dönemde çıkardığı "her on beş günde bir neşrolunur fennî ve edebî risaledir". İlk sayısı 15 K. evvel 1302, ikinci sayısı ise 1 K. sâni 1302'de 32 sayfa olarak neşredilmiştir. "Mekteb-i ibtidaiye ve rüştiye muallimlerine mahsus" rehber eser niteliğindedir.[49]

b. *Elifbâ:*

Usul-i mehâric tertibine göre düzenlenmiş ve kütüphanelerde herhangi bir nüshasını görmediğimiz eser hakkında *Muhitu'l-Maarif*'te "Elif" maddesinin ayrıntılarını işaret hususunda kaynak gösterilmiştir.[50]

---

ihzar olunan program mucebince tabutun önünde süvari ve piyade polis memurîni ile tüfenkleri baş aşağı oldukları halde bir müfreze-i askeriye ve itfaiye efradı ve merhumun meftun-ı ilim ve kemalâtı olan Darülfünun talebesi bulunmakta ve cenaze alayının iki tarafında süvari ve piyade polis memurîni yürümekte idi. Bu suretle teşekkül eden cenaze alayı Hoca Paşa, Salkım Söğüt tarikiyle Ayasofya Cami-i şerifine muvasalet eylemiş ve orada bir cemaat-i kübra ile cenaze namazı bade'l-eda Divan Yolu, Bayezid tarikiyle Fatih cami-i şerifine azimet edilmiştir. /Merhum-ı müşarun ileyhin naaş-ı mağfiret-nakşı Cami-i şerif bağçesindeki hazirede vedîa-i hâk-i Gufran kılınmıştır./Cenab-ı Hak garîk-i rahmet eyleye", sy: 6279, s. 3, (14 Ağustos 1914/1 Ağustos 1330/22 Ramazan 1332). Ali Çankaya, Emrullah Efendi'nin evli ve Mülkiye'den mezun bir oğlu bulunduğunu tespit ettiğini yazmakla birlikte (*Mülkiyeliler Tarihi,* s. 101), M. Zeki Pakalın'ın *Sicill-i Osmanî Zeyli*, (yazma, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, s. 1209-1220), Emrullah Efendi'nin Tıp Mektebi'nden mezun Halil Emrullah (Lüleci), Mülkiye mezunu Kami (Tuba) ve Ekonomi Bakanlığı müdüriyetinde bulunan oğlu ile birlikte 3 oğlu bir de Dışişleri Bakanlığı emekli müdürlerinden Atıf (Korun) isminde damadı bulunduğunu yazmaktadır, (Özcan Mert, "Emrullah Efendi'nin Maarif Nazarlığı Dönemi", *Türk Milli Eğitim Sistemi ve Lüleburgazlı Maarif Nazırı Emrullah Efendi- Ulusal Sempozyum*, Lüleburgaz Belediyesi Kültür Yayınları, 2006, s. 124-135). Mustafa Ergün ve ondan sonraki çalışmalarda Emrullah Efendi'nin hayatı, "Emrullah Efendi'nin Vefatı", *Sabah*, sayı: 8945, s. 3, (13 Ağustos 1914/12 Ramazan 1332), haberi kaynak olarak kullanılmıştır.

[49] Emrullah Efendi bu amacını şu şekilde izah etmiştir: "Mektep tahsilini müteakip ihtiyacât-ı zihniyemin icab ettirdiği tahsilât-ı hususiyemin umûr-ı maarif cihetine mâtuf olması tabiîdir. Şimdiye kadar memurunca vâki olan tecârib ve kemâl iştiyak ile devam ettiğim tahsilât-ı hususiyemin semeresi olarak meslekdaşlarım bulunan maarif memurlarıyla mekâtip muallimlerine ve bi'l-izafe maarif ve mekâtibin terakkisine hizmet edebilecek bir eser neşrini arzu ve saye-i şahanede nâil olduğum nimet-i tahsilin teşekkürünü bu vechile de ifâya çalışmağı vâcibe-i ubudiyet ittihaz eyledim", "Mukaddime", *Mecelle-i Muallimîn*, sayı. 1, Selanik, 15 K. evvel 1302, s. 2-3; derginin rehber eser niteliği hakkında geniş bilgi için bakz. Cavit Binbaşıoğlu, *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2005, s. 31, 108, 146-150, 154, 160.

[50] Emrullah, *Muhitu'l-Maarif*, s. 5, "Demek oluyor ki hatt-ı kadîm-i Türkî'de cümle savâit tam ve mükemmeldir. Halbuki Arap elifbâsında ve bundan menkul elifbâ-yı Osmanî'de sâitler nâkıstır, bu cihetle elif harfi icabına göre "a, e, i, u" sâitlerinin hizmetini ifâ eder. Bir harfin dört savtı, bir ismin dört müsemmâsı var demektir. Bunun içündür ki elifbâ-yı Arabî'de elif harfini ismi ile ifade

c. ***Muhitu'l-Maarif*** **(Başmuharriri: Emrullah, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1318 (1902)):**

Bu eserin hazırlık yazıları ve ilk maddeleri tezimizin de konusunu teşkil eden yazılar olup *İkdam* gazetesinde yayınlanmıştır.[51] Fakat maddeler ansiklopedinin yayınlanma aşamasında daha da genişletilmiş yeni bilgiler eklenmiştir.[52] Eserin ilk cildi 19 Ağustos 1317 tarihinde Sultan Abdülhamid'in 26. cülûs hediyesi olarak takdim edilmiş, 1318 (1902)'de de yayınlanmıştır. Eser Abdülhamit devrinin matbuat yasaklarından nasibini almış ve birinci cilt ve ikinci ciltten birkaç forma[53] yayınlandıktan sonra yayından kaldırılmış[54] ve toplatılmıştır.[55] Yayınlanabilen birinci cilt ise 639 sayfadır ve "Asur Nazir – Habal" (اثور نازير) maddesi ile sonlanmaktadır.[56]

---

etmek zaruridir. Elifbâ-yı Türkî'de ise artık buna lüzum kalmamıştır. Çünkü asr-ı hâzırın terakkiyât-ı mühimme-i lisaniyesinden olarak zamanımızda elifbâ-yı Türkînin harf-i sâitleri ikmal ve kanun-ı ahenkten istiâneye bile hâcet kalmayarak sekize iblağ edilmiş olunduğundan (1. dipnot: Meclis-i Maarif âzâsından Emrullah Efendi'nin usul-i mehâric üzerine tertip olunan *Elifbâ*'sına bak) elifbâmızda, usul tabîiye ve eser evveline tevfikan elif harfini ibraz eylediği savtın ismi ile ifade ederek "a" diye tesmiye ve telaffuz eylemek iktiza eder. Bizim elifbâmızda elif yalnız "a" harfidir."

51 Elif maddesinin "imla" başlığı altında, ayrıntılı bilgilerin *İkdam* gazetesindeki makalelerde açıklandığı "*İkdam* gazetesinde neşredilen "Ulûm-ı lisaniye" makalelerinde bu bahs arîz ve amîk tetkik olunmuştur. Oraya müracaat (an 1238-ila 1601)" şeklinde belirtilmiştir. Ayrıca Necib Asım Bey *Muhitu'l-Maarif*'in yayına hazırlanma aşamasını şu şekilde anlatmaktadır: "İşte bu (*Mevzuatu'l-Ulûm*) gibi neşriyattan faide gören Ahmet Cevdet Bey bir "Kamus-ı Ulûm" neşri hevesinden vazgeçmemişti. O zaman İstanbul'a gelen Emrullah Efendi başmuharrir sıfatile idare edecek, hariçten benim gibi muavinler de imzasız yazacaklardı. Yani o zamanın çok korktuğu "ictima ve iştirak" olamayacaktı.

Emrullah Efendi ilk önce halkın zihnini edebi bir esere yatırmak için *İkdam*'la uzun uzun makaleler neşrine başladı", "Ş[emsettin] Sami", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri I/2, Eylül-Teşrinisâni 1929, s. 31.

52 Meselâ, ilk madde olan "ا (Elif): İlm-i Hurûf:" maddesinde *Keşfü'z-Zünun*'dan ve Necib Asım'ın *En Eski Türk Yazısı* eserinden alıntılar ve ek bilgiler eklenmiştir. (bkz. *Muhitu'l-Maarif*, s. 5) Maddelerin ansiklopedi için tekrar gözden geçirilerek yazılması o dönemin şartları düşünüldüğünde hem basım açısından hem de yazım açısından pek çok zorlukları beraberinde getirmektedir. Bu da ansiklopedinin yazılma ve yayınlanma aşamasında gösterilen titizliğe misâl teşkil etmektedir.

53 İkinci ciltten birkaç formanın yayınlandığına dair bilgiye Emrullah Efendi, "*Muhitu'l Maarif*", *Tanin*, sayı: 390, 2 T.evvel 1909, s. 1-2, yazısında bulunmaktadır ve günümüzde bu formaların mevcudiyetine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

54 Bekir Behlül, "Mufassal Kamûs-ı Hukuk", *Mizanü'l-Hukuk*, sayı: 5, s. 47 (5 T. sâni 324); Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul Matbaa-i Âmire 1333 h. [1915], II, 95; Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, İstanbul: YKY, 2001, s. 159-161.

55 Emrullah, "*Muhitu'l Maarif*", *Tanin*, s. 1-2.

56 Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ek-2 ve Ek-3.

d. *İlm-i Ahlâk* (Süleymaniye Kütüphanesi Osman Huldi Öztürkler, no: 42):

Ahmet Talat bin Muallim Numan [Onay]'ın Darülfünun Edebiyat Fakültesi birinci sınıfta iken Emrullah Efendi'nin hocalığını yaptığı İlm-i Ahlâk dersine ait ders notudur. Defterin ilk sayfasında 1324, son dersin altında da 22 Mart 1324 tarihi yazılıdır. Rika yazı ile yazılan defterdeki İlm-i ahlâk dersine ait notlar A5 defter boyunda 138 sayfadır.

e. *Yeni Muhitu'l-Maarif* (Sermuharriri: Emrullah, İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1328/1330 (1912)):

Emrullah Efendi *Muhitu'l-Maarif*'in yayınından önce *İkdam* gazetesinde ansiklopedinin hazırlık yazılarını yayınladığı gibi bu eserin hazırlık aşamasında da aynı amaca matuf 15 günde bir yayınlanan *Yeni Muhitu'l-Maarif* Gazetesi'ni[57] yayınlamaya başlamıştır. Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin himayesinde[58] bir heyet tarafindan neşrine başlanmıştır.[59] Ansiklopedinin imzasız yazıları Emrullah Efendi'ye aittir.[60] Ancak bu eserinde "Asuriye" maddesinde biten ve 736 sayfa olan birinci cildi yayınlanabilmiştir.

f. *İlm-i Ruh* (Milli Kütüphane, 1971 A 943):

Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırı iken 1328 (1912) senesinde Medresetü'l-Vaizin'deki İlm-i ruh ders takrirlerinin "Darulfünun Elsine şubesi müdavimlerinden" Ali Hayriye ait notlarıdır. Yarım kalan notlar A5 defterinden biraz daha küçük ebatta rika yazı ile yazılmış litografi baskı 16+16+125 sayfadır.

---

57 *Yeni Muhitul-Maarif Gazetesi*, Sermuharriri Kırkkilise mebusu Emrullah, Müdir-i Mesulü: Hürriyet Matbaası sahibi Kâni, sayı:1, 24 s., (23 R. Ahir 1329/14 Nisan 1327); sayı: 2, 12 s., (7 C. ûlâ 1329/28 Nisan 1327), sayı: 3, 24 s., (26 C.ûlâ 1329/12 Mayıs 1327); sayı: 4, 12 s., (15 C. ahir 1329/25 Mayıs 1327); sayı: 5, 16 s., (9 Recep 1329/ 23 Haziran 1327); sayı: 6, 12 s., (15 Şaban 1329/28 Temmuz 1327), sayı: 7, 12 s., (9 Ramazan 1329/20 Ağustos 1327)'de neşredilmiştir. 7. sayının son yazısının altında "maba'di var" notu düşülmüş; fakat bundan sonraki sayılar yayınlanmamıştır.

58 Emrullah, "*Muhitu'l Maarif*", *Tanin*, s. 1-2.

59 1910 Eylülünde kurulan Cemiyet'in açılış merasimi 21 Kânunisâni 1326 tarihinde Bayazıt Umumi Kütüphanesi'nde yapılmış ve geniş katılımlı bu merasimin fotoğrafi *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*'nin ilk sayısının kapağında neşredilmiştir.

60 *Yeni Muhitu'l-Maarif*, Sermuharriri: Emrullah, İstanbul : Hürriyet Matbaası, 1328/1330 (1912), s. 1.

g. *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasi Programa Dair İzahname* (Kostantiniye: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1330 (1914)):

Emrullah Efendi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dördüncü kongresinde sunduğu ve vefatından kısa bir süre önce yayımlanan eseridir. 88 sayfa olan eser mukaddime ve dört ana bölümden oluşmaktadır:

1. Birinci Kısım: Siyaset-i Esasiye (s. 11-44).
2. Kısm-ı Sâni: Siyaset-i İdariye (s. 44-76).
3. Kısm-ı Sâlis: Maarif Siyaseti(s. 76-88).
4. Kısm-ı Râbi':[61]

[61] Dördüncü bölümde yalnız "İttihat ve Terakki siyasi programında kısm-ı râbi' olarak iktisat ve umrana müteallik mevâdd-ı lâzime idhal olunmuştur" açıklaması mevcuttur, s. 88.

3. Makaleleri

a. *İkdam*[62]

1. *"Kamusu'l-Ulûm Yahut Muhitu'l-Maarif - Birinci Makale", *İkdam*, sayı: 1208, s. 1-2, 1 Recep 1315/14 T. Sâni 1313/26 T. Sâni 1897.
2. ∗"Ansiklopedi Muhitu'l-Maarif - İkinci Makale - Esâmi-i Ulûm", *İkdam*, sayı: 1215, s. 1-2, 8 Recep 1315/21 T. Sâni 1313/3 K. Evvel 1898[7].
3. ∗Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif (*Galatât-ı Tercüme* sahib-i kemalât musahibi saadetlü Said Beyefendi hazretlerine.), sayı: 1222, s. 2, 15 Recep 1315/28 T. Sâni 1313/10 K. Evvel 1898[7].
4. ∗"Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Üçüncü Makale - Ulûm-ı Felsefiye", *İkdam*, sayı: 1229, s. 1-2, 22 Recep 1315/5 K.Evvel 1313/17 K. Evvel 1898[7].
5. ∗"Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye", *İkdam*, sayı: 1243, s. 3, 7 Şaban 1315/19 K. Evvel 1313/31 K. Evvel 1898[7].
6. ∗"Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye-3 (Hikmet-i lügaviye, sarf-ı hikemî, nutuk veya kelâm, eczâ-yı kelâm)", *İkdam*, sayı: 1250, s. 1-2, 14 Şaban 1315/26 K. Evvel 1313/7 K. Sâni 1898.
7. ∗"Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 4 (Sarf-ı Hikemî, Eczâ-yı Kelâm:Fiil)", *İkdam*, sayı: 1257, s. 1-2, 21[20] Şaban 1315/2 K. Sâni 1313/14 K. Sâni 1898.
8. "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Lisanımızda Fiil-i Cevherî (*Tercüman-ı Hakikat*) (H. Daniş, N. Asım) Cevabımız - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 5", *İkdam*, sayı: 1264, s. 4, 28[7] Şaban 1315/9 K. Sâni 1313/21 K. Sâni 1898.
9. "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Lisanımızda Fiil-i Cevherî ve Fiil-i Hamlî; Bir Keşfi Mühim Atûfetlü Ahmed Midhat Efendi Hazretlerine", *İkdam*, sayı: 1266, s. 3, 1 Ramazan 1315/11 K. Sâni 1313/23 K. Sâni 1898.

---

[62] *İkdam* gazetesindeki makaleleri "Makale-i Mahsusa" köşesinde yayınlanmıştır.

[*] Bu tezde yer alan makalelerin başına * işareti konumuştur.

10. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 7 (Ef‘âl Bahsi)”, *İkdam*, sayı: 1271, s. 1-2, 6 Ramazan 1315/16 K. Sâni 1313/28 K. Sâni 1898.
11. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 8”, *İkdam*, sayı: 1278, s. 1-2, 13 Ramazan 1315/23 K. Sâni 1313/4 Şubat 1898.
12. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 9 (Ezmine-i Ef‘âl)”, *İkdam*, sayı: 1285, s. 1-2, 20 Ramazan 1315/30 K. Sâni 1313/11 Şubat 1898.
13. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 10”, *İkdam*, sayı: 1292, s. 3-4, 27 Ramazan 1315/6 Şubat 1313/18 Şubat 1898.
14. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 11”, *İkdam*, sayı: 1306, s. 1-2, 11 Şevval 1315/20 Şubat 1313/3 Mart 1898.
15. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 12 (İlmü’l-Edeb)”, *İkdam*, sayı: 1313, s. 1-2, 18 Şevval 1315/27 Şubat 1313/11 Mart 1898.
16. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 13 (İlm-i Edeb: Fenn-i İştikâk)”, *İkdam*, sayı: 1320, s. 3, 25 Şevval 1315/6 Mart 1314/18 Mart 1898.
17. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 14”, *İkdam*, sayı: 1327, s. 1-2, 3 Zilkade 1315/13 Mart 1314/25 Mart 9718[1898].
18. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 15 (İlm-i İştikâk-Teşkilât-ı Lügaviye- İştikâk Sarfı)”, *İkdam*, sayı: 1334, s. 1-2, 10 Zilkade 1315/20 Mart 1314/1 Nisan 1898.
19. “Musiki Hakkında Birkaç Söz”, *İkdam*, sayı: 1341, s. 3-4, 17 Zilkade 1315/27 Mart 1314/8 Nisan 1898.[63]
20. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1344, s. 1-2, 20 Zilkade 1315/30 Mart 1314/12 Nisan 1898.
21. *“Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Felsefiye”, *İkdam*, sayı: 1348, s. 1-2, 24 Zilkade 1315/3 Nisan 1314/10 Nisan 1898.

---

[63] Bu makale diğerlerinden farklı olarak “Muhasebe” bölümünde yayınlanmıştır.

22. ∗“Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Felsefiye - Makale 2 (Estetik Yahut Hikmet-i Bedî‘)”,*İkdam*, sayı: 1355, s. 1, 1 Zilhicce 1315/10 Nisan 1314/22 Nisan 1898.
23. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1370, s. 3, 14 Zilhicce 1315/24 Nisan 1314/6 Mayıs 1898.
24. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1377, s. 2, 21 Zilhicce 1315/1 Mayıs 1314/13 Mayıs 1898.
25. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ali Kemal Bey Biraderimize”, *İkdam*, sayı: 1384, s. 1-2, 28 Zilhicce 1315/8 Mayıs 1314/20 Mayıs 1898.
26. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî Makale 2”, *İkdam*, sayı: 1398, s. 1, 13 Muharrem 1315[1316]/22 Mayıs 1314/3 Haziran 1898.
27. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1412, s. 2, 27 Muharrem 1316/5 Haziran 1314/17 Haziran 1898.
28. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1419, s. 2, 4 Safer 1316/12 Haziran 1314/24 Haziran 1898.
29. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî (Hurûf-ı İmlâ-Savâit)”, *İkdam*, sayı: 1433, s. 2-3, 18 Safer 1316/26 Haziran 1314/8 Temmuz 1898.
30. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1440, s. 2, 25 Safer 1316/3 Temmuz 1314/15 Temmuz 1898.
31. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - *İkdam*’ın Paris Muhabir-i Fâzılı Ali Kemal Beye (Arabî, Farisî)”, *İkdam*, sayı: 1447, s. 2-3, 2 R. Evvel 1316/10 Temmuz 1314/22 Temmuz 1898.
32. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1454, s. 1-2, 9 R. Evvel 1316/17 Temmuz 1314/29 Temmuz 1898.
33. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1461, s. 1-2, 17 R. Evvel 1316/24 Temmuz 1314/5 Ağustos 1898.
34. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1471, s. 1-2, 28 R. Evvel 1316/3 Ağustos 1314/15 Ağustos 1898.

35. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1475, s. 1-2, 1 R. Evvel 1316/7 Ağustos 1314/19 Ağustos 1898.
36. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1482, s. 1-2, 8 R. Evvel 1316/14 Ağustos 1314/26 Ağustos 1898.
37. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1499, s. 2-3, 25 R. Ahir 1316/31 Ağustos 1314/12 Eylül 1898.
38. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1503, s. 2, 29 R. Ahir 1316/3 Eylül 1314/16 Eylül 1898.
39. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1531, s. 2, 28 C. Evvel 1316/2 T. Evvel 1314/14 T. Evvel 1898.
40. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1538, s. 2-3, 5 C. Ahir 1316/9 T. Evvel 1314/21 T. Evvel 1898.
41. “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî”, *İkdam*, sayı: 1552, s. 2-3, 19 C. Ahir 1316/23 T. Evvel 1314/4 T. Sâni 1898.
42. “Muhitu’l-Maarif- Fasl-ı Dava”, *İkdam*, sayı: 1559, s. 3, /26 C. Ahir 1316/30 T. Evvel 1314/11 T. Sâni 1898.[64]
43. “Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî - İmlâ-yı Ef‘âl”, *İkdam*, sayı: 1569, s. 3, 6 Recep 1316/9 T. Sâni 1314/21 T. Sâni 1898.
44. “Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî - İmlâ-yı Ef‘âl”, *İkdam*, sayı: 1573, s. 2-3, 10 Recep 1316/13 T. Sâni 1314/25 T. Sâni 1898.
45. “Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Tenkid-i Mebâhis-i Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1601, s. 3, 9 Şaban 1316/11 K. Evvel 1314/23 K. Evvel 1898.
46. “Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Tenkid-i Mebâhis-i Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1602, s. 3-2, 10 Şaban 1316/12 K. Evvel 1314/24 K. Evvel 1898.
47. “Muhitu’l-Maarif - Tenkid-i Mebâhis-i Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1604, s. 3, 12 Şaban 1316/14 K. Evvel 1314/26 K. Evvel 1898.
48. “Muhitu’l-Maarif - Tenkid-i Mebâhis-i Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1606, s. 3, 14 Şaban 1316/16 K. Evvel 1314/28 K. Evvel 1898.

---

[64] Bu makale Emrullah Efendi’nin de olmayabilir. Ahmed Cevdet Beyi’in de olma ihtimali de mevcuttur.

49. “Muhitu’l-Maarif - Tenkid-i Mebâhis-i Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1608, s.3-4, 16 Şaban 1316/18 K. Evvel 1314/30 K. Evvel 1898.

50. “Muhitu’l-Maarif - Tenkid-i Mebâhis-i Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1613, s. 3, 21 Şaban 1316/23 K. Evvel 1314/4 K. Sâni 1898[99].

51. “Muhitu’l-Maarif - Tenkid-i Mebâhis-i Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1621, s. 3-4, 29 Şaban 1316/31 K. Evvel 1314/12 K. Sâni 1899.

52. “Muhitu’l-Maarif - Tenkid-i Mebâhis-i Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1622, s. 3, 1 Ramazan 1316/1 K. Sâni 1314/13 K. Sâni 1899.

53. “Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye”, *İkdam*, sayı: 1678, s. 3, 27 Şevval 1316/26 Şubat 1314/10 Mart 1899.

54. “Muhitu’l-Maarif Muharriri Muhteremine (Hüseyin İlhami) – Cevabımız”, sayı: 1684, s. 2-3, 3 Zilkade 1316/4 Mart 1315/16 Mart 1899.[65]

55. “Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî, İmlâ-yı Ef‘âl”, *İkdam*, sayı: 1685, s. 3-4, 4 Zilkade 1316/5 Mart 1315/17 Mart 1899.

56. “Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - İmlâ-yı Türkî, İmlâ-yı Ef‘âl”, *İkdam*, sayı: 1695, s. 2-3, 14 Zilkade 1316/15 Mart 1315/27 Mart 1899.

57. “Muhitu’l-Maarif – I – “ا” (Elif): İlm-i Hurûf”, *İkdam*, sayı: 1772, s. 3, 4 Safer 1317/31 Mayıs 1315/12 Haziran 1899.[66]

58. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1773, s. 3-4, 5 Safer 1317/1 Haziran 1315/13 Haziran 1899

59. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1774, s. 3, 6 Safer 1317/2 Haziran 1315/14 Haziran 1899.

60. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d - “ا” (Elif):İktitâ‘ât:”, *İkdam*, sayı: 1775, s. 3-4, 7 Safer 1317/3 Haziran 1315/15 Haziran 1899.

61. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1776, s. 3, 8 Safer 1317/4 Haziran 1315/16 Haziran 1899.

62. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1777, s. 3, 9 Safer 1317/5 Haziran 1315/17 Haziran 1899.

[65] Bu yazı “Musahabe” bölümünde yayınlanmıştır.
[66] Bu sayıdan itibaren ansiklopedi maddeleri tefrika edilmeye başlamıştır.

63. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d - Âb-ı peyma (*compteur d’eau*):”, *İkdam*, sayı: 1778, s. 3, 10 Safer 1317/6 Haziran 1315/18 Haziran 1899.
64. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d - Âb-ı Hayat (*Fontaine de vie*)”, *İkdam*, sayı: 1779,s. 3, 11 Safer 1317/7 Haziran 1315/19 Haziran 1899.
65. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1780, s. 3, 12 Safer 1317/8 Haziran 1315/20 Haziran 1899.
66. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1781, s. 3-4, 13 Safer 1317/9 Haziran 1315/21 Haziran 1899.
67. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1782, s. 3, 14 Safer 1317/10 Haziran 1315/22 Haziran 1899.
68. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1783, s. 3, 15 Safer 1317/11 Haziran 1315/23 Haziran 1899.
69. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1784, s. 3, 16 Safer 1317/12 Haziran 1315/24 Haziran 1899.
70. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d - Abaçakaya (*Abatzkaia*)”, *İkdam*, sayı: 1785, s. 3, 17 Safer 1317/13 Haziran 1315/25 Haziran 1899.
71. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d - Abada:”, *İkdam*, sayı: 1786, s. 3, 18 Safer 1317/14 Haziran 1315/26 Haziran 1899.
72. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1787, s. 3, 19 Safer 1317/15 Haziran 1315/27 Haziran 1899.
73. “Muhitu’l-Maarif - Evvelki günkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1789, s. 3, 21 Safer 1317/17 Haziran 1315/29 Haziran 1899.
74. “Muhitu’l-Maarif - Evvelki günkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1791, s. 3, 23 Safer 1317/19 Haziran 1315/1 Temmuz 1899.
75. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d - Abar Naforya: Tabakatü’l-arz”, *İkdam*, sayı: 1792, s. 3, 24 Safer 1317/20 Haziran 1315/2 Temmuz 1899.
76. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1793, s. 3, 25 Safer 1317/21 Haziran 1315/3 Temmuz 1899.
77. “Muhitu’l-Maarif - İstitr[at] burada yetti, *Abar naforya*’nın ma-ba‘didir”, *İkdam*, sayı: 1794, s. 3, 26 Safer 1317/22 Haziran 1315/4 Temmuz 1899.

78. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”[67], *İkdam*, sayı: 1796, s. 3, 28 Safer 1317/24 Haziran 1315/6 Temmuz 1899.
79. “Muhitu’l-Maarif - Evvelki günkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1799, s. 3, 1 R. Evvel 1317/27 Haziran 1315/9 Temmuz 1899.
80. “Muhitu’l-Maarif - Evvelki günkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1801, s. 3, 3 R. Evvel 1317/29 Haziran 1315/11 Temmuz 1899.
81. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1803, s. 4, 5 R. Evvel 1317/1 Temmuz 1315/13 Temmuz 1899.
82. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1804, s. 4, 6 R. Evvel 1317/2 Temmuz 1315/14 Temmuz 1899.
83. “Muhitu’l-Maarif - Evvelki günkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1807, s. 3, 9 R. Evvel 1317/5 Temmuz 1315/17 Temmuz 1899.
84. “Muhitu’l-Maarif - (Geçen haftaki nüshamızdan ma-ba‘d) - Abaraka (*Abaraca de Boba*)”, *İkdam*, sayı: 1814, s. 3, 15 R. Evvel 1317/12 Temmuz 1315/24 Temmuz 1899.
85. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1815, s. 3, 16 R. Evvel 1317/13 Temmuz 1315/25 Temmuz 1899.
86. “Muhitu’l-Maarif - Dünkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1816, s. 3, 17 R. Evvel 1317/14 Temmuz 1315/26 Temmuz 1899.
87. “Muhitu’l-Maarif - (Geçen günkü nüshamızdan ma-ba‘d) - Abaza:”, *İkdam*, sayı: 1818, s. 3, 19 R. Evvel 1317/16 Temmuz 1315/28 Temmuz 1899.
88. “Muhitu’l-Maarif - Geçen günkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1823, s. 3, 24 R. Evvel 1317/21 Temmuz 1315/2 Ağustos 1899.
89. “Muhitu’l-Maarif - Geçen günkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1825, s. 3, 26 R. Evvel 1317/23 Temmuz 1315/4 Ağustos 1899.
90. “Muhitu’l-Maarif - Geçen günkü nüshamızdan ma-ba‘d”, *İkdam*, sayı: 1827, s. 3, 28 R. Evvel 1317/25 Temmuz 1315/6 Ağustos 1899.

[67] “Dünkü nüshamızdan maba‘d” şeklinde belirtilmiş, fakat 1795. sayıda “Muhitu’l-Maarif” başlıklı yazı yayınlanmamıştır.

91. “Muhitu’l-Maarif - Geçen günkü nüshamızdan ma-ba‘d - Abağaytol (*Abagaitoul*)”, *İkdam*, sayı: 1829, s 3, 30 R. Evvel 1317/27 Temmuz 1315/8 Ağustos 1899.

92. *“Muhitu’l-Maarif - Tesmiye-i Ulûm”, *İkdam*, sayı: 2090, s. 3, 26 Zilhicce 1317/13 Nisan 1316/26 Nisan 1900.

93. *“Muhitu’l-Maarif - Tesmiye-i Ulûm Makale-2”, *İkdam*, sayı: 2106, s. 3-4, 13 Muharrem 1318/29 Nisan 1316/12 Mayıs 1900.

94. *“Muhitu’l-Maarif - Tesmiye-i Ulûm- Makale 3”, *İkdam*, sayı: 2108, s. 3, 15 Muharrem 1318/1 Mayıs 1316/14 Mayıs 1900.

95. “Muhitu’l-Maarif - Tercüme-i A‘lâm- Makale-1”, *İkdam*, sayı: 2192, s. 3-4, 10 R. Ahir 1318/24 Temmuz 1316/6 Ağustos 1900.

96. “Muhitu’l-Maarif - Tercüme-i A‘lâm- Makale-2”, *İkdam*, sayı: 2211, s. 3, 29 R. Ahir 1318/12 Ağustos 1316/25 Ağustos 1900.

97. *“Muhitu’l-Maarif - Eserin Mahiyeti Hakkında Birkaç Söz”, *İkdam*, sayı: 2592, s. 1, 26 C. Ûlâ 1319/28 Ağustos 1317/10 Eylül 1901.

b. *Sırat-ı Müstakim*

98. “İlm-i Hikmet”, *Sırat-ı Müstakim*, I/14, s. 214-217, 2 Zilkâde 1326/13 T. sani 1324.[68]

99. “Terbiye ve Esasları”, *Sırat-ı Müstakim*, I/16, s. 248-250, 16 Zilkâde 1326/27 T. sani 1324.

100. “Terbiyeye Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, I/17, s. 264-266, 23 Zilkâde 1326/4 K. evvel 1324.

101. “Terbiyeye Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, I/18, s. 278-279, 30 Zilkâde 1326/11 K. evvel 1324.

102. “İlm-i Hikmet”, *Sırat-ı Müstakim*, I/23, s. 363-364, 5 Muharrem 1327/15 K. sani 1324.

---

[68] *Sırat-ı Müstakim*’de neşredilen “İlm-i Hikmet” dersleri İsmail Kara tarafından yayınlanmıştır: İsmail Kara, “Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim: Emrullah Efendi ve “İlm-i Hikmet” Dersleri”, *Kutadgubilig*, Ekim 2005, Sayı: 8, s. 93-123; *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2006, s. 251- 283.

103. "İlm-i Hikmet", *Sırat-ı Müstakim*, I/24, s. 376-377, 12 Muharrem 1327/22 K. sani 1324.

104. "İlm-i Terbiyeye Dair", *Sırat-ı Müstakim*, I/25, s. 390-391, 20 Muharrem 1327/29 K. sani 1324.

c. *Mir'ât-ı Maarif*

105. "Usul-i terbiye ve tedris", *Mir'ât-ı Maarif***,** sayı: 3, s. 37-38, (1324).[69]

d. *Ümmet*

106. "İlm-i Terbiye", *Ümmet***,** sayı: 6, s. 14-15, 13 Haziran 1326; sayı: 7, s. 15, 24 Haziran 1326; sayı: 8, s.14, 2 Temmuz 1326.[70]

e. *Darülfünun Şuabâtının Durûs-ı Âliyesi*[71]

107. "İlm-i Hikmet", *Darülfünun Şuabâtının Durûs-ı Âliyesi*, cüz sahifesi: 183-184, 305-313, 389-392.

108. "İlmü'n-nefs", *Darülfünun Şuabâtının Durûs-ı Âliyesi*, cüz sahifesi: 313-316.

109. "İlmü't-terbiye", *Darülfünun Şuabâtının Durûs-ı Âliyesi*, cüz sahifesi, 209-214, 393-394.

f. *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*[72]

110. "*Yeni Muhitu'l-Maarif*", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 1, s. 4-6, 23 R. Ahir 1329/14 Nisan 1327.

111. "İdare-i Vilayât – 1", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 1, s. 6-13, 23 R. Ahir 1329/14 Nisan 1327.

---

[69] Bu yazı Darülfünun'da anlatılan "İlm-i Terbiye ve Tedris"in ilk dersine ait ders notunun bir bölümüdür. Sonraki bölümlerin de gazetede yayınlanmış olma ihtimali vardır.

[70] *Ümmet* gazetesinde yayınlanan bu yazılar *Mir'at-ı Maarif*'te ilk bölümü yayınlanan İlm-i terbiye dersinin ilk dersine ait ders notlarının tamamıdır.

[71] Altıncı ve Yedinci cüzler İkdam, Onuncu ve Onikinci cüzler Metin Matbaasında tab'olunmuştur.

[72] "İki haftada bir Perşembe günleri neşrolunur, Sermuharriri: Emrullah", 1. sayı 23 R. Ahir 1329/14 Nisan 1327'de, son 7. sayı 9 Ramazan 1329/20 Ağustos 1327'de neşredilmiştir.

112. "Mebhas-i Lügât", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 1, s. 13-16, 23 R. Ahir 1329/14 Nisan 1327.

113. "Mebhas-i Sarfiye", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 1, s. 16-19, 23 R. Ahir 1329/14 Nisan 1327.

114. "Mesai-i Muhitiye; *Yeni Muhitu'l-Maarif*'in telif ve temsilinde esas ittihaz olunacak hutût ve tertibât-ı asliye ve umumiye ile mesai-i tanzimiye ve telifiyenin suret-i cereyanını gösterir program layihasıdır: Kısm-ı Evvel – Hutût ve Tertibât-ı Umumiye", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 2, s. 3-14, 7 C. Ûlâ 1329/28 Nisan 1327.[73]

115. "Mebâhis-i Sarfiye - Eczâ-yı Kelâm", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 3, s. 1-4, 26 C. Ûlâ 1329/12 Mayıs 1327.

116. "Mesai-i Muhitiye – Program layihası – Kısm-ı sani – Tanzim-i mesai", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 3, s. 6-19, 26 C. Ûlâ 1329/12 Mayıs 1327.

117. "İdare-i Vilayât", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 4, s. 1-5, 10 C. Âhir 1329/25 Mayıs 1327.

118. "Mebâhis-i Sarfiye – İmla", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 4, s. 5-8, 10 C. Âhir 1329/25 Mayıs 1327.

119. "Mebâhis-i Sarfiye – İmla", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 5, s. 3-8, 9 Recep 1329/23 Haziran 1327.

120. "Mebâhis-i Lügât-1 (Birinci sayıdan devam)", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 4, s. 9- 12, 10 C. Âhir 1329/25 Mayıs 1327.

121. "Bu Lügât-ı Efrenciyenin Lisanımızda Bulunabilecek Muadilleri Hakkında Mülahazâtımız – *Topographie, Topologie, Topométrie*", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 4, s. 15, 10 C. Âhir 1329/25 Mayıs 1327.

122. "Mebâhis-i Sarfiye – İmla (5. sayıdan devam)", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 6, s. 2-6, 15 Şaban 1329/28 Temmuz 1327.

123. "Mebâhis-i Lügât", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, sayı: 6, s. 6-9, 15 Şaban 1329/28 Temmuz 1327.

[73] Gazetede yayınlanan "Mesai-i Muhitiye" yazılarının gazetenin ve ansiklopedinin sermuharriri olarak Emrullah Efendi'ye ait olması kuvvetle muhtemeldir.

124. “Yeni Muhitu’l-Maarif (“İçin – İçün” hakkında yazılan mektuba cevap)”, *Yeni Muhitu’l-Maarif Gazetesi*, sayı: 6, s. 11, 15 Şaban 1329/28 Temmuz 1327.

125. “Mesai-i Muhitiye”, *Yeni Muhitu’l-Maarif Gazetesi*, sayı: 6, s. 13-15, 15 Şaban 1329/28 Temmuz 1327.

126. “*Yeni Muhitu’l-Maarif* İmlası”, *Yeni Muhitu’l-Maarif Gazetesi*, sayı: 6, s. 16, 15 Şaban 1329/28 Temmuz 1327.

127. “Patrikhanelerin Müsted‘iyâtı - Tedrisat Meselesi ve *Tanin* Gazetesi, *Yeni Muhitu’l-Maarif Gazetesi*, sayı: 7, s. 1-13, 9 Ramazan 1329/20 Ağustos 1327.[74]

128. “Mesai-i Muhitiye”, *Yeni Muhitu’l-Maarif Gazetesi*, sayı: 7, s. 13-16, 9 Ramazan 1329/20 Ağustos 1327.

g. *Hak* Gazetesi

129. **“**Bir Tahlil-i Siyasi”, *Hak***,** sayı: 139, s. 1, 18 Şaban 1330, 1 Ağustos 1912; sayı: 144, s. 1.[75]

---

[74] İmzasız olarak yayınlanan ve “maba‘di var” şeklinde yarım kalan yazının Emrullah Efendi’ye ait olması muhtemeldir.

[75] Burada zikrettiğimiz makalelerin haricinde bizim görmediğimiz bir diğer makalesi: Emrullah, “Tedrisat-ı İbtidaiye”, *Mülkiye*, sayı: 23, s. 42-64, (1326); a. gazete sayı: 24, s. 35-50, (1326), bkz. Ergün, *A.Ü. DTCF Dergisi*, s. 9.

B. EMRULLAH EFENDİ'DE FELSEFE-BİLİM VE DİL MÜNASEBETİ

Emrullah Efendi şimdiye kadar hakkında yapılan çalışmalarda eğitimci kişiliği ile ön plana çıkmış bir şahsiyettir. Onun felsefe, dil ve terminoloji sahasındaki çalışmalarına dikkat çeken ve bu konu ile ilgili ilk ve tek çalışma ise İsmail Kara'nın "Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim: Emrullah Efendi ve "İlm-i Hikmet" Dersleri" isimli makalesidir.[76]

Emrullah Efendi'nin modern felsefe ve bilim terimleri ile olan ilgisi de eğitimci kişiliğinden neşet etmektedir. Emrullah Efendi'nin bu özelliğini, Prof. Kara, dil meseleleriyle uğraşan bir eğitimci-aydın olması ve ansiklopedist tarafı ile irtibatlı olarak açıklamakta ve gevşek bir kronoloji ile onun felsefe bilim serüvenini üç süreçte ele almaktadır:

a. Dil ve ansiklopedi çalışmaları.
b. Darülfünun Edebiyat Şubesi'nde Hikmet-i nazariye (Felsefe, İlm-i hikmet) dersleri hocalığı.
c. Istılahât-ı İlmiye Encümeni'nin kuruluş aşaması ve faaliyetleri.

Bu süreçler Emrullah Efendi'nin başyazarlığını yaptığı *Muhitu'l-Maarif* ansiklopedisinin ilk cildinin yayınlandığı tarihten sonraki süreçlerdir. Biz Prof. Kara'nın eldeki dağınık malzemeyi bir araya getirerek oluşturmaya çalıştığı ve

---

[76] İsmail Kara, "Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim: Emrullah Efendi ve "İlm-i Hikmet" Dersleri", *Kutadgubilig*, Ekim 2005, Sayı: 8, s. 93-123; *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2006, s. 251- 283. Kara, makalesinde Emrullah Efendi'nin felsefe ile ilgisi hakkında hangi metinlerde ne şekilde bilgi verildiğini de göstermiştir.

Muhitu'l-Maarif ansiklopedisinin ilk yayınlandığı tarihi esas alan Emrullah Efendi'nin felsefe bilim münasebetleri dönemlendirmesini konumuz itibariyle daha geriye götürmeye çalışacağız.

Emrullah Efendi'nin felsefe-bilim terimleri meselesini ele almaya başlama sürecinin eğitimciliğinden neşet etmesi ile tezin giriş bölümünde yer alan Türkiye'de modern felsefe bilim terimleri probleminin ilk mekteplerin kurulması ile ortaya çıkış süreci arasında benzerlik vardır. Onun felsefe bilim ile olan ilk irtibatlarını Selanik Maarif Müdürlüğü döneminde neşrettiği *Mecelle-i Muallimîn* dergisinde bulmaktayız. Emrullah Efendi iki bölüm halinde hazırladığı derginin birinci bölümünü muallimlik mesleği ve terbiye ile ilgili bilgilere, ikinci bölümünü konumuzla doğrudan irtibatlı olan "malumat ve maarif-i beşeriye"ye ve ibtidai mekteplerde okutulacak ilimlere ayırmıştır.[77]

Birinci sayının ikinci bölümünde ele aldığı "malumat ve maarif-i beşeriyeye bir nazar" başlığı altında ilmi; "malumât-ı umumiyeye yani birbirine nisbet ve taalluku olan malumât-ı hususiyenin heyet-i mecmuasına delâlet eder. (…) ilim hasıl olabilmek içün malumât-ı hususiyenin taaddüdü ve bu malumatın birbirine münasebet ve taalluku ve birbirine taalluk ve münasebeti olan malumat-ı hususiye-i müteaddidenin tasnifi lazımdır"[78] şeklinde açıklamaktadır. Bu açıklamaya göre Emrullah Efendi birbiri ile ilişkili ve irtibatlı olan çok sayıdaki

---

[77] Emrullah Efendi muallimlere rehber kitap niteliğinde olan *Mecelle-i Muallimîn*'in yazılış amacını şu şekilde aktarmaktadır: "Acizleri, bu devr-i terakkide [II. Abdülhamid döneminde] (…) Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin ilk telâmizinden bulunmuş ve esnâ-yı tahsilde (…) ikmal-i tahsile muvaffak olursam neşr-i maarif emr-i celiline hizmet edebilecek bir meslek ihtiyarını ahdetmiş idim. (…) Maarif müdürlüğü gibi icra-yı makâsıd-ı kalbiyeme muvafık bir memuriyete tayin olundum. Mektep tahsilini müteakip ihtiyacât-ı zihniyemin icab ettirdiği tahsilât-ı hususiyemin umûr-ı maarif cihetine mâtuf olması tabiîdir. Şimdiye kadar memurunca vâki olan tecârib ve kemâl-i iştiyak ile devam ettiğim tahsilât-ı hususiyemin semeresi olarak meslekdaşlarım bulunan maarif memurlarıyla mekâtip muallimlerine ve bi'l-izafe maarif ve mekâtibin terakkisine hizmet edebilecek bir eser neşrini arzu ve saye-i şahanede nâil olduğum nimet-i tahsilin teşekkürünü bu vechile de ifâya çalışmağı vâcibe-i ubudiyet ittihaz eyledim", cüz: 1, bölüm: 1, s. 2-3, (15 K. evvel 1302).

[78] Mecelle-i Muallimîn, cüz: 1, bölüm: 2, s. 3, (15 K. evvel 1302).

bilgilerin tasnifini ilimlerin ortaya çıkma şartlarından biri olarak görmektedir.[79] Ayrıca o ilimlerin tasnifinde takip edilen farklı yolların farklı ilim şubelerini ortaya çıkaracağını belirtmekle beraber "ekmel ü ahsen bir kaide-i tasnif-i muayyen"in bulunmadığını da ekler.[80]

Emrullah Efendi'nin Selanik Maarif müdürlüğünde yayınına başladığı ve tüm başlıklarının yarım olarak kaldığı *Mecelle-i Muallimîn*'den sonraki neşir faaliyetleri hakkında yeni henüz bir bilgiye ulaşamamış olsak[81] da Halep Maarif müdüriyeti döneminde ne tür faaliyetler içinde bulunduğunun ipuçlarını bize *İkdam* gazetesinden mesai arkadaşı olan Ali Kemal Bey vermektedir:

---

[79] Emrullah Efendi ilim elde etmede iki türlü "müşabehet"ten bahsetmektedir: İlm-i hakiki'ye ulaşmak için "müşabehet-i hakikiye", ulûm-ı bâtılayı ortaya çıkaran "müşabehet-i zahiriye", *Mecelle-i Muallimîn,* cüz: 1, bölüm: 2, s. 4-5.

[80] *Mecelle-i Muallimîn*, bölüm: 2, s. 6. Emrullah Efendi bu derginin ikinci cüzünün "tasnif-i ulûm meselesi, envâ-ı ulûmdan her birinin tarifât-ı mahsusası ve hülasa-i mündericâtı"na ayrıldığını yazar, fakat ilk sayıda "mukaddime"nin uzaması sebebiyle 16 sayfa düşünülen bölüm 8 sayfada yarım bir cümle ile bitirilmiştir. Birinci bölümde yer alan "Muallimliğin ehemmiyeti ve şeref-i meziyeti" başlığı 2. sayıda kaldığı yerden devam ederken tezimizin ikinci bölümünde yer alan ve *İkdam*'da yayınlanan ilk makalesi ile paralellik arzeden, tasnif-i ulûmu ele aldığı yazısının devamı yayınlanmamıştır. 2. cüzün ikinci bölümünde Coğrafya, Resim ve Hıfzu's-sıhha konularına yer verilmiştir.

Emrullah Efendi'nin eserin ilk sayısında yayımladığı mukaddimeye göre *Mecelle-i Muallimîn*'nin ikinci bölümünde yer verilmesi düşünülen ilimler şunlardır: "İlm-i ziraat, Fenn-i cebir, Fenn-i hisab, Fenn-i mesâha, İlm-i nebatât, İlm-i kimya, Kozmografya resim, Ekonomi politik, Usul-i kıraat, Usul-i hat, Memâlik-i Osmaniye'nin coğrafyası, Coğrafya-yı umumi, Jeoloji, Hendese-i âdiye, Hendese-i vaz'iye, Hendese-i tahliliye, Hisab-ı müsellesât, Kavâid-i lisan-ı Osmanî, Tarih-i umumi, Tarih-i düvel-i İslam, Tarih-i Osmani, Hıfzu's-sıhha, Kavânîn-i Osmani, İlm-i hukuk ve şuabât-ı adîdesi, İlm-i belâgat, Edebiyat-ı Osmaniye, Edebiyat-ı ecnebiye, Mekanik, Fenn-i alâim-i hava, Fenn-i cemadât, Musiki, Hikmet-i tabiiye, İlm-i ahval-i ruh, İlm-i ahlâk, Fenn-i defterdârî, İlm-i hayvanât, İlm-i elsine, İlm-i ensal, Antropoloji".

Bu ilimleri nasıl ele alacağı hususunda İlm-i terbiyeyi incelemeyi düşündüğü alt başlıklar bize fikir vermektedir: "Terbiyenin asıl mânası ve cihât-ı şümulü – Terbiye hakkında meşâhir-i ulemanın vaz' eylemiş oldukları tarifâttan bir kaçı – İnsana bir nazar – Cemiyet-i beşeriyeye bir nazar – İnsanın cemiyet-i beşeriyede hidemât-ı vazâifi – Terbiyenin asıl tarifi ve envâı – Talim – Terbiye ile talim beynindeki fark – Mekâtipte terbiye ve talim-i etfal ve ilh…". Emrullah Efendi'nin iddialı bir şekilde neşretmeye başladığı *Mecelle-i Muallimîn*'nin ancak iki sayısına ulaşabildik. Diğer satılarının yayınlanıp yayınlanmadığı ve devam edecek denilen yazıların neşredilip edilmediği bilgisine sahip değiliz.

[81] "Emrullah Efendi'nin Hayatı" başlığı altında onun Aydın Maarif müdüriyeti döneminde gazeteci Tevfik Nevzad'la birlikte Cenevre'ye firarını ve orada da Tevfik Nevzad'ın İzmir'de çıkardığı *Hizmet* gazetesini neşretmeye devam ettiğini belirtmiştik. Emrullah Efendi'nin hem İzmir'de çıkan gazetelerde hem de Cenevre'de yayınladıkları *Hizmet* gazetesinde yazılarının bulunması kuvvetle muhtemeldir.

> "Emrullah Efendi devlet memurları arasında emsâlsiz bir insan idi. Müstakim, muktedir, çalışkan idi. Yalnız bir kusura malik idi. O da ihtisas, ihtiyat nedir bilmez, her telden çalar, her işi bizzat görmek ister, neticede ekseriya müşkilat içinde bunalır kalırdı. Geceleri hususi bir hocadan Arapça tefsir okumağa kalkışır. Sabahları kimya, hikmet, felsefe ile meşgul olur (…)".[82]

Emrullah Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye döneminde başladığı hususi dersler Ali Kemal Bey'in verdiği bu bilgilere göre maarif müdürlükleri döneminde de imkânları ölçüsünde devam etmiştir. Emrullah Efendi'nin felsefe-bilimle münasebeti Aydın Maarif müdürlüğü döneminde gazeteci Tevfik Nevzad'la birlikte Cenevre'ye firarlarından döndükten sonra, takip edebildiğimiz kadarıyla, ikinci devresine girmiştir.[83]

Bu ikinci devrede Emrullah Efendi İstanbul'a gelişinin ardından *İkdam* gazetesi yazar kadrosuna "Kamusu'l-Ulûm" projesinin başında yer almak üzere dahil olmuştur.[84] Böyle bir çalışmanın başyazarlığının kendisine teklif edilmesi Emrullah Efendi'nin bu döneme kadar bizim ulaşamadığımız bilim terimlerine dair yazılarının olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu proje çerçevesinde Emrullah Efendi'nin gazetenin 1208. sayısından itibaren[85] her hafta "Muhitu'l-Maarif" başlıklı yazıları yayınlanmaya başlar. Proje ilk başta yalnız bilim terimlerini içeren bir "Kamusu'l-Ulûm" projesi olarak başlanılmıştır:

> "Malum-ı vâlâlarıdır ki Kamusu'l-Ulûm'un tertib ü tasnifi gibi bir emr-i azîmide en birinci sebeb-i muvaffakiyet vücuda getirilecek eserin daire-i hududunu hakkıyla tayin ü takyid eylemektir. Eserin namına Kamusu'l-Ulûm deniliyor. Bu halde mündericâtını sırf ulûma hasretmek, diyar-ı marifetin fünun-ı bedîa,

---

[82] Ali Kemal, *Ömrüm*, haz. Zeki Kuneralp, İstanbul : İsis Yayımcılık, 1985, s. 36. Ali Kemal Bey'in kusur olarak nitelediği Emrullah Efendi'nin ihtisas bilmeme özelliği ve her ilme olan merakı ansiklopedi yazacak bilgiye sahip olmasının önünü açmıştır.
[83] Aydın Maarif Müdürlüğü döneminde yayınlanan ve Cenevre'de Tevfik Nevzad'la birlikte çıkardıkları *Hizmet* gazetesinde neşrettiği yazılarına ulaşılabildiği takdirde Emrullah Efendi'nin Batı felsefe ve bilimine bakışının kaynaklarının açıklık kazanacağı kanaatindeyiz.
[84] Necip Asım, "Ş[emsettin] Sami", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri I/2, Eylül-Teşrinisâni 1929.
[85] 1 Recep 1315/14 T. sâni 1313/26 T. sâni 1897.

edebiyat, sanayi gibi aksam-ı mütebâkiyesine tecavüz eylememek iktiza eder. İşte bu fikre mebni mütâlaaname-i acizîye terdifen bir de cedvel-i ulûm tanzim ederek takdim ediyorum. Mütâlaasından anlaşılır ki bu cedvelin tertibinde hasr-ı tabiî veya nahvî (metodik)ye riayet edilmeyerek mücerred erbab-ı tahrire tevzi-i mebâhiste mucib-i suhulet olacak bir surette tanzimi ciheti ihtiyar edilmiştir. Kamusu'l-Ulûm içün bu cedveldeki ilimler kâfidir. Eser ansiklopedi tarzında maarif-i beşeriyenin bilcümle şuabâtını ihtiva etmek üzre yapılmak istenilirse bu halde ismine "Kamusu'l-Maarif" demelidir. Fakat bu tertipte eser daha cesim olur, telif ü tahririnde daha ziyade müşkilât görülür. Bunun içün Kamusu'l-Ulûm'u yalnız ulûma tahsis etmek daha münasip ve evlâdır". [86]

Zamanla Emrullah Efendi'nin çalışmalarının sınırları genişleyerek bir ansiklopedi projesine dönüşmüştür. Dönemine kadar bu alanda yapılan çalışmaların yetersiz bulunması sınırları genişletmenin sebebi olarak gösterilmektedir:

"(…) hele hiref ü sanayi'e ait olarak Türkçe'ye hiçbir eser nakl ü tercüme edilmemiştir zannederiz…

"Ulûm ve fünûnun lisanımıza nakli emrinde şimdiye kadar sarf edilen himmetler pek âlî olmakla beraber ihtiyacâtımız[a] gayr-i kâfidir. Çünkü asıl ihtiyac-ı ilmimiz *ulûm ve fünûnun tekmil cevâmi'iyle* ve *hiçbir nokta haricte kalmamak şartıyla* lisanımıza nakl u icrasından ibarettir.

İşte *İkdam*'ın tertib ve neşrini deruhde eylediği *Muhîtu'l-Maarif* bu ihtiyaca tamamiyle hidmet edebilecek bir surette telif edilecektir ki itmâm u ikmâli halinde ulûm ve fünûnun, hiref u sanâyi'in tekmil aksâm ve erkânını ve cevâmi' ü tefâsîlini muhtevi bir külliyât-ı maarif teşkil eyleyecektir."[87]

Muhitu'l-Maarif'te hiçbir noktayı dışarıda bırakmama ilkesine riayet edilmeye çalışılmıştır. Bunun için gazetede yayınlanan maddeler genişletilerek ansiklopediye dahil edilmiş, birinci *Muhitu'l-Maarif* tecrübesinden yaklaşık 10

---

[86] [Emrullah], "Makale-i Mahsusa", *İkdam*, sayı: 860, s. 1.

[87] [Emrullah], "Kamusu'l-Ulûm yahut Muhitu'l-Maarif", *İkdam*, sayı:1208, 1 Recep 1325/14 Teşrin-i Sani 1313-26 Teşrin-i Sani 1898 [1897], s. 1.

sene sonra Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin himayesinde[88] neşretmeye başladıkları ikinci tecrübe olan *Yeni Muhitu'l-Maarif*'te[89] ise sınırlar daha da genişletilmiştir:

> "*Yeni Muhitu'l-Maarif* de yine o maksadı gözetecektir. Yalnız bu eser-i cedid, bir musannafe-i lügaviye olmak haysiyetiyle ıstılahât-ı fenniye, edebiye ve sınâ'iyeyi câmi olduktan başka, lisanımızda bulunan bilcümle lügât-ı sâireyi de hâvi bulunacaktır. Yani kitabımız o haysiyetle bir muhit-i lügavî olacaktır. Maarif-i âdemiye mazisi ve hali itibariyle -istikbali de böyle olacağı bihakkın istidlâl edilebilir- ulûm (*sciences*), edebiyat (*lettres*), sınâ'ât (*beaux-arts*), hiref (*métiers*) kısımlarına tefrîk edilir".[90]

Emrullah Efendi'nin tezimizin konusunu teşkil eden *İkdam* gazetesinde bir kamusu'l-ulûm projesi olarak başlayan *Muhitu'l-Maarif* ansiklopedisinin hazırlık aşamasını oluşturan yazılarınna göre felsefe ve bilim münasebetinin ana hatlarını şu şekilde izah edebiliriz:

Emrullah Efendi *Muhitu'l-Maarif*'i yazma sebebi olarak "asr-ı ilim, asr-ı hikmet" olan bir çağda "lisanımız ve maarifimiz"de bulunan bir boşluğu doldurmak olduğunu belirtmektedir. O ilim ve hikmet asrı olarak nitelediği çağda yalnızca nazarî ilimlerin değil, aynı zamanda amelî ilimlerin de hayatın her alanında büyük kolaylıklar sağlayacak derecede geliştiğini vurgulamaktadır. Bu sebeple *Muhitu'l-Maarif*'te ele alınması düşünülen ilimler listesinde modern ve pratik ilimlere özel önem atfedilmiştir.[91] Bu yönüyle proje modern felsefe ve bilim terimlerini merkeze alan bir çalışmadır.

---

[88] Abdullah Cevdet, "Veliaht Yusuf İzzettin Efendi ile Mülakat", *İşhad*, nr. 80-3, 12 Eylül 1329, s. 1757, "Abdullah Cevdet soruyor: İki üç sene evvel kemâl-i şükrânla işitmiştim ki bazı âsâr-ı muhalledeyi istiyorsunuz. Bu arzu-yı devletiniz elbette bâkidir.
Yusuf İzzeddin Efendi: Evet, evet. Bir ansiklopedi "Muhitu'l-Maarif" vücuda getirilmesini pek arzu ediyorum. Hatta Emrullah Efendi'yi *Muhitu'l Maarif*'i yazmaya ben teşvik etmiştim".
[89] Başmuharriri: Emrullah, *Yeni Muhitu'l-Maarif*, İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1330-1328.
[90] Emrullah, "Yeni Muhitu'l-Maarif", *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*, nu. 1, s. 5-6 (23 R. ahir 1329/14 Nisan 1327).
[91] "Ulûm-ı felsefiye: İlm-i ma-ba'de't-tabîa: İlm-i küllî, İlm-i ilâhî, İlmü'r-ruh, İlm-i mantık, İlm-i ahlâk, Hikmet-i bedî', (fünun-ı bedîa: nakış, naht, mimari, musiki), tarih ve tenkid-i felsefe,

Felsefe-bilim terimlerini merkeze alan bir proje olarak ilk Muhitu'l-Maarif makalesinden itibaren ilimlerin isimlendirilmesi, "esamî-i ulûm" mevzuu temel mesele olarak ele alınmıştır. İlimlerin isimlendirilmesi mevzuuna ilim ve ilimler tasnifini açıklayarak başlayan Emrullah Efendi'ye göre alemde var olan hadisât ve malumâttan, tasnif edildikleri metoda göre, farklı isimler altında farklı ilimler ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple "ilm-i hakikiye" ulaşmak için tasnifte "hakiki nisbet/müşahebet" kullanılmalıdır. İnsanoğlunun ilimleri tasnif etme sebebi ise insan aklının alemdeki hadisâtı tam olarak ihata edememesidir.[92]

Emrullah Efendi ilimler tasnifi konusunu incelemeye alanının ilk konularından birini teşkil eden "Felsefe" ilminin açıklaması ile başlar. Ona göre ilimler tasnifi iki döneme ayrılır: Atik ve cedid. Taksim-i atik Eflatun ve Aristo'nun yaptığı tasniftir. Eflatun'un nâkıs tasnifini Aristo geliştirmiş ve bu tasnife göre her ilimden önce öğrenilmesi gereken ve diğer ilimlerin aleti olan ilim "mantık"tır. Taksim-i cedidde ise bu ilim yerini "ilmü'n-nefs"e bırakmıştır.

Emrullah Efendi felsefe'nin iki temel konusu olduğuna işaret eder: Allah ve insan yani marifetullah ve marifetü'n-nefs. Marifetü'n-nefsin alanını inceleyen

---

felsefe-i tarih, felsefe-i tabîiye, felsefe-i hukuk yahut hukuk-ı tabîiye, ulûm-ı ictimaiye ve medeniye.
İlm-i hukuk: hukuk-ı umumiye, hukuk-ı cezaiye, hukuk-ı medeniye, hukuk-ı ticariye (berrî ve bahrî), hukuk-ı beyne'd-düvel (umumiye, hususiye), hukuk-ı idariye, ilmü's-siyase, ilm-i servet, ilm-i idare-i maliye, istatistik, pedogoji. Coğrafya-yı siyasî ve umranî.
Ulûm-ı riyaziye: Riyaziyât-ı nazariye, ilmü'l-aded: hisab-ı cebir: ilm-i tahlil (hisab-ı tefâzulî, hisab-ı tamamî (aritmatikî), hisab-ı tevâbi').
İlm-i hendese: 'âdiye 'âliye, riyaziyât-ı ilmiye yahut tatbikiye: ilm-i heyet (cerr-i eskâl-i semâvî), cerr-i eskâl: cerr-i eskâl-i nazarî, cerr-i eskâl-i amelî: mebhas-i kuvâ, mebhas-i harekât, mebhas-i müvazenât, mebhas-i makine, hendese-i resmiye: istereotomi, taş kesimi.
İlm-i tahtît-i arz: Jeomorfi, hidrografi, topografya, fenn-i mesaha, kısmet-i arazi, kartografi.
Fenn-i resm: resm-i riyazî, resm-i hattî, fenn-i menâzır, zıll, ilm-i tedbir-i miyâh.
Seyr-i sefâin: hisab-ı sınâî ve ticarî, usul-i defterî, topçuluk fenni, ilm-i mimarî.
İnşa-i sefâin: fenn-i istihkâm, inşâ-i turuk u meâbir ve'l-mâ.
İnşaat-ı bahriye ve madeniye: hikmet-i tabîiye-i riyaziye, hisab-ı ihtimalî, coğrafya-yı riyazî, ulûm-ı hikemiye-i tabîiye, hikmet-i tabîiye yahut ilmü't-tabîa, ilm-i kimya (uzvî, gayr-i uzvî).
İlm-i heyet-i tabîiye: tarih-i tabîi. İlm-i hayvanât, ilm-i nebatât, ilm-i cemadât, ilm-i tabakâtü'l-arz.
İlm-i teşrih: teşrih-i mekâyıs, teşrih-i vasfî, teşrih-i umumî, amriyoloci… ilh", [Emrullah], "Kamusu'l-Ulûm", İkdam, sayı: 860, s. 1; "Kamusu'l-Ulûm yahut Muhitu'l-Maarif", *İkdam*, sayı: 1208, s. 2.

[92] [Emrullah], "Ansiklopedi yahut Muhitu'l-Maarif", *İkdam*, sayı: 1215, s. 1. Emrullah Efendi'nin bu makalesi *Mecelle-i Muallimîn*'deki "Malumât-ı Beşeriye" (cüz: 1, bölüm: 2, s. 2-8) makalesi ile hemen hemen aynıdır. Oradaki mükemmel bir tasnif kaidesinin bulunmamış olması görüşünü burada da tekrarlamıştır.

ilim ise her ilimden önce okunması gereken ve diğer ilimler için araç durumundaki İlmü'n-nefstir:

> "Marifet-i nefs ruhun hadisâtından, kavânîninden, mahiyetinden bahseder. Felsefenin bu kısmına "*Psychologie*" namı verilmiştir. İlm-i hikmetin ma'rifet-i ilâhiyeye taalluk eden kısmına da "*Théologie naturelle*" yani ilm-i ilâhî-i tabiî denir. Zamanımızda ilm-i hikmetin bu şu'besi *Théodicée* namıyla daha ziyade ma'rûf ve müştehirdir." [93]

Her ilimden önce okutulması gereken "psychologie" ilminin tam karşılığını vermek için Fransızca "amé" kelimesini "nefs" ve "esprit" kelimesini de "ruh" ile karşılanması gerektiği ve buna göre de "psychologie"nin "ilmü'n-nefs" ile tercüme edilmesinin uygun olacağı "Muhitu'l-Maarif"in üçüncü makalesinde ayrıntılı bir şekilde ele alınır.[94]

Emrullah Efendi, "ulûm-ı lisaniye"/dil ilimlerinden önce "ilmü'n-nefs" tahsil edilmesinin gerekliliğini ise dilin kaynağının "ruh-ı beşer" olması ile açıklamaktadır:

> "Fi'l-hakika lisanı evvelâ ilmü'n-nefste tetkik etmeli, ruh-ı beşerînin cevherinde aramalıdır. Lisan maddeten haricde zuhur etmeden evvel mânen dahilde tekevvün eder. Bunun içündür ki fikre lisan-ı batınî denilmiştir."[95]

---

[93] [Emrullah], "Ansiklopedi yahut Muhitu'l-Maarif", İkdam, sayı: 1215, s. 2. Emrullah Efendi'nin marifetullah/marifet-i ilâhiye alanından kastının ne olduğu tam anlaşılmamaktadır. İlmü'n-nefsin metafizikten önce talim edilmesi gerekliliğini ehl-i tasavvuf arasında muteber olan "Men arefe nefsehu fekad arefe rabbehu"(ancak nefsini bilen Rabbini bilir) hadisi ile açıklaması onun marifet-i ilâhiye alanı ile ilgili yaptığı açıklamaların felsefî olmaktan çok tasavvufî açıklamalara yakın durduğu intibaını vermektedir.

[94] Emrullah Efendi'nin "psychologie"nin karşılığını bulabilmek için yaptığı bu uzun "esprit", "amé" izahatından sonra "psychologie" mukabili olarak ilmü'n-nefs'te karar kılması beklenirdi; fakat zaman zaman "İlm-i ruh" olarak kullandığı vâkidir. Bu kullanımın döneminin şartları doğrultusunda gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü vefatına kadar içerisinde bulunduğu Istılahât-ı İlmiye Encümeni'nin hazırladığı *Istılahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Kamus-ı Felsefede Münderic Kelimât u Tabirât içün Vaz' u Tedvini tesbit Olunan Istılah Mecmuası*'nda *amé* ve *esprit*'nin karşılıkları "ruh" olarak verilmiş ve "psycologie" mukabili olarak da "İlm-i ruh, ruhiyât" kullanılmıştır, bkz. İstanbul: 1330, Matbaa-i Amire, s. 7, 29, 57.

[95] [Emrullah], "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye", *İkdam*, sayı: 1243, s. 3.

Modern felsefe ve bilim terimlerinin Türkçe karşılıklarını vermek için oluşturulan *Muhitu'l-Maarif* ansiklopedisinin başyazarı olarak Emrullah Efendi, ilimlerin gelişmesine paralel olarak dilin de gelişmesi gerektiğinin bilincindedir:

> "Ulûm ve fünûnun terakkiyâtı, tevsi′-i tatbikâtı lisan-ı ilmî ve sınâ'înin tevessü' ve tekemmülünü icab eder. Keşfiyât ve ihtira'ât-ı cedide-i ilmiyenin her birine yeni yeni isimler veriliyor. Malumât ve keşfiyât arttıkça bittab' lisan da kesb-i vüs'at ediyor".[96]
>
> "Hâsılı esmânın vuzûh-ı delâleti, ihatât-ı mânası fikr-i beşerin terakkiyâtı, mahiyet-i eşya hakkındaki mertebe-i vukûfuyla mütenasibdir."[97]

Bu çerçevede Emrullah Efendi "Ulûm-ı Lisaniye" alt başlığı altında makalelerini yayınlamaya başlar. Dönemin temel dil meselelerinden biri belki de birincisi kavâid/gramer meselesidir.[98] Muhitu'l-Maarif'in başta belirttiğimiz ihtiyaca cevap verebilmesi için maddeler arasında üslup birliği olması icap eder. Üslup birliğini sağlayacak olan ise ortak imlâ ve gramer kurallarına riayet etmektir. Bunların gerçekleşebilmesi için öncelikli şartlardan biri de modern bilim dilini Türkçe'ye tercüme ederken Türkçe'nin imkânlarının bilinmesidir:

> "Lisanımızın mebânî-i ilmiye üzerine müesses bir kâide kitabına ihtiyacı herkesce müsellem olduğundan bu emr-i ehemmin teysîr-i husul[ün]e medar olmak, ve o suretle tertib ü telifi iktiza eden kavâid kitabına bir zemin-i ilmî teşkil edebilmek maksad-ı hayırhahânesine binaen *İkdam*'ın sütunlarında bir mebhas-i lisan tesis edilmiş idi.
>
> "(…) Mükemmel bir kavâid kitabının teşkiline medâr olmak içün icra edilecek mebâhis-i lisaniyede: Evvelâ lisanı ilm-i hikmette yani psikoloji ve mantıkta tetkik etmelidir."[99]

---

[96] [Emrullah], "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif", *İkdam*, sayı: 1208, s. 1.
[97] [Emrullah], "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif – Esamî-i Ulûm", *İkdam*, sayı: 1215, s. 1.
[98] "Mebhas-i Lisaniye 1- Mükemmel Bir Kavâid kitabına muhtacız", *İkdam*, sayı:1213, s. 3, (6 Recep 1315/19 T. sani 1313/1 K. evvel 1897).
[99] [Emrullah], "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif – Lisanımızda Fiil-i Cevherî", *İkdam*, sayı: 1264, s. 4.

> "(…) lisana kavâid tesis etmeden evvel, fikrin anâsır ve eşkâline mutabık anâsır ve eşkâl-i lisaniye vaz' eylemeden mukaddem lisanın suret-i teşekkülünü tetkik ve tahkik eylemek lazımdır. Bu mesele hikmet-i lisaniye veya felsefe-i lügaviyenin mevzuunu teşkil eder. (…) hikmet-i lügât 'kelâmın' inbisât-ı ruhîsini tetkik eder, yahut bi'l-cümle efkârı ifade edebilmek içün lisanın tâbi olduğu kavânîni tahkik eyler."[100]

Kelâmın/dilin oluşumunun fikrin oluşumu ile mutabakat arzettiğini belirten Emrullah Efendi'ye göre kelâmı oluşturan öğeler ile fikri oluşturan unsurlar arasında mutabakat vardır:

> "Binâenaleyh kelâmın teşkili fikrin teşkîline tamamiyle mutabıktır. Yani kelâmı teşkil eden bilcümle eşkâl ü eczâ-yı asliye mirât-ı fikirde ayniyle münakistir."[101]

Bunun için lisanlar/diller farklı dahi olsalar bu lisanların hikmet-i lügaviye/dil felsefeleri aynıdır. Emrullah Efendi kendisinin "Hikmet-i Lügaviye" bahsini Fransızca örneklerle açıklamasını eleştiren döneminin dil mütehassıslarından ve *İkdam* gazetesinden mesai arkadaşları Hüzeyin Daniş ve Necip Asım Beylere "hikmet-i lügaviye"nin lisandan lisana farklılık arzetmediği şeklinde yanıt verir:

> "Biz makalât-ı evveliyede lisanı hikmet-i lügaviye nokta-i nazarından mütalaa ve mülahazâtımızı bu ilme tatbiken icra ettik; henüz bahsin bu kısmındayız. Binâenaleyh lisanımızın kavâidini, şuabât-ı usulünü hep Fransızca'ya tatbik etmek muharrir-i âcize isnadı gayr-i caiz bir kusurdur. Dediğimiz gibi bahsin henüz, ahkâm-ı külli[ye], lâ-yetegayyer, her lisana şamil olan hikmet-i lügaviye bahsinde biz Fransızca'nın hikmet-i lügaviyesi ne ise Türkçe'nin, Farisî'nin de odur. İzah-ı kavâid içün ibraz eylediğimiz misâlleri de birkaç lisandan iktibas ediyoruz."

[100] [Emrullah], "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Ulûm-ı Felsefiye", *İkdam*, sayı: 1229, s. 1.
[101] [Emrullah], "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye-3", *İkdam*, sayı: 1250, s. 2.

Emrullah Efendi'nin dilin felsefî yönünü hemen her makalesinde vurgulamıştır: "Lisanın sıfat-ı hikemiyesi, felsefeye intisabı pek celî bir surette sabittir" demektedir.[102]

Emrullah Efendi düşüncenin bir yansıması olan dilin de düşüncenin öğeleri gibi öğeleri (eczâ-yı kelâm) bulunduğunu, isim, fiil, sıfat, kelime-i atıf ve kelime-i rabt olmak üzere beş temel öğeden oluştuğunu belirtir. Bu öğeler arasında fiil, cevhere delâlet eden isim ve keyfiyete delâlet eden sıfat arasındaki irtibatı kurduğu için en önemli görevi haizdir. Onun vazifesi tuğlaları bir arada tutan harç mesabesindedir. Fiil iki çeşittir: Fiil-i cevherî/aslî, ef'âl-i hamliye. Tüm dillerde önermenin unsurlarını birbirine bağlaması itibariyle ortak olan "fiil-i cevherî"nin özel bir yeri vardır. Türkçe'de fiil-i cevherî "dir" kelimesidir.[103] Emrullah Efendi'nin bu makaleleri ile "fiil-i cevherî" Türk dili literatürüne girmiştir:

> "Şu kadar asır güzel lisanımızın sinesinde kendini saklamış olan bu nazenîn "fiil-i cevherî", lisan meselelerinde pek derinlerde fennî ve mantıkî usuller ile dalgıçlık eden büyük üstad Emrullah Efendi'nin himmetiyle keşfolunup ilim alemine ve muhterem millete takdim ve hediye edilmiştir. Bu kıymettar keşif , iki üç sene evveline kadar, *Türkçe Sarf ve Nahiv* ile *Osmanlı Lisanı* ismindeki kitaptan evvel kavâidnâmelere girmemiş, teessüflere şâyan olarak hâla bile lisan muallimlerinden çoğunun meçhulü bulunmuştur."[104]

Türkçe'nin dil özelliklerini her dil için genel-geçer olan hikmet-i lügaviye/dil felsefesi nokta-i nazarından açıkladığı makaleleri, döneminde ilim çevresinin dikkatini çekmiştir. Emrullah Efendi'nin *İkdam* makalelerinin taşıdığı değeri döneminde hakkında yazılanlar en iyi şekilde anlatmaktadır:

---

[102] [Emrullah], "Ansiklopedi yahut Muhitu'l-Maarif – Ulûm-ı Lisaniye", *İkdam*, sayı: 1243, s. 3.
[103] [Emrullah], "Ansiklopedi yahut Muhitu'l-Maarif – Ulûm-ı Lisaniye-4", *İkdam*, sayı: 1257, s. 2.
[104] Ispartalı Hakkı, "Konferans", *Sırat-ı Müstakim*, sayı: 71, s. 300, (1 Muharrem 1328/31 K. evvel 1325); Muharrem Dayanç, *Sırat-ı Müstakim Dergisindeki Dil, Edebiyat ve Sosyal Kavramların Sistematik İncelenmesi*, basılmamış Dr. Tezi, İ.Ü.S.B.E. Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, dan. Prof. Dr. Necat Birinci, İstanbul, 1997, s. 46.

"(…) Bundan on sene evvelki [1316/1899] *İkdam* ceridesinin sütunlarında "Muhitu'l-Maarif" ünvan-ı mehîbi altında imzasız, lâkin gayet mühim lisan makaleleri görülürdü.

"Memlekette bütün okur yazar takımını hayran edecek kadar derin bir vukuf ile yürütülen o mütalâalar, hele Ispartalı Hakkı ile beni alıklaştırmıştı!.

"(…) Pekala birer lisan uleması geçinir dururken hiçliğimizi yüzümüze çarpan; felsefe-i lisanın ne olduğunu birinci defa olarak izah eden bu azametli mebâhis kimin tarafından yazılıyor, diye merak ettik. Emrullah Efendi'nin mahsul-i ictihadı olduğunu anlayınca…"[105]

"Denebilir ki bizde *İlm-i lisan*dan ve *Felsefe-i lisaniye*den ilk bahseden Emrullah Efendi olduğu gibi zamanlarına kadar her eli kalem tutanın girmekte bir beis görmediği lisanî münazarât ve münakaşâta bir *reng-i ilmî*, bir *kıymet-i fenniye* veren de ilk Emrullah Efendi olmuştur. Devr-i istibdadda başmuharriliği ile bir cildi tamamen tab' u neşredilmiş olan *Muhitu'l-Maarif* Emrullah Efendi'nin heykel-i ihâtası, âbide-i irfanı telakki edilmeğe şâyestedir. (...) Emrullah Efendi'nin Dârulfünûn Felsefe muallimliğinde iken not ettirdikleri *Felsefe Dersleri* de müşârun ileyhin cidden fenniyât ve lisaniyâtta, felsefiyat ve tetebbuatta ne kadar mütebahhir olduklarını pek vâzıh gösterir".[106]

1900 senesinde Emrullah Efendi'nin dördüncü ve en uzun soluklu Darülfünun tecrübesinde "Hikmet-i nazariyeden İlm-i ahval-i nefs" dersi hocalığı uhdesine verilmesi ile[107] felsefe-bilim ve dil münasebetinin üçüncü safhası başlar.[108]

---

[105] Mehmed Akif, "Eski Hatıralar", *Sırat-ı Müstakim*, sayı: 85, s. 114-115, (11 R. Ahir 1328/8 Nisan 1326).

[106] Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul Matbaa-i Âmire 1333 h. [1915], II, 95.

[107] "Darülfünun-ı Şahanede tedrisi mukarrer olan dersler içün intihab u tayin olunan muallimînin esamîsini mübeyyin Maarif Nezaret-i celilesinden gönderilen cetvelin suretidir", *İkdam*, sayı: 2217, s. 1, (5 C. ûlâ 1318/18 Ağustos 1316/31 Ağustos 1900). Darülfünun'a tayin olan muallimlerin tamamının isimleri: "Ulûm-ı âliye-i diniye şubesi: Tefsir-i Şerif: Fatih dersiâmlarından Mekteb-i Mülkiye-i şahane İlm-i Kelâm ve Tefsir ve Hadis muallimi Manastırlı Faziletlü İsmail Efendi; Hadis-i şerif ve Usul-i hadis: Beyazıd Muciz Dersiâmlarından ve Encümen-i Teftiş ve Muayene Azasından Faziletlü Mehmet Esad Efendi; Fıkıh: Encümen-i Teftiş ve Muayene Azasından Faziletlü Sırrı Efendi; Usul-i Fıkıh: Fatih Dersiâmlarından ve Tetkik-i Müellefât Meclisi Azasından Mekeremetlü Rahmi Efendi; İlm-i Kelâm: Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye Azasından Faziletlü Abdullatif Efendi; Tarih-i din-i İslam: Hazine-i Celile-i Maliye Hukuk Müşaviri Faziletlü Mahmut Esad Efendi.

Emrullah Efendi II. Meşrutiyetten önce ve sonra Darülfünun'da İlm-i ahvâl-i nefs, Mantık,[109] İlm-i hikmet, İlm-i ahlâk[110] ve İlm-i terbiye[111] dersleri

---

Edebiyat Şubesi: Edebiyat-ı Osmaniye: Meclis-i Maliye Başkatibi ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane İlm-i Ahlâk Muallimi Saadetlü Atâ Beyefendi hazretleri; Edebiyat-ı Arabiye ve Farisiye: Darülmuallimin Belagât-ı Arabiye Mualimi Saadetlü Abdurrahman Süreya Efendi hazretleri; Tarih-i İslam ve Osmanî: Mekteb-i Sultani Müdürü ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Tarih-i Osmani ve İlm-i Ahlâk ve Usul-i Tercüme Muallimi Atufetlü Abdurrahman Beyefendi hazretleri; Edebiyat-ı Franseviye derdesttir; Hikmet-i Nazariyeden İlm-i Ahval-i Nefs: Meclis-i Maarif Azasısından İzzetlü Emrullah Efendi; Coğrafya-yı Umumi: Mekâtib-i Rüştiye Müdürü ve Darülmuallimin İlm-i Mevâlid Muallimi Saadetlü Celal Beyefendi.
Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesi: Hendese-i Hiyel: Rasathane-i Âmire Müdürü ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Hikmet-i Tabiiye Muallimi Saadetlü Salih Zeki Beyefendi; Cebr-i A'lâ ve Müsellesât-ı Küreviye: Şirket-i Hayriye Muhasebecisi ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane İlm-i Cebir ve Müsellesât Muallimi Rif'atlü Yusufyan Efendi; Hikmet-i Tabiiye: Rasathane-i Âmire Müdürü ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Hikmet-i Tabiiye Muallimi Saadetlü Salih Zeki Beyefendi; Kimya-yı Gayr-i Uzvi: Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane Kimya-yı Madeni Muallimi Tabib Binbaşısı Rif'atlü Neom Efendi". Emrullah Efendi'nin Darülfünun hocalığına başlaması ile ilgili farklı tarihlendirmelerin değerlendirmesi için bkz. İ. Kara, "Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri", *Kutadgubilig*, s. 97-99.

[108] Darülfünun'un İlm-i hikmet hocalığına Emrullah Efendi'nin seçilerek getirilmesinin saikleri hakkında bir bilgiye sahip değiliz, fakat dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin Ahmet Naim Bey'e Darülfünun hocalığı teklifi esnasındaki konuşmaları kendisinin de Darülfünun hocalığına getirilmesinin ipuçlarını verebilir: "[Ahmet Naim Bey'in] dediğine göre, günün birinde o dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi kendisini çağırmış, demiş ki: 'Ben seni üniversiteye psikoloji hocası yapacağım!' O zaman Emrullah Efendi'nin, bir üniversite reformu girişimi var. Naim Bey de: 'Aman efendim, ben ne anlarım psikolojiden?' demiş. 'Bak Naim Bey' diye karşılık vermiş Emrullah Efendi, 'bu memlekette kime, seni üniversite de şu dersin hocası yapacağım desem, bana aynı şeyi söyleyecektir. Bak, sen üstelik iki dil biliyorsun; bir Franzsıca bir de Arapça; yani bir bizim eski dünyamızın klasik dili; bir de yeniden girdiğimiz dünyanın temel dillerinden bir tanesi… Bir ondan okursun bir bundan , işin içinden çıkarsın'. 'İşte biz de böyle girdikti felsefeye' diye anlattıydı bana Naim Bey…", "Macit Gökberkle Söyleşi", *Macit Gökberk Armağanı*, Ankara: TDK yay. 1933, s. 4'ten zikreden İ. Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, İstanbul: Dergâh yay., 2001, s. 103. Emrullah Efendi'nin Arapça ve Fransızca'yı iyi derecede bildiği için "İlm-i Hikmet" hocalığına getirilmiş olma ihtimali kadar kendisinin özel felsefe dersleri almış olma ihtimali de mevcuttur.

[109] Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984, s. 61. Erişirgil'in yazdıkları, Ziya Gökalp'in ilk hocalık tecrübesini anlatmasının yanında talebelerinin Emrullah Efendi'ye verdikleri değeri de göstermektedir: "Emrullah Efendi Maarif Nazırı olduktan sonra Edebiyat Fakültesi'ndeki psikoloji ve mantık dersi için kendine vekâlet edecek birini aradı. İstanbul kulübünde psikolojiden ve sosyolojiden bahseden Ziya [Gökalp] hatırına geldi, birkaç İttihatçı da Diyarbakır'dan yeni gelmiş olan Ziya'yı ona tavsiye ettiler.
"Ziya'yı bir gün çağırdı, kendi dersine vekâlet etmesini ondan istedi. Ziya memnun olduğunu gösteren bir gülümseme ile kabul ve teşekkür etti. İlk defa yaşı ilerlemiş öğrenciye hocalık edecekti. Sınıfa girdi, kürsüdeki iskemleye oturdu, boynunu büktü. Beş dakika kadar böyle durdu. Öğrenciler hayret içindeydi. Sonra gözünü karşıdaki duvara dikti. Manken gibi cansız görünen bu adam yavaş yavaş bir şeyler anlatıyordu. Sonra daha zil çalmadan önce dersten çıkıp gitti. Emrullah Efendi iyi konuşurdu, ders vermek sanatını bilirdi; kendi yerine adı sanı belli olmayan birisini sınıfa gönderdi diye öğrenciler eski hocalarına gücenmişlerdi. Dersten sonra fakülte müdürüne ve Emrullah Efendi'ye bir heyet göndererek bu cahil öğretmenin bir daha sınıfa sokulmamasını rica ettiler. Ziya da öğretmenlik edemem dedi, çekildi".

vermiştir.[112] 1913 senesinde ise Darülfünun'un ikinci sınıflarında okutulacak olan bir saatlik ictimaiyât dersleri uhdesine verilir.[113]

Emrullah Efendi'nin ders takrirleri hakkındaki bilgiye talebesi Sabri Cemil Yalkut'un anlattıklarından ulaşmaktayız:

> "*Dalgın filozof*: Felsefe; işte en ziyade gözümüzün yıldığı bir ders! Bunun adını dahi işitmemiştik. Çünkü idadilerde böyle bir ders okutulmazdı. Emrullah Efendi'nin felsefe dersleri bizi birdenbire şaşırttı. Evvelâ günlerce kendisini dinledik fakat doğrusunu söylemek lazımsa bir şey anlamadık. Sonra not tutmağa yeltendik, onu da muntazam yazamadık.
>
> "Nihayet kendisi bize not yazıp vermeğe başladı. Lâkin arada geçen bazı felsefî ıstılahları ve sâireyi anlatmak için de bunlara dair ayrı haşiyeler yazmak lüzumunu hissetti. Öyle ki işin içinden çıkmak ilk zamanlarda bir hayli zor oldu. Bu zorluğu arttıran bir sebep de kendisinin kullandığı yeni terimlerdi. Meselâ *méthode* karşılığı bilinen *usul* kelimesini o yanlış buluyor, onun yerine Arapçada 'yol, cânip' mânasına gelen *nahiv* tabirini kullanıyor; *méthodoloqie*e ilmu'l-enhâ diyordu. Gene *sevk-i tabiî* yerine de *insiyak* kelimesini alıyordu. Emrullah Efendi'nin -ki Meşrutiyet'ten sonra Maarif Nazırı oldu ve Tuba [Ağacı] Nazariyesi'yle şöhret buldu- o zaman felsefe terimlerini -tabiî Arapça olarak- bulup koymakta büyük bir hizmeti vardır. Fakat ders takriri çok karışıktı. Bir bahisten bir bahse atlar, genç dimağları oldukça yorardı. (...) Bize Paul Janet[114]

---

[110] Ahmet Talat [Onay]'ın İlm-i ahlâk ders notlarının sonunda verdiği tarih Mart 1324'tür.

[111] *Mirât-ı Maarif* gazetesinde Usul-i Terbiye ve Tedris derslerinin yayınlanma tarihi 1324'tür, (sayı: 3, s. 37-38).

[112] II. Meşrutiyet'ten sonra Darülfünun'a tayin edilen hocalar arasında Emrullah Efendi'nin uhdesine verilen dersler: İlm-i hikmet ve Tarih-i ilm-i hikmet, birinci ve ikinci sene Mantık ve Ahlâk, (30 Ramazan 1326/13 T. evvel 1324), BOA. MF. ALY. 16/67.

[113] "Darülfünun Müdiriyet-i Umumiyesinin merbut tezkiresinde beyan olunduğu vechile Dar-ı mezkur Edebiyat şubesinin ikinci senesinde tedris olunan İktisat dersinden bir saatinin Ulûm-ı ictimaiye dersine hasr u tahsis ve mezkur dersin Emrullah Efendi hazretlerine tefvîzi Nezaretce de tensib edilmiştir", 28 Mart 1329/10 Nisan 1913, BOA. MF. ALY. 39/60.

[114] Ahmet Naim Bey, Paul Janet'den "Felsefe Bir İlim midir?", (*Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sene: 1, sayı: 1, İstanbul 1332-1334, s. 71-96), "İkinci ders: Felsefenin yeni birkaç tarifi", (*DEFM*, sene: 1, sayı: 2, İstanbul, Mart 1332, s. 197-221), "Üçüncü ders: Felsefede mısdak" (*DEFM*, sene: 1, sayı: 5, İstanbul, T. sâni 1333, s. 508-533), "Dördüncü ders: Geçen ders hakkında bazı izahât", (*DEFM*, sene: 1, sayı: 6, İstanbul, K. sâni 1333, s. 598-606) makalelerini tercüme etmiştir. Janet'nin tercih sebebini ise ilk makalesine yazdığı kısa takdim yazısında şu şekilde dile getirmektedir: "Fransa'nın son devirde yetişmiş en değerli felâsifesinden Pol Jane (Paul Janet)'nin Paris Edebiyat Fakültesi'nde tedris edip de bilahire *Mebâdî-i Mâ-ba'de't-tabîa ve*

gibi muharrirlerin filozofi eserlerinden istifade etmemizi tavsiye ederdi. Fakat ne yazık ki bizde o zamanlar bu kudret yoktu" [115].

Emrullah Efendi inkıtalarla da olsa Darülfünun Felsefe dersi muallimliğine 1913 senesinde hastalığı sebebiyle istifa edene kadar devam etmiştir.[116]

Muallim Cevdet *Müderris Ahmed Naim* kitabında Emrullah Efendi için:

> "Ondan [Babanzâde Ahmet Naim Bey'den] 16 yıl evvel Darülfünun'da felsefe dersi vermiş olan Emrullah Efendi merhum, Naim Bey derecesinde pek kuvvetli Arapça bil[me]mekle beraber ıstılah koyacak kadar bu dilden nasibi vardı. Ve Fransızca felsefî mefhumlarla tabirleri pek iyi kavramış idi. Hakikaten geniş mütalâa sahibi idi. Bundan ötürü bir psikolojya ve mantık kitabı tercüme etmesi beklenirdi. Belki de Türkçeye böyle bir kitap çevirmiştir, ancak basılmamıştır. Emrullah merhumun bu kudrete sahip olduğu *Muhitu'l-*

Mebâdî-i İlmü'n-nefs (*Principes de Métaphysique et de Psychologie*) namıyla tab' u neşreylediği iki ciltten ibaret eseri İlm-i mâ-ba'de't-tabîa ile İlmü'n-nefs beyninde müşterek olan münazaun fih mesâil-i felsefiyenin hemen kâffesini câmi olmakla beraber pek revan selis ve felsefe ile pek cüz'î ilmâmı olanları bile bu mesâil ile alakadar edecek derecede cazibedâr bir ifade ile tahrir edilmiş olduğundan vatanın ilim ile alakaar olan evladını mazmunundan haberdar etmek üzre kitabı tercüme ediyoruz. Eserin, her mesele bir derse mevzu olabilecek bir tarzda tertip edilmiş olması da bizim içün bir faide-i zâidedir. Kitabın yirmi kadar dersi *İlm-i Felsefeye Medhal* (*Introduction á la Science Philosophique*) ünvanını haizdir", Kara, *BFDK*, s. 72. Ahmet Naim Bey'e bu kitabı ders kitabı olarak Emrullah Efendi'nin tavsiye etmiş olması muhtemeldir. Naim Bey kitabın tamamını tercüme edememiştir, fakat Elmalılı Hamdi Efendi [Yazır]'nin Paul Janet-Gabriel Séailles'den tercüme ettiği *Tahlilî Tarih-i Felsefe-Metâlib ve Mezâhib-Mâ-ba'de't-tabîa ve Felsefe-i İlâhiye* (İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1341/1339 [1923], 340 s. Tercüme *Histoire de la Philosophie*'nin birinci bölümünün yalnızca "La Métaphysique" ve "La Théodicée" kısımlarıdır) kitabını üniversitede ders kitabı olarak okutmuştur, İ. Kara, "Felsefe ve Tefelsüf", *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul: Dergâh yay., 2003, s. 223-224.

[115] Sabri Cemil Yalkut, "Dârülfünûn'dan muhtar Üniversite'ye", *Akşam*, 6. 8. 1946, s. 6'dan zikreden İ. Kara, "Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri", *Kutadgubilig*, s. 98, (Dipnotta Sabri Cemil'in ismi doğru olarak verilmiş, fakat metin içerisinde Cemal şeklinde yanlış dizilmiştir); Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-1969, III, 101.

[116] "Darülfünun Felsefe dersleri muallimi Emrulla Efendi hazretleri …… sıhhiyesine binaen vukû bulan istifasına mebni yerine maaş-ı muhassasıyla Trabzon vali-i sabıkı Mehmed Ali Beyefendi'nin tayini Nezaretce takarrür etmiştir", BOA. MF. ALY. 57/64, (1329). Emrullah Efendi'nin bu tarihte yalnızca felsefe derslerinden mi istifa etmiş, diğer derslere devam etmiş midiryalnız felsefe derslerinden istifa edip, o dönemde uhdesinde olabilecek olan ictimaiyyât, terbiye gibi derslerine devam edip etmediği hakkında tam bir bilgiye sahip değiliz. Vefatından sonra *İkdam* gazetesinde yayınlanan hal tercümesinde vefatına kadar Darülfünun muallimliğinde bulunduğu bilgisi mevcuttur, "Merhum-ı Müşarun ileyhin Terceme-i Hali", *İkdam*, sayı: 6278, s. 3, (13 Ağustos 1914/31 Temmuz 1330/21 Ramazan 1332).

> *Maarif*'te koyduğu ıstılahlarla sabittir. 1316'da neşreylediği bu pek mühim eserde kullandığı ıstılahları Naim Bey beğenir ve "Bu zat garp felsefesine Türkiye'de yol açan bir âlimdir"[117] derdi. *İlmü'n-Nefs*'in şu sahifelerinde Emrullah Efendi'yi hörmetle anar ve koyduğu ıstılahları ekseriyetle tasvip eder".[118]

yazmaktadır. Emrullah Efendi'nin "garp felsefesine Türkiye'de yol açan bir âlim" olması konusu tartışmalı olsa da Darülfünun'da garp felsefesine kapı açan isim olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Emrullah Efendi'nin Darülfünun'da başlattığı geleneğe Darülfünun muallimlerinden Halil Nimetullah, Mehmet İzzet Bey'in vefatı üzerine yazdığı yazıda şu şekilde atıf yapmaktadır:

> "Merhum Emrullah Efendi ile başlayan felsefe hayatı Ziya Gökalpten sonra üçüncü rüknünü de bu suretle pek kısa bir zaman içinde kaybetmiş oluyoruz"[119]

Emrullah Efendi Darülfünun'daki felsefe derslerine II. Meşrutiyet döneminde Meclis'e Kırkkilise (Kırklareli) mebusu olarak girmesi ve ardından Meclis-i Maarif Nazırlığı görevine getirilmesi sebebiyle bir süre ara verir. Emrullah Efendi'nin siyasetle meşgul olması dostları tarafından menfî olarak görülse de[120] bu düşünceye bir yönüyle iştirak edilebilir. Diğer taraftan Emrullah Efendi Maarif Nazırlığına gelmesi ile o zamana kadar kişisel olarak yürüttüğü

---

[117] Ahmed Naim, *Mebâdî-i Felsefeden Birinci Kitap İlmü'n-nefs*, İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1331, s. 3.

[118] Muallim Cevdet İnançalp, *Müderris Ahmet Naim,* İstanbul, Ülkü Matbaası, 1935, s. 15-16; Kara, *BFDK*, s. 102.

[119] Halil Nimetullah, "Mehmet İzzet Bey Merhum", *Milli Mecmua*, sayı: 121, 1930, s. 98-99.

[120]"Kırkkilise mebusluğu ile başlayan hayat-ı siyasiyesi Maarif Nazırlığı'na kadar kendisini irtikâ ettirmiş ve bazı tekârîr ve levâyih-i siyasiyesi ulûm-ı siyasiyedeki yed-i tûlâsını isbat eylemiş ise de hayat-ı ilmiyesinin inkişafâtına ve milletin müşârun ileyhten bi-hakkın beklediği irfanî hidemâtın ifâsına engel olmuştur"; *Osmanlı Müellifleri*, II, 95-96. Bu konuda Mehmet Akif de Bursalı Mehmed Tahir'le aynı fikirdedir: "Meşrutiyet'i müteakip de millet bir hayli mesai-i tahrirânesinden müstefid oldu. Ancak bir müddet siyasiyât ile meşgul olması kendisinin asıl ilm ü irfan sahasında göstereceği faaliyeti bittabi tenkîs etti. Emrullah'dan bu vatan asıl bundan sonra hizmet görecek, asıl bundan sonra gereği gibi istifade edecekti. Çünkü artık siyasiyât âleminden çekilmiş idi; artık neşriyat-ı ilmiyeye hasr-ı vücud etmek kararını vermiş idi. Vâ esefâ ki ecel o vücud-ı muazzezi bize çok gördü. İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ûn", "Pek azîm bir zýyâ'", *Sebilürreşad*, XII / 309, s. 404 (11 Şevval 1332 / 20 Ağustos 1330); Kara, "Akif Merhumun Bilinmeyen Bir Yazısı", *Aramakla Bulunmaz*, s. 69-73; Kara, "Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri", Kutadgubilig, s. 103.

eğitim ve felsefî faaliyetlerini kurumsallaştırma ve daha kalıcı kılıp umuma yayma hususunda önemli adımlar atmıştır.[121] Bu adımlardan biri lise ders programlarına felsefe dersi koymasıdır.[122] Bir diğerini kendi nazırlık döneminde gerçekleştirememiş olsa da kendisinden sonraki Maarif Nazırı Şükrü Bey tarafından hayata geçirilen Istılahât-ı İlmiye Encümeni'dir.

Maarif Nezareti bünyesinde modern felsefe, bilim, sanat terimlerinin Türkçe karşılıklarını bulmak için kurulan Istılahât-ı İlmiye Encümen[123] tarafından biri tamamlanmamış üç eser yayınlanmıştır: 1. *Istılahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Kamûs-ı Felsefede Münderic Kelimât ve Tabirât İçün Vaz' u Tedvini Tensib Olunan Istılahât Mecmuasıdır*[124]; 2. *Istılahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçün Vaz' u Tedvini Tensib Olunan Istılahât Mecmuasıdır*[125], 3. *Kamûs-ı Istılahât-ı İlmiye*[126].

---

[121] Mehmed Asım [Us], Emrullah Efendi'nin Meclis'e girdiği vakitki haletini şu şekilde anlatmaktadır: "Mamafih o artık meclis-i mebusandan da korkmuyormuş; çünkü orada inde'l-hâce vereceği izahat kendisinin mesuliyetini değil, alkışlanmasını icab edermiş; çünkü şimdiye kadar kurduğu esaslar o kadar metin, o kadar adîmü'l-indirâs imiş! O kemal-i hulus-i kalp ile kânidir ki emr-i Hak vâki olmadıkça bir kılına bile zarar îras edilemez. Onun içün mütemadiyen çalışıyor, daha büyük projeler hazırlıyor, sükut etmeyeceğini kanaat getirdikten, Meclis-i Mebusan mektebinde muvaffakiyetle birinci sene imtihanını geçirdikten sonra bunları tatbik edecek, bu sene mekteplerde yaptığı teşkilatı gelecek sene nezarette yapacak…", *Karikatür*, istanbul: Tanin Matbaası, 1327, s. 32.

[122] Rıza Kardaş, "II. Meşrutiyet devrinde Felsefe ıstılahları ile ilgili kaynaklar hakkında bir deneme", *Türk Kültürü,* sayı: 234, Ekim 1992, s. 770. Liselerde ilk felsefe dersi uygulaması Rıza Tevfik'in Vaniköyü'nde Raif Ogan'ın kurduğu "Rehber-i İttihâd-ı Osmanî"deki dersleri ile başlamıştır. Rıza Tevfik burada anlattığı ders notlarını daha sonra *Felsefe Dersleri* adıyla yayınlamıştır; İstanbul: Kader Matbaası, 1330/1914.

[123] Encümen hakkında bilgi için, Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, s. 40-65; Abdullah Uçman, "Istılahât-ı İlmiye Encümeni", *DİA*, XIX, İstanbul: TDV. Yay., s. 208; Rıza Kardaş, "II. Meşrutiyet devrinde Felsefe ıstılahları ile ilgili kaynaklar hakkında bir deneme", *Türk Kültürü,* sayı: 234, Ekim 1992, s. 769-779.

[124] İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330, 74 s. Eserde 1132 Fransızca terime bir veya birden fazla Türkçe karşılık verilmektedir.

[125] Câmi'i: Celal Esad [Arseven], İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330 [kapakta 1331 tarihi verilmektedir], 109 s. Eserde 1004 Fransızca terime bir veya birden fazla karşılık verilmiş, birçok maddede de bir iki cümlelik açıklama ve tarifler yer almıştır. Bu eserin 2. sayfasında Encümen'in reis ve azalarının isimleri o dönemde bulundukları görevlerle birlikte verilmiştir, bkz. Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, s. 47.

[126] İstanbul, 1333, 210 s. Yalnızca A harfinden oluşan eserde bazı maddelerde açıklama ve tarifler de yer almaktadır.

Encümen'de yer alan azaların pek çoğu Emrullah Efendi'nin ilmî reisliği, Encümen azalarından ve *Sanayi-i Nefise* ıstılahları kitabının câmii Celâl Esad'ın reisliğinde bulunduğu Türk Bilgi Derneği'nin de üyesi bulunmaktadır. Emrullah Efendi Türk Bilgi Derneği'nin açılış konuşmasında "öteden beri memlekette akademi teşkili maksadının husulüne çalıştıklarını ve bunun şimdilik hükümetçe yapılması kabil olmamışsa da ileride her halde imkân hasıl olacağını ve bu derneği o encümenin bir mebdei gibi telakki ettiklerini" beyan etmiştir.[127] Bu sözlerden de Istılahât-ı İlmiye encümeni Emrullah Efendi'nin uzun süredir oluşturmaya çalışığı akademinin başlangıcı olarak düşünülebilir.

Emrullah Efendi'nin vefatına kadar faaliyetlerinde bulunduğu[128] Encümen toplantılarındaki terim tekliflerinden bir kısmını Babanzâde Ahmet Naim Bey'den öğrenmekteyiz:

> "*Sime* ile *visâm* nişan ve alamet ve hayvana vurulan damga ve sûret mânasınadır. Emrullah Efendi merhum bir resmin, bir şeklin taslağı mânasına gelen *schéma* kelimesinin *sime* lafz-ı Arabîsinden me'hûz olduğunu beyan ederek iki lafzın yekdiğere mukabil istimal edilmesini teklif etmiş ve Istılah Encümeni'ne kabul ettirmiştir".[129]
>
> "Emrullah Efendi merhum iradeden *irtiyâd*ı, fakir de meşîetten *şî'e*yi teklif ettim. Istılah Encümeni'nin felsefe ıstılâhatı meyanında, ikincisi kavs arasında olmak üzere her ikisi de mukayyeddir".[130]

Emrullah Efendi'nin Darülfünun'da açtığı yolun ve bu yolda katedilen mesafelerin önemini Mehmet Ali Aynî Bey güzel bir şekilde özetlemiştir:

> "Birçok büyük şairler ve ediplerimiz yetişmişti. Binaenaleyh Edebiyat Fakültesi açıldığı vakit bu nokta-i nazardan fakir sayılamazdı. Fakat felsefe için böyle mi idi? Felsefe tedrisatını merhum Emrullah Efendi deruhte etmişti. Fakat onbeş

---

[127] "Türk Bilgi Derneği", *Bilgi Mecmuası*, cild I, sayı: 6, Nisan 1330, s. 646-649. Dernek Riyaziyât (reisi Salih Zeki Bey), Felsefe ve İctimaiyât (reisi Emrullah Efendi), Türkiyât (reisi Necip Asım Bey), İslamiyât, Hayatiyât ve Türkçülük alt şubelerine ayrılmıştır.

[128] "Istılah Encümeni azası Emrullah Efendi'nin vukû-ı vefatına mebni münhal olan mezkur azalığa Trabzon Vali-i sâbıkı Mehmet Ali Beyefendi'nin icra-yı ….. Nezaretce takarrür etmiştir", BOA, MF. ALY. 68/59, (1330).

[129] Ahmet Naim, *İlmü'n-nefs*, s. 135, Kara, "Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri", s. 111.

[130] Ahmet Naim, *İlmü'n-nefs*, s. 253, Kara, "Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri", s. 109.

sene evveline gelinceye kadar felsefe namına hangi kitabımız vardı? Bugün iftiharla iddia edebiliriz ki bu fakülte nihayet onbeş sene içinde, bu kısa zamana nisbetle pek mühim denecek hidemât-ı ilmiyeye muvaffak olmuştur. Müderris Necmettin Sâdık beyin, Babanzâde Naim Beyin, Terbiye müderrisi İsmayıl Hakkı Beyin, İzmirli İsmail Hakkı Beyin, Felsefe müderrisi Mehmet Emin Beyin, Ruhiyat müderrisi Şekip Beyin, Ahlâk müderrisi İzzet Beyin, Ali Haydar ve Nimet Beyin felsefenin muhtelif aksamına ait ne kadar mühim eserleri vardır. Bugün aramızda mütedavil bir lisan-ı felsefimiz vardır…"[131]

[131] M. Ali Aynî, *Darülfünun Tarihi*, s. 78-79.

C. TERİM TERCİHLERİNDE RİAYET ETTİĞİ KISTASLAR

Emrullah Efendi *İkdam* gazetesinde yayınladığı makalelerin satır aralarında modern felsefe bilim terimlerinin Türkçe'ye ne şekilde tercüme edileceğini izah etmekle birlikte, bu konuya mahsus üç makale de neşretmiştir.[132] Bu makalelerin ilkinde Yunanca ve Latince ilim terimlerinin Fransızcaya ne şekilde tercüme edildiğini, ikincisinde de Arapçaya hangi yollarla intikal ettiğini açıkladıktan sonra üçüncü makalede Türkçe'de hangi usulün takip edilmesi gerektiğine ayırmıştır. Buna göre:

1. Dini ilimlerin isimlerinin ve terimlerinin kendi ana dili oldukları Arapçada olduğu gibi korunması gerektiği düşüncesindedir.

2. Modern felsefe ve bilim isimleri ve terimlerinde ise terimleri Arapçada yerleşmiş ve kullanılan haliyle, ister Arap asıllı olsun ister sonradan Arapçaya kazandırılmış olsun, olduğu gibi almak gerekir. Cebir, hendese (hesab-ı Hind mânasına olan "hindisâ"dan), ilmü'l-hayvan, ilm-i heyet... gibi. Bu terimlerin aynen kabulü Türkçede uygulanabilecek en iyi metoddur. Böylelikle yeni terimlere karşılık bulma işi de daha kolay olacaktır. Meselâ fiziğe "İlmü't-tabiî" yerine "Hikmet-i Tabiî" dendiğinde *philosophie naturelle* ne ile karşılanacaktır? Bu hususta daha pek çok örnek verilebilir.

3. Sonradan üretilmiş olmakla birlikte yerleşmiş ve kullanılan ilim isimlerini de olduğu gibi kabul etmelidir: İlm-i hukuk, usul-i idare …gibi.

4. Tercüme yolu ile teşkil edilecek ilim isimlerinde ise bu ilmin Avrupa dillerindeki hali dikkate alınarak tercüme edilmelidir. Şayet Fransızcada bir ilmin

[132] [Emrullah], "Muhitu'l-Maarif - Tesmiye-i Ulûm", *İkdam*, sayı: 2090, s. 1; "Muhitu'l-Maarif - Tesmiye-i Ulûm-2", *İkdam*, sayı: 2106, s. 3-4; "Muhitu'l-Maarif - Tesmiye-i Ulûm-3", *İkdam*, sayı: 2108, s. 3; metinler için bkz. s. 128-146.

sonunda "*culture*" eki mevcutsa bu ek hars ile tercüme edilmelidir: "*Aqui culture*" "Harsü'l-mâ", "*Arbori culture*" "Harsü'l-eşcar" ile … gibi.

5. Fransızcada *art* kelimesi ile oluşturulan isimlere ise "sınâ'at" kelimesi ile tercüme edilebilir[133]: "*Art militaire*" "Sınâ'atü'l-harp" ile.

6. Yunancada akıl mânasında bulunan *logie* kelimesi ile biten kelimelere karşılık ilim lafzı getirilmelidir: "*Antropologie*" "İlmü'l-insan" ile, "İlmü'l-cenin" "*Emriologie*" mukabili tercüme edilebilir.

7. Fransızcadan Yunancadan alınan *graphie* karşılığı olarak aynı mânada resim mânası verilebilir: "Resmü'l-harita" "*Cartographie*" gibi.

8. Fransızcada *gnosie* ile biten terimlerin sonuna marifet, *nomie* ile bitenlerin sonuna da kanun kelimesi getirilerek tercüme edilebilir: "Marifetü'l-lügat" "*Lexignoxie*", "Kanunu'l-hayvan" "*Zoonomie*" mukabili.

9. Şayet ilim isimleri birkaç kelimeden oluşuyor ise Yunanca usul takip edilip terimlerin başındaki ilim lafzı kaldırılabilir: (İlm-i) Tekevvünü'l-a'za: *Organogénie*, (İlm-i) Tekevvünü'l-cenin: *Embriogenie*'de olduğu gibi.

Emrullah Efendi'nin maddeler halinde verdiğimiz tercüme kıstaslarına baktığımızda genellikle Arapça terkipler kullandığını ve kendi dönemine kadar tedavülde olan Arapça ilim dilinin kullanılmasına devam edilmesi gerektiği düşüncesine sahip olduğunu görmekteyiz.

133 Emrullah Efendi'ye göre *art*ın "fen" ile tercümesi yanlıştır, *İkdam*, sayı: 2664, s. 3.

İKİNCİ BÖLÜM

EMRULLAH EFENDİ'NİN *İKDAM* GAZETESİNDEKİ FELSEFE ve BİLİME DAİR MAKALELERİ

EMRULLAH EFENDİ'NİN *İKDAM* GAZETESİNDEKİ FELSEFE ve BİLİME DAİR MAKALELERİ

Emrullah Efendi'nin İkdam gazetesinde "Ansiklopedi yahut Muhitu'l-Maarif" başlıklı yazıları daha öncede belirttiğimiz üzere imzasız olarak yayınlanmıştır. İmzasız olan bu yazılardan özellikle burada yer verdiğimiz "Ulûm-ı Felsefiye" makalelerinin Emrullah Efendi'ye aidiyetinde hiçbir şüphemiz bulunmamaktadır. Emrullah Efendi'nin daha sonraki tarihlerde *Sırat-ı Müstakim*[134] ve *Darulfünun Mecmuası*'nda[135] yayınlanan Darülfünun ders takrirleri ile bu bölümde yer alan makalelerin üslup ve dil olarak aynı yazarın kaleminden çıktığı rahatlıkla söylenebilir.

"Ulûm-ı Lisaniye" başlıklı yazıların Emrullah Efendi'ye aidiyeti hususundaki ölçütümüz Emrullah Efendi'nin bu yazılarından önce yayınladığı *Mecelle-i Muallimîn* dergisinde neşrettiği yazılarla bunların üslubunun benzeşmesi ve daha sonraları *Yeni Muhitu'l-Maarif Gazetesi*'nde bu yazılara işaret etmesi[136] ve bazılarını aynen kullanması olmuştur. Ayrıca Emrullah Efendi

[134] Emrullah [Efendi], "İlm-i hikmet", *Sırat-ı Müstakim*, I / 14, s. 214-17 (2 Zilkade 1326 / 13 T. sâni 1324); I / 23, s. 363-64 (5 Muharrem 1327 / 15 K. sâni 1324); I / 24, s. 376-77 (12 Muharrem 1327 / 22 K. sâni 1324).

[135] Emrullah, *İlm-i Hikmet*, İstanbul, Metin Matbaası, 1327 [1911], 18 s., Dârulfünûn ve şuabâtının dürûs-ı âliyesi, neşreden: Dârulfünûn; Emrullah, *İlmü't-Terbiye*, İstanbul, İkdam-Metin Matbaası, 1327 [1911], 10 s., Dârulfünûn ve şuabâtının dürûs-ı âliyesi, neşreden: Dârulfünûn.

[136] Emrullah, "Mebahis-i Sarfiye – İmla", *YMMG*, nu: 4, s. 5.

Muhitu'l-Maarif'te de İkdam'ın 1238 ile 1601 sayıları arasında yayınlanan "Ulûm-ı Lisaniye" makalelerine işaret etmektedir.[137]

Yukarıda belirttiğimiz hususlar dışında Emrullah Efendi'nin *İkdam* gazetesinden mesai arkadaşı Necip Asım Bey, Muhitu'l-Maarif'in basımından önce yayınlanan *İkdam* gazetesindeki bir makalesinde Muhitu'l-Maarif muharriri olarak Emrullah Efendi'nin ismini vermektedir.[138] Bu da "Muhitu'l-Maarif" başlığı altında yazılan yazıların aidiyetinin Emrullah Efendiye aidiyetini güçlendirmektedir.

Bu bölümde yer alan yazıların Emrullah Efendi'ye aidiyetindeki görüşlerimizi sunduktan sonra *İkdam*'da neşredilen 100 civarındaki yazıdan buradakileri tercih hususunda ise önceliğimiz felsefe ve bilimle irtibatlı olan makaleler daha sonra da terimler konusunu elen alan makaleler olması olmuştur.

---

[137] "Elif" maddesinde, "*İkdam* gezetesinde neşredilen ulûm-ı lisaniye makalelerinde bu bahis arîz ve amîk tetkik olunmuştur. Oraya müracaat (an 1238 ila 1601)", Emrullah, *Muhitu'l-Maarif*, s. 21.
[138] Necip Asım, "Makale-i Mahsusa", *İkdam*, 23 Ramazan 1318/1K. sani 1316/14 K. sani 1901, sayı: 2353, s. 3.

1
KAMUSU'L-ULÛM
Yahut
MUHİTU'L-MAARİF
(Birinci Makale)

Lisanımızın, maarifimizin en ziyade muhtac olduğu eserlerden biri ve belki de birincisi cemî' aksâm u erkân-ı maarifi ve bilcümle ıstılahât-ı ulûm u fünûnu câmi' bir lügatnâmedir.

Hâtime-i füyuzâtını idrak ile mübahî olduğumuz bu asra asr-ı ilim, asr-ı hikmet namı veriliyor, hakikat iki asırdan beri tahayyülün[139] riyâziyâta, tecrübenin tabiiyâta bahş u ihsan eylediği feyz-i lâ-yetenâhî marifet-i beşeriyeye şimendifer gibi her saatte bir menzil terakki tayy edebilecek bir şehrâh-ı bî-intihâ açmış, ve bu gidişle ulûm ve fünûn Aristoları, İbn Sinaları zamanları kadar geride bırakacak derecede ilerlemiş, ihtimal ki fâniler için mukadder olan hadd-i kemâle bile yaklaşmıştır.

Ulûmun bu terakkiyatı sırf nazarî değildir. Terakkiyat-ı ilmiye dünyaca, cem'iyât-ı medeniyece menâfi'-i azîme ve ıslahat-ı mühimmeyi icâb etmiştir. Ulûmun, menafi'-i dünyeviyeye, umûr-ı ictimaiyeye tatbik-i feyyazânesi sayesindedir ki insanlar bir kat daha salah-ı hal, cemiyet-i beşeriye kemâl ü intizam kesbetti. Dünya Batlamyus'un coğrafya kitabında tavsif edilen rub'-i ma'muru andırmayacak surette kisve-i ma'murîne büründü.

Ulûm ve maarif-i beşeriyeyi Yunanîler Mısrîlerden, Arablar Yunanîlerden, Avrupalılar Arablardan ahz u tevarüs ederek terakki ve tedavülüne hizmet eyledikleri gibi biz de bugün Avrupalılardan ahz u iktibas ediyoruz. Ancak mekâtib ve tedrisât için iktizâ eden kitaplar istisna edilirse ulûmun lisanımıza nakli için öyle büyük himmetlerin masruf olmadığı kemâl-i teessüfle görülür. Mektebler için tercüme ve telif edilen kitaplar mahsus olduğu mektebin

[139] Kelime silik haldedir, başka şekilde okunması da muhtemeldir.

tedrisâtına mütenâsib, programına muvafık olarak intihab ve tertib olunduğu cihetle bu eserler meyânında da bir ilmin tekmîlini, tamam-ı muhteviyâtını câmi‘ musannefât nadirdir. Ulûmdan bir takımının da lisanımızda kitabı değil namı bile mevcut değildir. Ulûmun tevârihine müteallik eserler ise külliyen mefkûddur denilebilir. Halbuki bir ilmin en mükemmel tahsili tedkîk-i tarihîsidir, hele hiref ü sanayi‘e ait olarak Türkçe'ye hiçbir eser nakl ü tercüme edilmemiştir zannederiz.

Hasılı demek isteriz ki ulûm ve fünûnun lisanımıza nakli emrinde şimdiye kadar sarf edilen himmetler pek âlî olmakla beraber ihtiyacâtımız[a] gayr-i kâfidir. Çünkü asıl ihtiyac-ı ilmimiz ulûm ve fünûnun tekmil cevâmi‘iyle ve hiçbir nokta haricte kalmamak şartıyla lisanımıza nakl u icrasından ibarettir.

İşte *İkdam*'ın tertib ve neşrini deruhde eylediği *Muhîtu'l-Maarif* bu ihtiyaca tamamiyle hidmet edebilecek bir surette telif edilecektir ki itmâm u ikmâli halinde ulûm ve fünûnun, hiref u sanâyi‘in tekmil aksâm ve erkânını ve cevâmi‘ ü tefâsîlini muhtevi bir külliyât-ı maarif teşkil eyleyecektir.

Böyle bir külliyât-ı maarifin teşkiliyle de ihtiyac-ı ilmîmiz büsbütün ber-taraf edilmiş olmaz. *Muhîtu'l-Maarif* ulûm ve maarif-i mevcudeyi ihtiva edecektir. Fakat ilimler günden güne terakki ediyor, küll yevm yeni bir marifet keşfediliyor, yeni bir alet icad olunuyor. Ulûm ve maarifin terakkiyât-ı cedîdesini kayd u zabt eylemek, lisanımızda neşr etmek için de *Muhît*'in hitâm-ı neşrini müteakip şehrî bir risâle-i ilmiye ve sınâ‘iye neşrine ibtidâr edilecektir ki bunların koleksiyonu *Muhît*'in lâhikasını teşkil eyleyecektir.

Ulûm ve fünûnun terakkiyâtı, tevsi′-i tatbikâtı lisan-ı ilmî ve sınâ‘înin tevessü‘ ve tekemmülünü icab eder. Keşfiyât ve ihtira‘ât-ı cedide-i ilmiyenin her birine yeni yeni isimler veriliyor. Malumât ve keşfiyât arttıkça bittab‘ lisan da kesb-i vüs‘at ediyor.

Avrupalılar lisan-ı ilmîlerinin ıstılahâtını ekser ya Latince ve Rumca kelimelerini birleştirerek teşkil ederler. Bu gibi terkibâta bizim lisanımız da pek

ziyade müsaiddir. Avrupa erbab-ı ilmine vaz‘-ı ıstılahâtta Yunanca ve Latincenin ifâ eylediği hidmeti bizde Arabî ve Farisî lisanları tamamen görebilir.

Bir ilmin yeni baştan bir lisana naklinde mukabili olmayan kelimâtın ya müceddeden vaz‘ı veya menkulün-anh olan lisandaki tabirâtın kabulü zaruridir. İşte Araplar lisan-ı Yunanîden âsâr-ı ilmiyenin kendi lisanlarına nakl u tercümesinde böyle yapmışlardır. Biz de bugün kendi lisanımızda mukabili bulunamayan kelimâtın veya naht u terkib ile vaz‘ı kabil olmayan tabirâtın bittab‘ ecnebîlerini kabul edeceğiz. Bu cihetle *Muhitu'l-Maarif* lisan-ı ilmî ve sınâ‘îmizin teşkil ve tevsi‘ine hidmet eylemek gibi ikinci bir ihtiyacı daha ifâ edecektir. Lügât-ı ilmiye hakkında *İkdam*'da mebâhis ve münazarâta devam olunacaktır. Çünkü lügât-ı ilmiye-i mevcudenin tedkikâtı ve yeniden vaz‘ı icab eden tabirâtın intihâb u isti‘mâli hakkında erbâb-ı vukûf ve ihtisâsın ârây ve mütalaâtına müracaat etmek lüzumu der-kârdır. Fakat *Muhît*'in neşri bu yüzden ta‘vik edilmeyecek ve münakaşât-ı mezkûrenin bilâhire icab edeceği tashihât-ı lügaviye kitabın âhirine ilâve suretiyle derc olunacaktır.

***Muhîtu'l-Maarif*'in Muhteviyâtı:** *Muhîtu'l-Maarif* bilcümle ulûm u fünûnu, edebiyatı, hıref u sınâyi'i ihtiva edecektir. Yalnız coğrafya ve terâcim-i ahvâle ait olan esmâ-i hâssa *Muhît*'in mündericâtından harictir. Zaten *Kamusu'l-A'lâm* ve *Lügat-ı Coğrafya* maarifin bu rüknünü mükemmelen havî olduğu cihetle şimdilik *Muhîtu'l-Maarif*'e esmâ-i hâssanın derc ü idhâline de lüzum ve ihtiyac yoktur.

Muhîtu'l-Maarif'e dahil olacak envâ-ı ulûm ve maarife dair kâri'lerimize bir malûmât-ı ibtidâiye verilmek için zîrde bir cedvel-i maarif derc edilmiştir.

Muhîtu'l-Maarif büyük bir mukaddimeyi hâvî olacaktır.

Bu mukaddimede

Maarif-i beşeriyenin tarif ve tasnifine müteallik gayet uzun bir makale derc edilecektir. Bu makalede tasnif-i maarif ve hasr-ı ulûm meselesi hakkında mütekaddimîn ve müteahhirînin akvâl-i hakîmâneleri bahs ü tenkid edilecek,

maarif-i beşeriyeden her kısm u şubenin daire-i marifeti tahdid olunacak, maarif-i beşeriyenin zuhur ve terakkiyâtı ve akvâm-ı mâziye ve mevcude nezdindeki ahvâli hakkında malumat-ı mücmele-i tarihiye verilecektir, *Muhîtu'l-Maarif*'in metninde:

Her ilm ü fennin ve sanat u hirfetin mükemmel surette tarifleri, aksâm u envâı, tarihi münderic olacağı gibi elifbâ tertibi üzre her ilm ü fenne ve sanat u hirfete mensup olan kelimâtın medlûlleri tarif ü izah edilecektir, o surette ki bir ilme mensup olan lügâtın tahtında o ilmin heyet-i umumiyesi bir suret-i câmi'ada olarak arz-ı vücud edecektir.

***Muhîtu'l-Maarif*'e dahil olan ulûm ve maarifin cedveli. Ulûm ve fünûn kısmı:**

Vahy ü nakle müstenid olan ilimler:

İlm-i Tefsir

İlm-i Hadis

İlm-i Fıkıh ve Fenn-i Ferâiz

İlm-i Kelâm

İlm-i Tasavvuf

Ulûm-ı Akliyeden

Ulûm-ı Felsefiye:

İlmü'n-nefs yahut İlmü'r-ruh

İlm-i Mantık

Felsefe-i Bedi' (*Esthétique*)

İlm-i Ahlâk

İlm-i Mâ-verâi't-tabi'a (*Métaphysique*)

Felsefe-i İlâhiye *Théodicée*

Tarih-i Felsefe ve Tenkid-i Mezahib-i Felsefiye.

Felsefe-i Hukuk (*Philosophie de droit*)

Ulûm-ı Medeniye ve Siyasiye

Sosyolociya (*Sociologie*)

İlm-i Tedbir-i Siyasî (Siyaset-i Dahiliye, Siyaset-i Hariciye)

İlm-i İdare-i Mülkiye, İlm-i Servet, İlm-i Usul-i Maliye, İstatistik

İlm-i Hukuk-ı Mevzûa

Hukuk-ı Medeniye (*droit civile*)

« Umumiye

« Düveliye

« Cezaiye

« İdare

« Ticaret

Usul-i Muhakemât (Hukukiye ve Cezaiye)

İlmü'l-kaza' (*jurisprudence*)

Pedagoci (İlm-i Terbiye)

İlm-i Tarih, Felsefe-i Tarih

İlm-i Coğrafya

Vasf-ı Akvâm (*Ethnographie*)

İlm-i Akvâm (*Ethnologie*)

İlm-i Âsâr-ı Atîka

Ulûm-ı Riyaziye:

Riyaziyât-ı Hâlisa:

İlmü'l-aded (Nazariye-i A'dâd, Cebir, Hisabu'n-nihayât ve't-tavâbi')

İlm-i Hendese (Hendese-i Basita yahut Usul-i Hendese, Hendese-i Tahlîliye)

Riyaziyât-ı Ameliye:

Hisab-ı Amelî

Hendese-i Ameliye

Fenn-i Mesâha, Plan Ahzı, Kısmet-i Arazi

Resm-i Hattî

Jeodeziya yahut Taksim-i Arazi

Topografya

Kartografya yahut Resm-i Harita

Hidrografya yahut Resmü'l-mâ' Haritalar

Hendese-i Vasfiye

Kat'-ı Ahcâr yahut Fenn-i Naht

Kat'-ı Ahşap yahut Fenn-i Necâret, İnşa-yı Süfün

İlm-i Heyet (Cerr-i Eskâl-i Semavî)

Resm-i Hendesî

İhtimalât-ı Riyaziye

Fenn-i Bina ve Mimarî

Mebânî ve İnşaat-ı Medeniye; Turuk u Ma'abir

İnşaat-ı Mâiye (Kanallar, Limanlar)

Fenn-i İstihkam ve İnşaat-ı Askeriye

Şimendüferler

Cerr-i Eskal-i Umumî

Hidrostatik yahut Muvazene-i Mayiât

Hidrolik (Taharrükü's-sevâil)

İlmü'r-remy ve Topçuluk

Cerr-i Eskal-i Amelî ve Makineler

Fenn-i Bahrî

İlmü'l-mekâyis (*mètrologie*)

İlm-i Ticariye:

Umûr-ı Muamelât-ı Ticariye; Coğra-yı Ticarî; Ticaret-i Bahriye; Usul-i Defterî; Ticarethane Teşkil ve İdaresi; Emtia-i Ticariye,

Ulûm-ı Tabi'iye-i Nazariye

İlm-i Hayvanât:

Vasf-ı Hayvanât

İlm-i Eşkâl-i Hayvaniye (İlm-i Teşrih, İlm-i Ahval-i Cenin)

Fizyoloci-i Hayvanî

Tasnif ü İntişar-ı Hayvanât

İlmi-i Nebatât

İlm-i Eşkâl-i Nebatiye (Teşrih-i Nebatî, Tekevvün-i A‘za)

Fizyolociya-yı Nebatiye

Vasf-ı Nebatât (*phytographie*)

Tasnif ü İntişar-ı Nebatât

İlmü’l-arz

İlm-i Meadin

İlm-i Müstehasât (*palaiontologie*)

İlmü’l-âdem (*Anthropologie*)

İlm-i Elsine (*linguistique*)

Hikmet-i Tabi‘iye, İlm-i Cevv (Météorologie)

İlm-i Kimya (Kimya-yı Ma‘denî ve Uzvî)

İlm-i Teşrih:

Teşrih-i Hayvanî (Teşrih-i Umumî, Teşrih-i Hususî, Teşrih-i Vasfî, Teşrih-i Mekayis, Teşrih-i Marazî, Teşrih-i Harkulâdî)

Teşrih-i Nebatî (Teşrih-i Ensice, Teşrih-i Vasfî)

Fizyolociya (Fizyolociya-yı Hücrevî, Fizyolociya-yı Umumî, Fizyolociya-yı Hususî)

Teratolociya (İlm-i Acayib-i Halkiye) (*Teratologie*)

İlm-i Ahval-i Cenin (*Embriologie*)

Tekevvün-i Cenin (Embriogenie)

İlmü’l-ferase (*Craniologie* (*métopsocopie*))

(*Thrénologie*)

Ulûm-ı Tabi‘iye-i İlmiye:

Ulûm-ı Tıbbiye

İlm-i Alâim-i Emraz (*séméiologie*)

İlm-i Emraz (*Pathologie*)

İlm-i Esbab-ı Emraz (*Etiologie*)

İlmü’l-cerraha (*chirurgie*)

Teşrih-i Cerrahî (*Anatomic chirurgical*)

İlm-i Tedavi-i Emraz (*thérapeutique*)

Müfredât-ı Tıbbiye (*matiére médicale*)

Teşhis-i Emraz (*dianostic*)

Fenn-i Kıbâle

Hıfzu's-sıhha (Umumî ve Hususî)

Baytara (*art vétérinaire*)

Tedavi-i Huyul (*hypyatique*)

Zoontahnî (Hayvan yetiştirme) (*Zootechnie*)

Balık Yetiştirme (*pissiculture*)

Arıcılık (*apiculture*)

İpek Böceği Yetiştirme (*sericiculture*)

Midye ve İstiridye Yetiştirme

Tuyûr-ı Ehliye

Veilh…

Kimya-yı Amelî ve Sınâ′î

İlm-i Ziraat (Fenn-i Ziraî, İlm-i Felâhat)

Bağçıvanlık (*horticulture*)

Sebze Bağçıvanlığı (*jardinage*)

Ağaç Bağçıvancılığı (*arhoriculture*)

Çiçek Bağçıvancılığı (*culture de fleur*)

Ormancılık (*Sylviculture*)

Bağcılık (*viticulture*)

Tedbir-i Dihkânî (*Economie rurale*)

Tedbir-i Menzil (*Economie domestique*)

Meâdin İşletmesi (*Exploitation des mines*)

İlmü's-sanayi‘ (*Technologie*)

Fünûn-ı Askeriye

Sevku'l-ceyş (*Tactique*)

Ta‘biyetü'l-ceyş (*Stratégie*)

Kavanin ve Nizamât-ı Askeriye

Fünûn-ı Bedî'a

Tasvir (*peinture*)

Mimarî (*architecture*)

Naht (*selupture*)

Musikî (*musique*)

Ulûm-ı Bâtıla

İlm-i Sihir

« Tılsım

« Nücum

« Nirencât

Ve ila….

Kaynak: [Emrullah], "Kamusu'l-Ulûm Yahut Muhitu'l-Maarif - Birinci Makale", *İkdam*, sayı: 1208, s. 1-2, 1 Recep 1315/14 T. Sâni 1313/26 T. Sâni 1897.

2
ANSİKLOPEDİ
MUHİTU'L-MAARİF
İkinci Makale
-Esâmî-i Ulûm-

Eşyaya isim vermek terakkiyât-ı zihniyeye mevkuf bir emr-i hikemîdir. Vâkıa tevsim-i eşya bir dereceye kadar mahiyet-i eşyayı idrak etmeğe, a'yân u mevcudatı birbirinden temyiz eylemeğe muhtac olup bu da muamele-i zihniye-i tecridiyeye tevakkuf eder. Bunun içündür ki Âdem'e esmâ-i eşyayı Hazreti Hâlık talim eylediğine dair nass-ı Kur'an vârid olmuştur.

Mahiyet-i eşyayı takdir ve temyiz zihnin terakkiyâtına mütevakkıf olduğu cihetle fikr-i beşer ne kadar inkişaf eder, tabâyi'-i mevcudata vukuf ne derece ziyadeleşirse bi't-tab' "el-esmâü simetü'l-eşyâ'" mantûkunca eşyanın birer delil-i lafzîsi, âyet-i lisaniyesi olan isimleri medlûl ve meşmulleri o nisbette tayyün ve takarrür eder.

Hâsılı esmânın vuzûh-ı delâleti, ihatât-ı mânası fikr-i beşerin terakkiyâtı mahiyet-i eşya hakkındaki mertebe-i vukûfuyla mütenasibdir.

Bir misâl ityân ederek maksudu biraz daha izah edelim. His ve hareket-i iradiyesi olan mevcudata hayvan namı verildiği gibi yalnız nümüvv ü hisse mâlik olan[140] aksam-ı mevcutata da nebat ismi tahsis edilmiştir. Bu iki nev'-i mevcut beynindeki farkı anlamak ve her birine ayrı bir isim vermek içün acaba ne kadar zaman geçmiştir? Zihn-i beşer hayvan ile nebat beynindeki farkı keşf ü tayin eylemek içün ne kadar uğraşmıştır. Bakınız hâlâ bu mesele katiyen halledilememiş, malumât-ı beşeriye arttıkça, mahiyet-i eşyaya vukûf ziyadeleştikçe müşkilât tezâyüd eylemiştir.

[140] Sayı 1229'da yalnız "nümüvvü olup hisse malik olmayan" şeklinde dizilmesi gerektiği belirtilmiştir.

İlimlere verilen isimlerde bu hal daha ziyade câridir. Çünkü bir ilmin tayin-i mahiyeti, tahdid-i mülkü zihnin terakkiyât-ı mütevâliyesiyle eşya ve hadisât-ı kevniyenin tabâyi‘ ve hakâyıkına vukuf-ı tâm ile hasıl olabilir. Meselâ Aristo’nun fiziki (Hikmet-i Tabiiye) ile bugün cihan-ı marifette mütedavil olan fizik beyninde ne kadar fark vardır. Bu ismin şimdiki medlûlüyle Aristo asrındaki mefhumu arasında ne büyük tefâvüt mevcuttur. O vakit fizik ulûm-ı tabiiyenin cümlesini ihtiva ederdi. Bugün ulûm-ı mezkûrenin yalnız bir rüknü olup hadisât-ı tabiiyenin bir sınıf-ı mahsusunu tahsil ve tedkik eder. Fizik kelimesinin bir ilme alem olarak bu suretle ta‘ayyün-i medlûlü bir çok terakkiyât-ı ilmiye ile vücud-pezîr olmuştur.

Şimdi gelelim ilimlere verilen isimlerin tedkikat ve münakaşâtına:

Esas meseleye girmeden evvel ilim ve esnâf-ı ulûm hakkında birkaç söz söylemek icab ediyor.

İlim lafzı malumât-ı umûmiyeye yani birbirine nisbet ve taalluku olan malumât-ı hususiyenin heyet-i mecmuasına delâlet eder. Bir şey, bir hadise, bir fikir hakkında malumât-ı hususiye ve cüz’iye istihsal edilebilir, bu malumât-ı hususiye münferid kaldıkça ilim ıtlâkına şâyan olup ilmin anâsır ve cüz’iyâtını teşkil eder. Bir ilmin vücuda gelmek içün malumât-ı hususiye ve cüz’iyenin ta‘addüdü, birbirine nisbet ve taalluku ve birbirine taalluk ve münasebeti olan malumât-ı cüz’iye-i müte‘addidenin tasnifi lazımdır. Tarih, ulûmun bu türlü tasnifâtı ile teşekkül eylediğini irâe eder.

Bir ilim hakiki olabilmek içün malumât-ı cüz’iye beyninde mevcut ve mu‘teber olan nisbet ve taalluk akl-ı selime müstenid, tabiî, zeval nâ-pezîr ve bir takdir-i hakiki üzerine mebnî olmak ve kaide-i esâsiye-i tasnif bir müşabehet-i hakikiye üzerine müesses bulunmak muktezîdir.

Ancak insanlar ekseriya hadisât beyninde nisbet-i hakikiye mevcut olmasına bakmayarak müşabehet-i hakikiyeye bedel hadisâtı takrîb ve tasnifte

müşabehât-ı gayr-i hakikiyeye itibar etmişlerdir. Bu keyfiyet edvâr-ı tarihiyede ilim namıyla bir çok cümle-i efkâr-ı bâtılanın zuhur ve hudûsuna bâdi olmuş ve bu suretle bir takım ulûm-ı bâtıla meydana gelmiştir ki insaniyet bunların seyyiâtından hâlâ kurtulamamıştır. İşte ilm-i nücûm, ilm-i simya bu kabîl ilimlerdendir. Bir ilmi teşkil eden malumât-ı cüz'iye ve hususiyenin tasnifine esas olan kaide pek ziyade dîk ve mahdud olursa bu halde hasıl olan ilim daha büyük bir ilmin bir şubesi veya mebhasi olur; mebhas-i a'sab gibi (*Nevrologie*). Ve bilâkis kaide-i tasnif pek ziyade vâsi' olursa bu takdirde de vücuda gelen malumât-ı umûmiye cümlesine zümre-i ulûm namı verilir; ulûm-ı akliye, ulûm-ı tecâribî gibi.

Malumât-ı cüz'iyeyi tertib ve tasnife esas olan kaide tabiî olmayıp da sun'î veya madde-i ilimden haric muvakkat bir emr-i itibarî olursa bu halde bir gün cihan-ı marifetten nâ-bûd olması muhakkak bir takım ulûm-ı muvakkate teşekkül eder. İlm-i tırâz (*Science de blason*), eczacılık gibi.

Binaenaleyh bir nev' ittifak-ı lisanî olarak ilim lafzı edvâr-ı tarihiyede vücuda gelmiş gerek hakiki ve gerek gayr-i hakiki bir surette birbirine merbut ve müteallik olan malumâtın heyet-i musannefesine ıtlak edilmiş ve el-ân edilmekte bulunmuştur.

Mükemmel bir kaide-i tasnif henüz bulunamamıştır. Malumât-ı beşeriyenin şimdiki halinde tayini de gayr-i kâbildir. Bu babda aranılacak mükemmeliyet malumât-ı hususiyenin tasnifinde müşabehetin mümkün mertebe mükemmeliyetinden ibarettir.

Bir ilmi diğer bir ilimden tahdid ve temyiz eden şey eczâ ve anâsırının yani mürekkep olduğu malumât-ı cüz'iye ve hususiyenin tasnifinde riâyet edilen kaide-i esasiyedir. Bu kaide bazen tabiat-ı mevcudattan iktibas edilir. Meselâ ilm-i hayvanât namı altında mevcudat-ı hayvaniyeye müteallik istihsal olunan malumât cem' edilir. Nebatâta müteallik olan cümle-i malumâta ise ilm-i nebat namı verilir.

Bazen kaide-i tasnif heyet-i mecmuası ilmi teşkil eden malumât-ı cüz'iyenin istihsal ve tarîk-i iktisabından istinbat olunur, işte ilm-i ensice (*Histologie*) mikroskop i'ânesiyle tahsil ve tedkik edilen şube-i teşrihdir.

Ulûmun ihsâ ve tayin-i envâ'ı hakkında edvâr-ı tarihiyede müşahede edilen adem-i ittirâd ve teşettüt kaide-i tasnifin adem-i mükemmeliyetinden neşet etmiştir. Tarih bize defe'ât ile ulûmdan bazısının cihan-ı marifetten nâ-bûd veyahut sair ilimlerden birine münkalib ve yeniden bazı malumun sâha-ârâ-yı vücud olduğunu göstermiştir. Bu inkılab ve teceddüd malumât-ı mevcude beyninde bir müşabehet-i cedîde keşf edilmesinden ve malumât-ı cedîde iktisab edilmesinden ileri gelmiştir.

Ulûmun birbirinden tefriki eşya-yı malumâtın şerâit-i esasiye ve tabayi'-i asliyesi üzerine mübteni olmayup hakâyık-ı ilmiyenin taharrisiyle meşgul olan akl-ı beşerin teshil-i tedkikât içün ittihaz eylediği bir meslek-i tabiî muktezâsıdır. Çünkü akl-ı beşer eşya ve hadisâtın külliyetini birden ihâta ve idrakten aciz olduğundan hakiki bir surette birbirine müşabih olan eşya ve hadisâtı ayrı ayrı tasnif ederek her sınıf eşya ve hadisâtı ayrı ayrı tedkik ve tahsil eder, usûl-i tahlil ile hareket eder. Binaenaleyh aklın istihsal-i malumât emrinde bi'z-zarure iltizam eylediği tarîk-i tahsile nazaran birbirine müşabehet-i hakikiye ile merbut ve müte'allik olan eşya ve hadisâta dair olan malumât ulûm-ı mütenevvi'aya inkısam eder. İşte tabiatta mevcut olan ecsâm ve mevcudatın tahsili tarih-i tabiînin mevzuunu teşkil eylediği saha-i tabiatta zuhura gelen hadisâtın tedkiki hikmet-i tabiiye ve kimya ilimlerini teşkil eder. Bunun gibi cemiyet-i beşeriyede vukû'a gelen hadisât-ı medeniye ve siyasiyeyi tasnif ve tahsil ulûm-ı medeniye ve siyasiye zümresini teşkil eyler.

Ulûm-ı hususiyeyi teşkile hidmet eden kaide-i tasnifin adem-i kifayeti mütehakkık olmağla beraber esnâf-ı ulûmun yine kendilerine mahsus birer makamları, daire-i ihtisasları vardır. A'yan u hadisâtın el-yevm darülfünûnlarda tedris olunan, encümen-i dânişlerde kabul edilen ulûm-ı hususiyeye iktisâmını

icab eden mebâdî-i tasnif vâkıa mutlak değildir, fakat bütün bütün sun'î ve vaz'î de değildir.

Meselâ ulûm-ı tabiiyeyi ele alalım. Hadisât-ı tabiiyeyi iki suretle tasnif ederler. Ya mevzûlarının tabiatına itibar edilir, yahut tarîk-i tahsillerinin mahiyetine nazar olunur. İşte bu birinci suret tasnif-i ulûm-ı tabiiyenin ekserisini teşkil ve tesmiyeye kifayet eder bir mi'yâr-ı hakikattir. İlm-i hayvanât, hayvanâtı tahsil eder. İlm-i nebat nebatâta müteallik olan hakâyık[ı] taharri eder. İlmü'l-arz küre-i arzın teşekkülüne aid olan malumâta sahâbet eder. İlm-i heyet ecrâm-ı semaviyeden bahseyler. İşte ulûm-ı tabiiyenin bu kısımları mevzûlarının ihtilafıyla birbirinden temayüz eder. Vâkıa bu ihtilaf mutlak değildir, bununla beraber sırf vaz'î ve keyfî de değildir. İlim tabiatı her biri birer ilm-i mahsus addedilebilecek aksama ayırmak içün kâfidir.

Hadisât-ı tabiiyenin ikinci suret-i tasnifi daha mükemmel olup günden güne birinciye tagallüb etmektedir. İşte âtîsi gayet ümidvar olan fizyolocya-yı umumî bu mi'yârın mahsulü olduğu gibi hikmet-i tabiiye, kimya ilimleri de yine bu ikinci tarz-ı tasnifin mevlûdudur.

Ancak zikrolunan iki kaide-i tasnifin tatbiki ulûm-ı mütecâvire beyninde hudud münakaşâtına bâ'is olmuştur. Ekser noktalarda usûl-i ilm-i hayvanat ile fizyolocya birbirinin mülküne müdahele ve tecavüz ederler. İlm-i nebatât, fizyolocya-yı nebatî ve hikmet-i tabiiye ve nebatiye aralarında da bu gibi müdahalât ve tecavüzât mevcuttur. Ancak bu hal nizam-ı mevcudat müktezâsından olduğundan izalesi gayr-i kâbil ve ulema beyninde münakaşâta bâdi olmaktan başka mahzuru yoktur.

Ulûm-ı hususiyeden her birine bir ism-i mahsus vermek zaruridir.

İlimlere isim vermek içün Avrupalılar ekseriya Yunan lisanına müracaat ederler. İlmin mevzuûna delâlet etmek üzre bu lisanda intihab edilen bir kelimenin ahirine ya bir edâ-i nisbet ilâve edilir; *botanique* gibi veya *logos,*

graphos gibi kelimeler ilhak ederek esâmî-i ulûm alelâde bu suretle teşkil olunur. Yunanca *logos* akıl mânasına olduğundan aklın hidmeti galip yani ilmiyeti esaslı olan malumât-ı hususiye cümlesine verilecek isimlerde kelime-i mezkure istimal edilir. Bizde bu suret-i terkip kâbil olmadığından lisanımızda bir ilme veya fenne isim vermek veya bir ilmin ismini tercüme etmek icâb ettiği halde mevzû-ı ilme delâlet eden kelimeye "ilim" lafzı izafe edilerek isim teşkil edilir. Esâmî-i ulûmun tercümesinde *graphos* mukabili ilim ve *logos* karşılığı vasıf kelimelerini istimal eylemek mutad olmuştur.

İlimlerin isimlerine dair olan vaz'iyâtı bu makaleden itibaren tedkik ve mülahazât-ı mahsusamızı tezbir edeceğiz. Maksadımız ulûm-ı hususiyeden her birine verilen isimlerin esbâb-ı tevcihini tedkik ü izah ve lisanımıza tercüme edilecek olan ulûm isimleri hakkında bir kaide-i sabite taharri ve vaz'ından ibarettir. Erbâb-ı ilmin delâlet-i inayetkârâneleriyle bu bâbda meydana çıkacak hakâyık *Muhîtu'l-Maarif*'in esna-yı tahririnde nazar-ı dikkat ve itinaya alınacağı cihetle bizce bu gibi mübahesâtın teşkilat-ı ilmiyede hidmet ve ehemmiyeti pek âlîdir.

Bugünkü makalemizde ulûm-ı felsefiyeden bahs edilecek:

Ulûm-ı Felsefiye

Felsefe bir kelime-i muarrabedir. Yunan lisanında muhib mânasına olan "filos" ile hikmet ve irfan mânasına mevzu "sofiya" lafzından menhût ve mürekkebdir. Mânası muhibb-i hikmet ve müştâk-ı ilm ü marifet demek olur.

Hareket etmek, sevmek, yaşamak bir ihtiyac-ı tabiî olduğu gibi öğrenmek, hakâyık-ı eşyaya kesb-i vukûf eylemek de insan içün bir arzu-yı cibillîdir.

Hususiyle arzu-yı vukûf öyle bir hiss-i kanaat-na-pezîrdir ki mahzûz oldukça şiddeti artar. İnsan kesb-i malumât ettikçe sevda-yı ilmi tezâyüd eder. Hâsılı ebnâ-yı âdem hubb-i irfan ile mecbûl ve muttasıftır.

İşte bunun içündür ki muhibb-i hikmet ü marifet olan âdeme feylesof ve ilmine felsefe namı verilmiştir.

İlmin, marifet-i hakikiyenin iki sıfat-ı kâşifesi vardır. Biri yakîn, diğeri vahdet. İlim demek yakîn demektir. Şek bâki oldukça ilim mevcut olmaz.

Vahdet de ilmin muktezıyâtındandır. Zira eşya zihnimize tabiatta bulundukları gibi görünmelidir. Halbuki en ednâ bir mülahaza ile anlaşılırki tabiatta hiç birşey mutlak bir surette münferid ve müstakil değildir. Bilâkis bilcümle eczâ-yı kâinat yekdiğerine merbut ve müteallik, mevcudat ve hadisâtın kâffesi zincir halkaları gibi müteselsildir. İlmin zikrettiğimiz iki hâssa-i fârikası, iki şart-ı lazımı tahakkuk edebilmek içün mevcudat ve hadisâttan yalnız bir kısmına şümûlü kâfi değildir. Bilâ-istisna cemî'-i kâinatı ihata etmek, nokta-i kusvâ-yı umumiyete vasıl olmak iktiza eder. Tabir-i diğerle yakîni yalnız eşyada değil eşyayı idrak eden zihn-i beşerde taharri etmelidir. Vahdeti yalnız münasebât-ı hariciyede, mevcudat ve hadisâtın tetâbu'-ı izafiyelerinde değil onları îcad u îka' eden illette, mevcudatın müterekkib olduğu cevher ve heyûlâda, hikmet-i vücudda yani varlığın illet-i gâiyesinde aramak icâb eder.

Bu nokta-i nazardan bakılınca ulûmun kâffesi –kendi hususiyet-i nev'iye ve taksim-i tabiîlerine halel gelmeyerek- ilm-i vâhidin aksâm u şu'abâtı add u itibar edilebilir ki ulûm-ı şettâdan her biri bu intisabdan vayedâr-ı şeref u mübâhat olarak hikmet-i külliye nazarında kıymet-i ilmiyelerini, mâna-yı hakikîlerini tayin ve muhafaza edebilirler.

İşte bu ilm-i 'âlînin tahsili, bütün mevcudatın ve kâffe-i malumâtın mütevakkıf olduğu mebâdî ve nazariyâtın taharrisi veyahut aklın kâbil-i ihâta ve idrak olan en umumî ve en 'âlî mesâile tatbiki felsefeden ibarettir.

Bu ilm-i küllîye felsefe denildiği gibi ilm-i hikmet namı da verilmiştir. Çünkü sofiya hikmet mânasınadır.

Felsefe hakikate meyl ü muhabbetten ibaret kaldığı müddetçe yani bu ilmin âvân-ı teşekkülüne müsadif olan asırlarda ilm-i hikmet aksam-ı müteferrikaya ayrılmış idi. Bunun sebebi pek kolay anlaşılabilir. Çünkü tefrik**,** mülahaza ve temlik müradif ve mülazimîdir. Halbuki istiksâ-yı hakâyık emrinde zihn-i beşerin takip eylediği ilk nümüvv-i tahsil ü tarîk tahlil değil terkibdir. Bi't-tab' meftun-ı irfân olan insan cihânın büyüklüğünü kendi küçüklüğünü bilmediğinden bir nazrada cümle âlemi ihata etmek ister.

Felsefenin tefsirât-ı tabiiye ve mülahazât-ı esâsiyeye mübtenî olarak birinci kısmı Eflatun'a isnad edilir. Bu hakîm ilm-i hikmeti birbirinden farklı üç ilme taksim etmiştir. İlmü'l-cedel (*Dialectique*), ilmü't-tabiî (*Physique*), ilm-i ahlâk (*Ethique*). İlm-i cedel, ilm-i hikmetin en esaslı kısmı olup mebâdî-i umûmiyeye hasredilmişti. Bunun içün ekseriya ilm-i cedel ilm-i hikmete müradif tutulurdu. Taksim-i Eflatunîde ilm-i ahlâka ilmü's-siyase (*Politique*) ve tarih-i hikmet izafe edilmiş idi.

Eflatun'un ilmü't-tabiîsi ilm-i cedelin mebâdîsi üzerine mebni tekevvün-i âlem (*Cosmogonie*) ve nazariye-i tabiiyeden ibarettir.

Aristo, Eflatun'un bu taksim-i nâkısı yerine daha mükemmel ve daha alimâne bir taksim-i hikmet vaz' u ikame etti. Taksim-i Aristoîde en 'âlî mevkide *Métaphysique* yani ilm-i ma-verâyi't-tabia bulunur. Aristo mahsul-i dehası olan ilm-i mantıka da kendi taksiminde bir mevki'-i mühim i'tâ etmiştir. İlmu't-tabiî ile ilm-i ahlâk taksim-i Eflatunîde olduğu gibi ibkâ edilmiştir. Bununla beraber Aristo'nun hikmet-i ameliyesi (*Philosophie pratique*) ilm-i ahlâk ve ilmu's-siyâseden maada *économique* yani tedbir-i menzil ilmine de şamil idi. Aristo'nun fikr-i beşerin en ziyade mücerred olan malumâtına müteallik yazdığı birkaç parça esere muharrerât-ı sâiresi meyanında bir mevki' tayin eylemek içün *Ta méta physika* ünvanı verilmişti. Bu ünvan ibkâ-yı nam ederek felsefenin kısm-ı 'âlîsine alem olmuştur. Aristo kendisi bu ilme felsefe-i ûlâ namını vermiş idi.

Araplar ulûm-ı Yunaniyeyi lisanlarına nakl, Aristo'nun âsârını Arapça'ya tercümeye bezl-i himmet ettikleri vakit ulûm-ı mezkûrenin isimlerini ya ta'rib veyahut kendi lisanlarında mukabillerini vaz' u tesis etmişlerdir. İşte bu meyanda ulûm-ı felsefiyenin o vakit malum ve muayyen olan aksamına ber-vech-i âtî isimler vaz' edilmiştir.

Filosofi ta'rîb edilerek felsefe denildiği gibi zaten lisan-ı Arabda sofiya mânasına olarak hikmet lafzı mevcut olduğundan bu ilme ilm-i hikmet namını da vermişlerdir.

Yunanca'da sofiya, Fransızca'da *sagesse*, Arapça'da hikmet bir mânaya mevzudur. Bu üç lafzın mânen tevafukuna delil olmak üzre mezkûr üç lisanda cümle-i âtiyenin ityânı kâfidir.

Re'sü'l-hikmeti mehâfetullah.

Fovos kiriou arki sofias

La crainte du Seigneur est le commencement de la sagesse.

Ethique ilm-i ahlâk ile tercüme edilmiştir. Çünkü etik Yunancası hulk ve ahlâk mânasına olan *eytos* lafzından müştâktır. Nasıl ki yine bu mânaya olarak bu ilmin Fransızca namı *Morale*dir ki *mœurs*dan me'huzdur. *Économique* ilmine Araplar bi't-tercüme tedbir-i menzil namını vermişlerdir. Tedbir-i menzil bugün bizce *économie domestique* mukabilidir. Nasıl ki *Economie Rurale* karşılığı olarak tedbir-i dihkânî veya tedbir-i ziraî diyoruz.

Gelelim felsefenin aksâmından addedilen *physique* ile *logique* kelimelerinin tercümelerine:

Physique Yunanca *fîzeos* lafzı tabiata mensup yani tabiî demektir. Bunun içün Araplar lafzen bi-lafzin bu ilme ilm-i tabiî namını vaz' etmişlerdir. İlmü't-tabiîye *phylosophie naturelle* yani felsefe-i tabiiye namı da verilirdi. Fakat bunu şimdiki hikmet-i tabiiye ile karıştırmamalıdır. Aristo'nun ilmü't-tabiîsi başlıca eczâ-yı âtîyeden ibaret idi:

Sema‘u’t-tabiî (*les lecons de physique*)

Kitabu’s-sema (*Traité du ciel*)

Kitabu’l-kevn ve’l-fesâd (*Tratié de la generation et de la destruction*)

İlm-i âsâru’l-ulviye (*Météorologie*)

Kitabu’n-nebât

Kitabu’l-meâdin

Kitabu’l-hayvan

Kitabu’l-hiss ve’l-mahsûs (*Parva naturalia des sensations et des choses sensibles*)

Cerr-i eskâl

Kitabu’n-nefs

Logique akıl mânasına olan *logos* kelimesinden yapılmıştır. Arapçası olan nutk[141] [mantık] da bu mânayadır. Çünkü mantık akıl mânasına da gelir. Nefs-i nâtıka gibi ki nefs-i âkile demektir.

Bu halde nutuk [mantık] *logique* kelimesinin tercümesidir.

Aristo’nun nutku [mantık] da ebhâs-ı âtiyeden mürekkeb idi.

Kitabu’l-ma‘kulât[142] [makûlât] (*Catégorie*)

Kitabu’l-ibâre (*Herminia*)

Kitabu’l-kıyas (*Traité de syllogisme*)

Kitabu’l-burhan (*Traité de démonstration*)

Kitabu’l-cedel (*Traité de dialectique*)

Kitabu’s-safsata (*Traité des sophistes*)

Aristo’nun mantıka dair yazdığı bu eser-i azîmin ismine *Organum* denilmiştir. Âhiren Porfir Aristo’nun *Ma‘kulât*’ına [makûlât] bir *Îsâgoci* (medhal)

---

141 (نطق) şeklinde dizilen tüm kelimelerin (منطق) “mantık” olması gerektiği belirtilmiştir, bkz. İkdam, sayı: 1222, 15 Recep 1315/28 T. sâni 1313/10 K. Evvel 1898[7], s. 2.

142 Bu sayıda (معقولآت) “ma‘kulât” olarak dizilen tüm kelimelerin (مقولات) “makûlât” şeklinde dizilmesi gerektiği bir sonraki makalede belirtilmiştir, bkz. *İkdam*, sayı: 1222, 15 Recep 1315/28 T. sâni 1313/10 K. Evvel 1898[7], s. 2.

ilâve etmiş ve bu medhal de lisanın[143] [nassın] eczâ-yı mütemmimesinden addedilmiştir.

Felsefe-i Aristoîde hâiz-i sadr-ı a‘lâ olan metafiziğe hükemâ-yı İslamiye ilm-i mâ-verâ-yi’t-tabîa, ilm-i mâ-ba‘det-tabîa, ilm-i ilâhî ve ilm-i küllî namlarını vermişlerdir. Mâ-verâ-yi’t-tabîa, mâ-ba‘det-tabîa metafiziğin harfiyen tercümesidir. İlm-i mezkûrun ilm-i ilâhî ve ilm-i küllî ile de tesmiyesi ilm-i rubûbiye[nin] külliyât-ı mevcudata iştimâline mübtenîdir.

Aristo’nun tarifine nazaran metafizik ale’l-ıtlak *eys* yani eşkâl-i âriziyesinden kat‘-ı nazar mahiyet-i vücuddan bâhis olduğu cihetle ahîren bu ilme ilmu’l-eys (ilm-i vücud) mânasına olarak *Ontologie* namı da verilmiştir.

Bu makalede felsefe-i atîkanın tefsirâtıyla bunlara tahsis edilen isimlerden bahs ile iktifa ederek felsefenin hal-i hazırıyla taksimat-ı cedîdesi ve bunlara verilen veya verilecek olan isimler hakkındaki bahsi makale-i âtiyeye ta‘lik eyledik.

Kaynak: [Emrullah], “Ansiklopedi Muhitu’l-Maarif - İkinci Makale - Esâmi-i Ulûm”, *İkdam*, sayı: 1215, s. 1-2, 8 Recep 1315/21 T. Sâni 1313/3 K. Evvel 1898[7].

[143] Bir sonraki sayıda (لسانك) bu kelime yerine (نصك) “nassın” kelimesinin dizilmesi gerektiği belirtilmiştir (*İkdam*, sayı: 1222, 15 Recep 1315/28 T. sâni 1313/10 K. Evvel 1898[7], s. 2).

3
ANSİKLOPEDİ
YAHUT
MUHİTU’L-MAARİF
Üçüncü Makale
Ulûm-ı Felsefiye

İkinci makalede İlm-i hikmetin taksim-i atîkiyle bu taksimde dahil olan şuabât-ı felsefeye verilmiş olan isimlerden bahsedilmiş idi. Bu makalede felsefenin taksim-i cedîdiyle aksâm-ı hâzırasına tahsis edilen esâmî tedkik edilecektir.

Mesâil-i felsefiye zamanımızda iki suretle taksim edilir, biri akademilerde, dâru’l-ulûmlarda, mekteplerde câri ve mer‘î olan taksimdir, ikincisi mesâlik-i hikemiye ashabı beyninde muteber olan taksimdir.

Birinci taksimde felsefe dört kısma hasredilmiştir.

İkinci makalede de dediğimiz gibi maarif-i umûmiye-i beşeriyenin ulûm-ı mütenevviaya, bir ilmin aksâm u mebâhis-i mahsusaya iktisâmı zihn-i âdemin acz ü iftikarından neş’et etmiştir.

Herkes bilir ki basar gibi zihn-i beşer de aynı zamanda eşya-yı muhtelifeyi birden veya bir şey-i mürekkebi tekmil eczâ ve a‘râzıyla ihâta ve idrak edemez. Halbuki ulûmun metâlibi maarif-i müttezihadan, malumât-ı mütemeyyizeden ibarettir.

İşte bunun içündür ki fikr-i beşer pîş-i nazar-ı istiknâhına marûz olan eşya-yı ihsâ-nâ-pezîri birden ihâta etmek ve bi’l-cümle mesâili bir ilm-i küllînin dâire-i şumûlüne sığdırmak gibi tâkat ve vüs‘u fevkinde teşebbüsât-ı hülya-perestâne ile birçok zaman uğraştıktan sonra nihayet acz ü iftikârını idrak, tarîk-i terkibden sedâd-ı tahlile intikal ederek mesâil-i ilmiyeyi taksim ve tasfif etmeğe mecbur

olmuş ve bu sayede ilm-i küllî addedilen felsefeyi ulûm-ı sâireden temyiz ve ba‘dehu aksâm-ı mahsusaya tefrik eylemiştir.

Zihn-i beşerin tahsil-i maarif emrinde ihtiyar ettiği ve ba‘de-mâ takip edeceği meslek-i tabiî zikr olunan kaide-i taksim ve tasniften ibarettir. Ancak bu meslekte mümkün mertebe ulûm ve aksâm-ı ulûmun taksimâtını tabiatın taksimâtına tatbik eylemek, yani mevzu‘ât-ı ulûmu teşkil eden eşyanın ihtilafât-ı hakîkiyelerini nazar-ı itibara almak lazımdır.

Teşkilât-ı ilmiyenin kaide-i esâsiyesi olan bu kanun-ı tahsile mebnîdir ki mahiyet-i eşya hakkındaki vukûf-ı beşerin terakkiyâtıyla kaide-i tasnif ve taksimi ta‘dil edebilecek keşfiyât-ı cedîde husûle geldikçe yeni bir ilmin veya bir mebhas-i ilmin zuhuru tabiîdir. Yeniden bir ilim veya bir şu‘be-i ilim tehaddüs ve temeyyüz etti mi ilm-i ıstılah derhal ana bir isim tevcih eder.

Şimdi bu kaide-i taksimi bi’z-zât ilm-i hikmete tatbik edelim. Malumdur ki ilm-i hikmetin esasen mevzuu Allah ile insandır. Mevzuun bu isneyniyeti felsefenin bi’t-tab‘ ikiye inkısâmını icab eder. Ma‘rifetullah, ma‘rifet-i nefs.

Marifet-i nefs ruhun hadisâtından, kavânîninden, mahiyetinden bahseder. Felsefenin bu kısmına “*Psychologie*” namı verilmiştir. İlm-i hikmetin ma‘rifet-i ilâhiyeye taalluk eden kısmına da “*Théologie naturelle*” yani ilm-i ilâhî-i tabiî denir. Zamanımızda ilm-i hikmetin bu şu‘besi *Théodicée* namıyla daha ziyade ma‘rûf ve müştehirdir.

İlm-i hikmetin aksâmı yalnız bunlardan ibaret değildir.

Nefs-i beşerî ednâ teemmül ile mülâhaza edilecek olursa görülür ki ruh bize bir takım âsâr ve hadisâtın tevâlî ve teâkub-ı bî-inkıtâ‘ıyla tezahür eder. Bu hadisât ve âsâr-ı ruhiye ifrât-ı tenevvü‘âtıyla beraber başlıca iki asla ircâ‘ edilebilir. Fikir, fiil. Bundan başka yine pek suhûletle anlaşılır ki bizde fikir ve fiilin inbisât ve istikmâli tesadüfî ve kazâî ahvâlden olmayıp birtakım kavânîn-i

esâsiyeye tâbidir. Fikr-i beşerin matmah-ı nazarı hakikat, fiil-i âdemînin maksat ve ma'tûfu hayırdır.

Hakikat neden ibarettir (*ma hiye'l-hakîka*)? Hakikati bize tanıttıran delâil ve alâmet nedir? Hakikate nail olmak içün zihn-i beşerin tevessül edeceği vesâitin en ziyade emin ve seri' olanları hangileridir?

Hayır neden ibarettir (*ma hiye'l-hayr*)? Hayrı temyize delâlet eden evsâf ve alâim neden ibarettir? İnsan kendi ef'âlinde hayrı nasıl vücuda getirebilir?

İşte bu iki sınıf mesâil felsefenin diğer iki şubesini teşkil eder: Biri mantık ki kavânîn-i fikriyeyi tahsil eder bir ilim, kuvve-i fikriyeyi hakikate sevk ve tevcih eden bir fendir, diğeri ilm-i ahlâk ki mebâdî-i hayrı tedkik eden bir ilim, kuvve-i fâileyi hayra sevk ve tasrif eden bir fendir.

İşte ilm-i hikmetin bu dört şubesine bir de tarih-i felsefe ilâve edilirse ilm-i mezburun mekâtipte, klasik denilen tedrisâtta mu'teber olan taksimâtı itmâm edilmiş olur.

Psychologie: Felsefenin kısm-ı evveline tahsis edilen bu isim Yunanca nefs veya ruh mânasına olan *psychi* ile ber-mutâd logos (*logos*) lafzından terkip edilmiştir. Psikoloji ilim olarak ezmine-i kadîmeden beri mevcut ve âdeta ilm-i hikmetle bir zamanda cihan-ı marifeti teşrif etmiş ise de namı pek yenidir. Tedkikât-ı tarihiyeye nazaran on altıncı asırın evâhirine doğru Gokleniyus (*Goclénius*) namında bir Alman feylesofu bu kelimeyi ilk defa olarak hikmete müteallik bir eserinin başına yazmış ve bu ünvan ilm-i mezkûra alem olmuştur.

Bizde *Psychologie*yi ilm-i ahvâlü'r-ruh terkibiyle tercüme etmişlerdir. Bu terkip hakkındaki mütalaamızı beyan etmeden evvel nefs ve ruh kelimelerine dâir bazı tedkikât-ı mütekâyise-i lügaviye ityân edeceğiz.

Malûmdur ki nefs ve ruh kelimelerine mukabil olarak Fransızca'da *esprit* ve *âme* lafızları mevcut ve müsta'meldir. Tetkikâtımızı teshîle, mütalaatımızı

tavzîha medâr olmak içün evvel emirde bu iki lafz-ı ecnebînin menşe' ve mânaları hakkında bazı tahkikat-i tarihiye icra eylemek iktizâ ediyor.

Esprit: *Spritus* Yunanca'da *pnevma* gibi soluk, nefes mânasınadır. Soluk ve nefes alâmet ve delil-i hayat olduğu içün mebde-i hayat ve illet-i zindegîye bu isimler verilmiştir. Bu tevcihte iki mâna tasavvur edilebilir: Mâna-yı mecâzî, mâna-yı farazî. Mâna-yı mecazîye göre teneffüs hayatın şartı veya makamı addedildiğinden mebde-i hayat bizde müteneffis olan şeye teşbih ve ıtlâk edilmiştir. Mâna-yı farazîye nazaran mebde-i hayat soluk ve nefes gibi hakikatte gayet latif ve lâ-yümes (*impalpable*) olup bedenin derûnunda sereyân, teneffüsün hareketiyle deverân eder, işte kudemâ-yı tabiiyyûn nezdinde *esprit* ve *pnevma*nın mânası bundan ibaret idi.

Felsefe-i hâzırada *esprit* lafzından mevhûm olan mâna felsefe-i atîkaya büsbütün bîgâne değil idi. Ancak felâsife-i kadîme bu mânayı başka suretle, diğer mecazları ile ayrı lafız ile ifade ederlerdi.

Zamanımızdaki medlûlü itibar ile *esprit de l'homme* yani ruh-ı âdem terkibinin ifade ettiği mânaya delâlet etmek üzre Yunan-ı kadîm felsefesinde *psychi* veyahut bilhâssa nus (*nous*) lafzı istimal edilirdi ki Latince'de bu mânaya *meus* ve *animus* kelimeleri tekâbül eder.

Hep bu kelimeler asla mebde-i hayat ve harekete delâlet eden nefes ve rîh mânasına mevzu'dur. İnsanlar maddeden münezzeh olan eşyayı bile maddeye delâlet eden elfâz ile tesmiye etmişlerdir.

Yunan-ı kadîm feylesoflarının *psychi* dedikleri ki Fransızcası *âme*'dir, mebde-i hayat ve harekete ve hem de mebde-i fikre şâmil idi. Latinlerin ve Avrupa'da kurûn-ı vüsta medârisinin anima (*anima*)sı da ayniyle bu mânaya delâlet ederdi. Binâenaleyh bu iki kelimenin felâsife-i (مقتدمه) mütekaddime ve hatta kurûn-ı vüsta feylesofları nezdinde muteber olan mânası felsefe-i hâzırada *âme* lafzının medlûlünden daha vâsi' ve müştakk-ı minhlerine daha muvafik idi.

Şimdiki felsefede olduğu gibi *psychi* yahut *âme* yalnız *ene* (ben)in cevherine delâlet etmeyüp kâffe-i ecsâm-ı âliyede mebde-i hayat ve hareketi teşkil eden her şeye şâmil idi.

Aristo kelime-i mezkûreyi şu vechile tarif eder:

L'âme est la premiére entéléchie d'un corps naturel organisé ayant la vie en puissance.

Bu tarifin Arapça'ya tercümesi:

Hiye en-nefsü kemâlü evvelin li-cismi tabî'iyyin âliyyin zî hayatin bi'l-kuvveti. Yani bi'l-kuvve zî-hayat olan cism-i tabiî-i âlînin kemâl-i evvelidir.

Bu tarife nazaran ezmine-i kadîme ve kurûn-ı vüsta hükemâsı bazen beş ve bazen üç nev' *psychi* yahut *âme* tefrîk ederler. Bunlardan her birine bir merkez, bir makam ve hidemât-ı mahsûsa tayin eylerlerdi. İşte Eflatun'un mesleğinde *l'âme raisonnable* nefs-i nâtıkanın merkezi baş, *l'âme irascible* nefs-i gazabiyenin makâmı kalb, nefs-i şehvânînin mekânı batın addedilmiş idi. Aristo beş nev' nefs itibar ederdi. İskolastik hükemâsı Aristo'nun taksimini ta'dil ederek envâ'-ı nefsi üçe hasrettiler:

Nefs-i nebatî (*L'âme vegétative*)

Nefs-i hayvanî (*L'âme animale*)

Nefs-i nâtıka veya nefs-i insanî (*L'âme raisonnable ou humaine*)

Devr-i intibahı müteakip ilm-i hikmetin terakkiyâtı sayesinde *âme* ve *Esprit* lafızlarının mânaları hakkıyla tahdid ve felsefe-i cedîdenin haysiyet-i hâzırasıyla mütenasip bir surette tarif olunmuştur.

Felsefe-i hâzırada *Esprit*:

Hiçbir suret-i mahsusası olmayan, maddenin havâssından hiçbiri kendinde bulunmayan, madde ile sıfat-ı iştiraki cevher ve illet olmak itibariyle zaman ve vücuddan ibaret olan şeydir. Yani *esprit* gayr-i cismânî bir vücuddur ki eb'âd-ı fezâdan hiçbirine nisbet kabul etmeyen âsâr ve hadisât ile tecellî-pezîr-i zuhur olur.

Hülâsa mâna-yı hâzırına nazaran *esprit* hükema-yı mütekaddimînin tasavvur ettikleri mahsusiyet ve cismâniyetten kat'iyen tehallüs ve tenezzüh etmiştir.

İşte bu mânaya göre insanda mebde-i fikre *esprit humain* tabir edilir ki âsâr-ı fikriye ile tecelli eden cevher-i gayr-i cismânî demektir. Şurası şâyân-ı dikkattir ki *Esprit* denildiği vakit Fransızca'da bu kelimeden sırf akıl ve fikir mânası tefehhüm edilir. Fikir ile beraber hissiyet ve iradenin mebdeine *âme* kelimesi tahsis edilmiştir. Hissiyet ve iradenin bedenle münasebeti vardır. Hissiyât-ı bedeniyenin müdahili havâss olduğu gibi hissiyât-ı mâneviye ve ahlâkiyenin beden üzerine redd-i tesiri cârîdir. Bunun gibi irâdet faaliyet-i bedeniyeyi, harekât-ı uzviyeyi icab eder. Fikir ve akıl ise esasen mücerredât üzerine a'mâl-i nazar ederek âsâr ve hadisâtı taallukât-ı bedeniyeden âzâdedir.

Binâenaleyh istimalen *esprit* ile *âme* beyninde fark-ı mâna vardır.

İnsana nisbetle *âme* kuvâ-yı fikriye, hissiye ve iradiyenin mebdeidir, *Esprit* yalnız âsâr-ı fikriyenin mebdeidir.

İstimalde bu ihtisâs-ı mâna ile beraber esasen *esprit* ve *âme* kelimât-ı müterâdifedendir. Şu kadar ki *Esprit*de umûmiyet ve *âme*da hususiyet-i mâna vardır.

Esprit ‘ale’l-umûm gayr-i cismânî bir vücuda ıtlak edilir. *Âme* bilhâssa insanda gayr-i cismânî olan mebde’e tabir olunur. Bunun gibi *dieu est un esprit les anges sont des esprits,* dahî denir.

Sâniyen *esprit* hadd-i zâtında mâhiyeten tasavvur ve mütâlaa edilen bir vücud-ı gayr-i cismânîdir. *Âme* ise beden-i insana taalluk ve münasebeti mütezammındır. Bunun içün *esprit* mânen *âme*dan daha a‘lâ ve ilm-i hikmette mertebesi daha bâlâdır.

Şimdi gelelim nefs ve ruh kelimelerinin mânalarıyla aralarındaki farkı tedkike:

Ruh ve nefs kelimeleri de lügaten tıpkı *espri, spiritus, animus, pnevma* lafızları gibi nefes ve rîh mânasınadır. *er-Ruh* (*Külliyâtu Ebi’l-Bekâ*) *bi’z-zammi hiye’r-rîhu’l-mütereddidü fî mehâriki’l-insâni ve ismü’n-nefsi li-kevni’n-nefsi ba‘ze’r-ruhi.*

Bunun gibi nefs kelimesi de soluk ve rîh mânasına olan nefes kelimesinden me’huzdur. “*Lâtesubbû er-rîha feinnehu min nefsi’r-rahman*” buna şâhiddir. Bu iki kelimenin mâna-yı lügaviyelerini beyan ettikten sonra hükemâ-yı İslâmiyenin tevcihlerine nazaran mâna-yı hikemîlerine müracaat edelim:

> “Malum ola ki nefs ile ruh ne cisim ne de cismânî olmayan cevhere ıtlak edilir. Ukûle şâmildir, lâkin ruh âlet-i cismâniyeye muhtac olmayana tahsis olunmuştur. Bu cihetle nefsten a‘lâdır. Hükema buna yani ruha akıl tesmiye ederler.
> Hükema nezdinde lafz-ı nefsin mâna-yı mezkûrda istimali bedene müteallik olmakla meşruttur. İllâ ruh tesmiye edilir.”[144]

Buraya kadar icra eylediğimiz tetkikat tefhisâttan asıl maksadımız ruh ve nefs kelimelerinden hangisi e*sprit* ve hangisi *âme* mukabili olduğunu tahkik eylemek ve binâenaleyh *psychologie* tabirini ne nam ile tercüme etmek iktiza edeceğini kararlaştırmaktan ibarettir.

---

[144] *Kitâbu’l-fütûh li-ma‘rifeti ahvâli’r-ruh*, Alâmetu’l-fâzıl Eş-Şeyh Abdulhâdi.

Âme ve *esprit* kelimelerinin mânalarını izâhen yukarıda ityân edilen teşrihât ve tefsirâta nazaran nefs kelimesi *âme* lafzının ve *esprit* ruhun mukabili olduğuna hükmedebiliriz. Şevâhid-i âtiye bu bâbda bizim içün delâil-i kâfiyedir.

Evvelâ tarifât-ı mutebereye nazaran nefs ile *âme* beynindeki şirket-i mâna:

Yukarıda dediğimiz gibi nefs beden-i insanîye taalluk ve münasebeti mütezammındır. "*ve fî enfüsiküm…*" âyet-i kerimesi de bu mânayı müeyyiddir.

Âme lafzında kezâlik nisbet-i bedeniye mânası münderictir.

Sâniyen hükemâ-yı İslâmiye daha evvel tafsil edildiği vechile Yunan-ı kadîm felsefesinde *psychi* yahut *nus* [*nous*] kelimesini nefs ile tercüme etmeleri.

Hülâsa Fransızların *âme* tabiri Yunan-ı kadîm felsefesinde mütedâvil olan *psihi* ve *nus* kelimeleri, Latin ve kurûn-ı vüsta hükemâsının animaları Arapların nefsleri elfâz-ı müterâdifedendir. Ruhun *Esprit* mukabili olduğu da şevâhid-i âtiye ile müsbettir.

Evvelâ ruh ve *esprit* lafızları beynindeki müşâreket-i mâna.

Sâniyen Ruhu'l-kuds terkibinin *Saint-esprit* ile tercümesinin müteârif olması.

Hele *spritualisme* mezheb-i hikemîsini ruhâniyyun mezhebi diyerek tercüme eylediğimiz gibi *spritualité de L'âme* terkibini ruhiyet veya ruhâniyet-i nefs ile tercüme etmekteki mutâbakat ve isabet *âme* ile *esprit* lafizlarının mânalarını bir kat daha izah ettikten başka *esprit*nin ruh ile ve *âme* kelimesinin nefs ile tercümesinde muvâfakatı daha ziyade teyid eyler.

Taharriyât-ı hikemiyenin nuhbe-i âmâli olan ruh-i beşerîyi bilmek içün bunu yalnız şahs-ı insanda mülahaza etmek kâfi değildir. İnsaniyette de tedkik ve tahkik etmek lazımdır. Fi'l-hakika insan şahsen mütâlaa edildiği halde kendi

nev‘inin mahsusâtından olan bi’l-cümle sıfât-ı esâsiyeye, bi’l-cümle kuvâ-yı temyiziyeye az çok mâliktir. Ve keyfe mâ-yeşâ bu kuvâyı tasrif ve istimal eder. Ancak bu kuvvetler te‘âkub-ı a‘sâr ile, efrâd-ı benî beşerin birbiri üzerine icra ettikleri tesirât-ı mütekâbile ile, azâsından bulunduğu cemiyet-i medeniyenin inzimâm-ı muavenetiyle, tabiatın yardımıyla tekemmül eder. İşte bu hakikate mebnîdir ki Fransa hükemâsından Paskal bütün a‘kâb-ı benî beşeri daima mevcut ve herdem müterakkî şahs-ı vâhide teşbih eylemiştir. Nev‘-i benî âdemin bu hareket-i müştereke-i müterakkiyânesini, bu inkılâb-ı dâim-i terakki-küsterânesini tetkik ve mülahaza eylemek, bu hâlin safahât-ı muhtelifesini tayin etmek, kavânîni[ni] istinbât eylemek işte hikmet-i tarihin mevzuu bundan ibarettir. Binâenaleyh hikmet-i tarih hikmet-i vicdanın yahut ilmü’n-nefsin devamı veyahut tamam-ı lazımıdır.

Ancak ilmü’n-nefs olmadıkça hikmet-i tarihin adem-i imkânı mütehakkıktır. Çünki insan bi’z-zât bilinmedikçe insaniyeti anlamak gayr-i kâbildir.

Lâkin tarih-i felsefe eczâ-yı adîdeden müteşekkil bir ilimdir. Bu ilmi teşkil eden eczâ ve aksâm birbirinden tefrik ve temyiz edilmedikçe, ve bu cüzlerden her biri hakkında tam bir fikir istihsal olunmadıkça ilm-i mezkûrun heyet-i umûmiyesini zabt u ihâta eylemek gayr-i kâbildir. Mademki mesele ruh-ı beşerîyi, kuvve-i nefs-i insânîyi insaniyetin asren ba‘de asrin, batnen ba‘de batnin cereyan ve devam eden hayat-ı müşterekesinde, mesâi-i umûmiyesinde tahsil ve tetkik eylemekten ibarettir, bu daire-i umûmiyede ruh-ı beşer ne suretle tecelli-nümâ-yı zuhur oluyor bunu bilmek iktizâ eder. Ruh-ı beşerî bu daire-i umûmiyede müeesesât ve mevzuât-ı kanûniye ile fünûn ve edebiyat ile, mezâhib-i felsefiye ile, itikadât-ı diniye ile tecelli-pezîr-i zuhur olur. Umumi ve hususi ef‘âl ve âdât mâna-yı umûmiyeleriyle halât-ı mezkûrenin tercüme-i zî-hayatıdır.

İşte felsefe-i insaniye bi'z-zarûre hikmet-i hukuk veya kavânîni, edebiyatın tarih-i felsefîsini ve fünûn-ı bedîanın hikmetini (*Esthétique*), hikmet-i edyânı, tarih-i felsefeyi hikmet-i terbiyeyi ihtiva eder.

İlmü'n-nefs nokta-i nazarından insan ile insaniyet beyninde keşf ü tayin edilen münasebât ilm-i mantık ve ilm-i ahlâk dairelerinde de mevcuddur.

Fi'l-hakika ilm-i mantık si'a-i şumûlüne nazaran yakîn meselesiyle nahiv tahsilini yahut nizâm-ı aklînin kavâidinden başka hakikatin ispatını da hâvidir. Hatta mûcidinden muslihine kadar yahut nass-ı kadîmin telifinden nass-ı cedîdin tertibine kadar bu son daireye yani hakikatin ispat ve burhanına münhasır kalmıştır. Hakikatin ispatı yalnız kavânîn-i fikriyenin marifetine mevkûf değil kavânîn-i lisanı, lisan ile fikir beynindeki münasebâtı bilmeğe muallaktır. Mantıka dair yazılmış ilk eser olan *Nass-ı Aristo* ki bir mantık kitabı olduğu kadar hem de sarf-ı umumî kitabıdır, bu daireye münhasırdır. Ancak lisana kavâid tesis etmeden evvel, fikrin anâsır ve eşkâline mutabık anâsır ve eşkâl-i lisaniye vaz' eylemeden mukaddem lisanın suret-i teşekkülünü tetkik ve tahkik eylemek lazımdır. Bu mesele hikmet-i lisaniye veya felsefe-i lügaviyenin mevzuunu teşkil eder. Hikmet-i lügaviyeyi *philologie comparée* ile karıştırmamalıdır. Bu ilimlerden ikincisi kelâmın anâsır-ı maddiyesini nazar-ı mütâlaaya alır. Halbuki hikmet-i lügât inbisât-ı ruhîsini tetkik eder, yahut bi'l-cümle efkârı ifade edebilmek içün lisanın tâbi olduğu kavânîni tahkik eyler.

Yukarıdan beri zikr u tadâd ettiğimiz ilimler tekmil taksimâtıyla hikmet-i tarih, hikmet-i lügât, hikmet-i terbiye felsefe-i insaniyeyi teşkil eder.

Buraya estetik hakkında bazı mülahazâtı ilâve edeceğiz.

Estetik felsefenin, her şeyin mebadîsini taharri eden ilm-i hikmetin fünûn-ı bedî'aya tatbikinden tevellüd etmiş bir ilimdir. Mantık hakikatin kavânîni ve evsâfını, ahlâk hayrın kavâid ve evsâfını taharri ve tayin eylediği gibi estetik güzelin mebâdi ve evsâfını tetkik ve tesis eder.

Estetik güzelden bahseden bir ilim, fünûn-ı bedî‘anın felsefesidir. Mevzuunun ehemmiyeti mesâilinin ciddiyetiyle beraber cihan-ı marifeti pek geç teşrif etmiştir.

Estetik kelimesi Yunanca his mânasına olan *estisis* lafzından müştaktır. Bu tabiri ilk defa Almanya hükemasından meşhur Kant istimal etmiştir, fakat ilm-i cemile, hikmet-i fünûn-ı bedî‘aya alem olarak değil akl-ı nazarînin tenkidi mebâhisinde hissiyetin mebhas-i tahsiline ünvan olarak kullanmıştır. Felsefe-i fünûn-ı bedî‘aya bu ismi vaz‘ eden yine Almanya hükemasından Baumgarten'dir. Bu ismin mâna-yı lügavîsiyle tevsim eylediği ilmin mevzu‘ ve medlûlü beyninde hiçbir münasebet yok ise de kabul-i âmma mahzar olmuştur.

Biz estetiğe hikmet-i bedî‘ namını münasip görüyoruz ve *Muhit*'e o nam ile derc edeceğiz. Bundan daha muvâfik bir isim bulunacak olursa tarafımıza ihbar edilmesini erbâb-ı mutâlaadan rica ederiz.

Philosophie de la nature: Felsefenin bir kısm-ı insanîsi olduğu gibi bir de kısm-ı tabiîsi vardır. Cihan-ı tabiat tetkik edilecek olursa görülür ki tabiatta hadisât-ı mahsusanın, münasebât-ı kemmiyenin mâ-verâsında bir takım mesâil-i ‘âliye vardır.

Meselâ zaman nedir? Mekân nedir? Hareket, madde, uzviyet-i hayat neden ibarettir.

Zaman ile mekânın vücud-ı hakîkileri var mıdır? Yoksa zaman ve mekân denilen şeyler birbirini takip eden veya müttehidu'l-ân olan eşya ve hadisâtın nizam ve münasebâtından ibaret midir?

İşte bu kabîl birçok mesâil vardır ki felsefe-i tabiatın mevzuunu teşkil eder. Hülâsa felsefenin insaniyete tatbiki felsefe-i insaniye dairesini teşkil eylediği gibi tabiata tatbiki de felsefe-i tabiatı tesis eder. Felsefe-i tabiatı hikmet-i tabiiye

ile karıştırmamalıdır. Şu halde ulûm-ı felsefiyeyi en vâsi‘ şumulüne göre üç büyük sınıfa taksim edebiliriz.

1- Asıl Felsefe:
İlmü'n-nefs
İlm-i mantık
İlm-i ahlâk
İlm-i mâ-verâyi't-tabî‘a ve İlm-i ilâhî-i tabiî

2- Felsefe-i Tabiat:

3- Felsefe-i İnsaniye:
Hikmet-i tarih
Estetik yahut Hikmet-i bedî‘
Hikmet-i edyân
Hikmet-i terbiye
Hikmet-i lügât
Hikmet-i hukuk ve kavânîn
Tarih-i felsefe

İşte *Muhitu'l-Maarif*'e ulûm-ı felsefiye bu nizâm ve tertip ile ve bu isimlerle derc edilecektir.

Kaynak: [Emrullah], "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Üçüncü Makale - Ulûm-ı Felsefiye", *İkdam*, sayı: 1229, s. 1-2, 22 Recep 1315/5 K.Evvel 1313/17 K. Evvel 1898[7].

4
ANSİKLOPEDİ
Yahut
MUHİTU'L-MAARİF
Ulûm-ı Lisaniye

Ulûm-ı lisaniyeye dair geçen pazar nüshasına derc edilen makale-i iktinahiye de:

Lisana mütaalik olan mesâilin birbirinden ayrı üç cihet-i mülahazadan yani felsefe, tarih, hal-i hazır-ı lisan noktayı nazarından tasnif ve tetkik edilebileceğini söylemiş idik.

Bu taaddüd-i nazar, bu tesliyet-i mülahaza yalnız ulûm-ı lisaniyeye mahsus ve münhasır değildir. Ulûm-i medeniye ve ahlâkiyenin cümlesi bu kaideye iştirak eder. Meselâ: Hukukun felsefe nokta-i nazarında tetkiki hikmet-i hukuk veya hukuk-ı tabiiyeyi, hukukun ezmine-i tarihiyede akvam-ı muhtelife nezdinde tecelliyat ve tahakukâtı cihetiyle tahsili hukuk-ı mevzuayı, cemiyât-ı medeniyenin ahval-i hazırasında müesses ve mer'î olan mevzuat-ı kanuniye ilmü'l-kavaninin (*législation usuelle*) daire-i marifetini teşkil eder.

Asıl ilm-i hukuk ise bunların cümlesine şamil bir ilm-i câmidir ki bilcümle hukukun menâbi'-i tarihiye ve tabiiyesini, mebâni-i hikemiye ve kavâid-i vaz'iyesini tayin ü tahsil eder. Bir taraftan ilim hukuk-ı tabiiyeye itimat ve diğer cihetten hukuk ilm-i mevzuaya istinat eyler, kavanin-i mevcudeyi bu iki esasa ibtinâen tetkik ü tenkit eder.

İşte bunun gibi felsefe-i lügaviye, fikr-i beşerin vasıta-i beyanı olmak itibariyle lisanın mebâdi-i hikemiyesini tayin eyler, fikir ile lisanın münasabatını, lisanın menşeine taalluk eden mesâili tetkik eder. Filolocya lisanın teşekkülât ve tahakkukât-ı tarihiyesini, tenevvüât ve teşebbuâtını ensâb ve ahvalini, terakiyât u tekemmülâtını tahsil eyler. İlmü'l-edep bu iki esastan istifade ile lisanın hal-i hazırında istimalini hatadan siyânet edecek kavâid-i lisaniyeyi tayin ve beyan

eder. İlmü'l-lisan (*linguistique*) ise –nasıl ki ilmü'l-hukuk, hukuk-i tabiiye, hukuk-ı mevzua, ilmü'l-kavanini şâmil bir ilm-i küllîdir aynı bunun gibi– bir taraftan felsefe-i lügaviveye, diğer cihetten filolocyaya istinat ederek lisanın aslını, mazi ve halini tetkik eden bir ilm-i câmidir.

Bu ilmin [İlmü'l-lisan] mevzu:

Evvelâ lisanı –fikr-i beşerin alet-i beyanı olmak itibariyle– heyet-i umumiyesinde tetkik eylemek sâniyen gerek müfredât-ı "sarf" ve gerek mürekkebat-ı "nahiv" itibari ile tenevvuât ve teşebbuâtında tahsil, bu tenevvuât ve teşebbuâtın esbâbını keşf u izah eylemek, fikir ile lisan beynindeki münasebâtı tayin ve bu münasebâtın mebdeini taharri etmek, lisanın mazi ve halde ilel ü esbab-ı vücudunu tefahhus ve ilmin iktidarı vâsıl olduğu mertebede lisanın tarihinde ilk menşeini teftiş eylemek gibi mesâilden ibarettir. Bundan başka ilmü'l-lisan fikrin muayyeni olmak, terakkiyât-ı fikriyeye hizmeti itibariyle de lisanın kadr u ehemmiyetini uruk-ı beşerin terakkiyâtındaki hükm ü tesirini tayin etmeye çalışır. Hadisât-ı lisaniye ile izah edilebilecek derecede uruk u akvamın münasebât ve muhaceretlerini tarihte takdire hizmet eder.

İlmü'l-lisan tetkikât ve taharriyâtında hikem-i lügaviyeden, filolocyadan istifade ettiği gibi tarih-i tabîi-i beşerden de istiâne eyler.

Ulûm-ı hukukiye ile ulûm-ı lisaniye beyninde ikmal-i temsil eylemek içün diyebiliriz ki:

Zuhurât-ı tarihiyesinden kat-ı nazar [ile] hukuku yalnız mebâdi-i hikemiyesinde taharri eden erbab-ı ilm-i hukuk hiçbir zamanın cemiyât-ı medeniyesine kâbil-i tatbik olabilecek mevzuât-ı kanuniye tesis edemeyecekleri gibi hukuku sırf tehaddüsât-ı tarihiyede arayan vâzı'ların âsâr-ı kanuniyeleri hikmetin hukuka bahşettiği ulviyet-i mehâsinden, hakkaniyet-i külliyeden bi't-tab' mahrum bulunur. Adl ü hakkı temin edecek kavâninin vaz u ihdâsı, mevzuât-ı

kanuniyenin teâlisi, hadd-i aksâ-yı kemâle tedânisi mutlakan hikmet-i hukuk ile ilm-i hukuk-ı mevzuanın muavenet-i müşterekelerine vâbestedir.

İşte bunun gibi lisanı yalnız felsefe-i lügaviyede tedkik ile iktifa eden hükemâ-yı lisaniyyunun vücuda getirdikleri kavâid-i lisaniye tağlid-i ezhandan başka bir şeye hizmet etmemiştir.

Kezâlik felsefe-i lügaviyeye itibar edilmeyerek tedkikât-ı tarihiye, istikraât-ı lisaniye ile tesis edilen kavâid-i lisaniye de matlub olan menâfii temin edememiştir. Bir lisanın mükemmel olarak kavâidinin tedvini behemehal hikmet-i lügaviye ile filolocyanın tevhit-i hidemâtına, teşrik-i himemâtına ve bununla beraber lisanın hal-i hazırı hakkında tahkikât-ı amîka icrasına mevkuftur.

Sâniyen vaz-ı kanun salahiyeti ilm-i hukukun tekmil-i şuabâtına vukuf-ı tam ile iktisab edilebilir. Yoksa kavânin-i ecânibi taklit ile vaz u teessüs edilen nizamât-ı memleketin menâfi-i hakikiyesine hiçbir vakit hizmet edemez.

Bunun gibi lisana kaide vaz‘ eden zevâtın ulûm-ı lisaniyeye ıttılâ-ı kamili olmak lazımdır. Öyle ecnebi kavâid kitaplarını tanzir yolunda telif edilen sarf u nahiv kitaplarından lisanın ihtiyacât-ı hakikiyesine hizmet beklemek abestir.

Meselâ elyevm kütüphanelerimizde bulunan, mekteblerimizde okunan kavâid kitaplarını nazar-ı mütalâadan geçirecek olursak görürüz ki bazılarında icra-yı kelâm üçe hasredilmiş, diğerlerinde dokuza çıkarılmış. Eczâ-yı kelâmı üçe hasredenler Arapçayı taklit etmişler, dokuza iblağ eyleyenler Fransız lisanının kavâit kitaplarını tanzir eylemişler.

Halbuki lisanda eczâ-yı kelâmı tayin etmek vazifesi esasen fikir denen nutk-ı batıniyenin ahval u ahkâmını tetkit ve tahsil eden hikmet-i lügaviyeye aittir. Bu cihet-i esasiyeye kat‘an riayet edilmemiş.

Kütüb-i sarfiyede cari olan bu teşettüt ve ihtilafât talim nokta-i nazarından ne büyük vehameti vardır. Bir mektepte Cevdet Paşa'nın kitabı okunuyor. Burada tahsil eden bir çocuğa Türkçede kaç nev kelime vardır denildi mi cevap: Üç.

Diğer bir çocuk sarfı medhal-i kavâitten okumuş. Bunun cevabı: Dokuz. Mekâtib-i resmiyede tahsil eden bir şakirdden alınacak cevap: Beş.

Bu cevapların hangisi doğru? Bu meseleyi bize hikmet-i lügaviye halledecektir.

Her şeyde olduğu gibi kavâid-i lisaniye hususunda bilhassa iltizam edilen taklid-i ecânip hevesi bizde o dereceye vardırılmıştır ki elsine-i saireden kelime, terkip almak şöyle dursun lisanımızın şivesine yakışmayacak kavâid-i nahviye bile istiare olunmuştur. Meselâ Türkçe cümlelerde mesnet ile mesnedün ileyh sıfatla mevsuf beyninde mütabakat te'nis kaidesi câri olmadığı halde en büyük muharrirlerin eserlerinde "Bu mesele ondan nâşiedir, bu adet bizde öteden beri cariyedir." gibi cümleler nazar-ı istiğrab ile görülür.

Başka lisanlarda cari olan kavâid-i nahviyeyi taklit yalnız terâkibe münhasır kalsaydı bu hal lisanımıza o kadar büyük bir tecavüz addedilemez idi. Fakat bu taklit cümlelere mürekkebât-ı nâmeye kadar tamîm edilmiştir. Bereket versin ki insaf buyrulup da Türkçe kelimelerin başlarına birer de harf-i tarif takıp da şekilleri bütün bütün garip bir hale getirilmemiş.

Her lisan diğer bir lisandan kelime ahz u istiare eder. Bu bir kaide-i külliyedir. Aldığı kelimâtı ya aynıyla hıfz u istimal eder veya şîve-i telaffuzuna göre tahrif eyler. Fakat kelimât-ı ecnebiyyeyi lisana malettikten sonra o kelimeler hakkında kendi kavâidinin müsait olduğu tasarrufatı icra eder. Yoksa alınan kelimât-ı ecnebiye hakkında o kelimeler hangi lisandan alınmış ise o lisanın kavâid-i sarf u nahvini tatbikte iltizam-ı ifrat, hiçbir vechile muhıkk ve makul görülemez.

Bu taklit hep lisanımızı tahkir, her mükemmeliyeti başka yerde aramak gayretinde bulunan kudemâ-yı muharrirînin eslâfa bıraktıkları bir yadigârdır. Ne hacet yakın vakte kadar: "Adam Türkçe'nin kaidesi mi olurmuş? Türkçe sarf u nahiv kitaplarına ne lüzum var" gibi sözleri hem de pek büyük ağızlardan işitir idik.

Her lisanın kendine mahsus kavâidi olduğu gibi bizim lisanımızın da kavâidi hem de mükemmel kavâidi mevcuttur. Bu kavâit felsefe-i lügaviyenin bir şube-i mühimmesi olan sarf-ı hikemî *grammaire générale*nin filolocyanın lisanımıza tatbikiyle lisanımızın hal-i hâzırı hakkında ta'mîk-i tetkikat ile pek rânâ bir surette tezahür ve takarrür eder. Lehü'l-hamd saye-i şahanede bu tatbikat ve tetkikatı icra edebilecek erbab-ı iktidar da yetişmiştir.

Lisanımızın şayân-ı takrir olan bir ciheti de imlasıdır. Bunu da bize Türkçemizin filolocyasını tayin edecektir. Ada [آطه] mı? Yoksa ada [آدا] mı yazılmak lazımdır? Bu ilim bize gösterecektir. Yoksa Türkçe kelimeleri söylendiği gibi yazmak teklifi okunduğu gibi söylemek gibi indî bir kaidedir ki hiçbir vechile temin-i maksada gayr-ı kâfidir. Hatta bir kelimenin şekli, okunmayan bir harfin hizmeti, hakâyık-ı lisaniyede o kadar mühimdir ki yeni imlacıların kaidesine tevfikan o kelimenin şeklini değiştirmek zâit görülen o harfi hazfeylemek hakâyık-ı tarihiyenin kuvvetli bir dilini kat' etmek silsile-i hakikatin bir halkasını kırmak demektir. O sâmit harfler bazı hakikatlerin tebeyyününde gayet beliğ bir tercümandır.

Hülâsa taklid-i seyyiesi, lisanımıza nazar-ı takdir ile bakılma[ma]sı, hakâyık-ı lisaniyenin istiknâh-ı gavâmızına itina edilmemesi lisanımızı öyle bir hale îsal etmiştir ki muharrirîn ü üdebadan hiçbir kimse bugün doğru yazı yazmak iddiasında bulunamaz ve kimse doğru söyleyip yazdığına emniyet edemez. Öyle bir haldeyiz.

Yukarıdan beri temhid ü tafsil edildiği vechile lisanımızın mükemmel bir kavâid kitabı mutlaka hikmet-i lügaviyenin, filolocyanın delâlet-i müşterekleriyle icra edilecek tahkikât-ı kâfiyeye vâbestedir.

Bu tahkikâta esas ve lisanımız içün yapılacak kavâid kitabının mükemmel bir programını tertibe medâr olmak üzre bu nüshadan itibaren ulûm-ı lisaniyenin mevzuâtına dair mebâhisimize lüzumu olacak derece bazı malumat derc edilecek, ondan sonra lisanımızın muhtaç olduğu mükemmel bir program tertip ile enzar-ı mütalaaya arz olunacaktır. Birinci makalemizde dediğimiz gibi erbab-ı iktidarın iştirak-i himemâtiyle mezkur program ikmal edileceği halde asıl kitabın telifi teysîr edilmiş demektir.

Felsefe-i Lügaviye

Evvelce de söylediğimiz gibi ulûm-ı lisaniyenin bu rükn-i aslîsi, fikr-i beşerin vasıta-i beyanı olmak itibariyle lisanın mebadî-i hikemiyesini, fikir ile lisanın münasebâtını, lisanın asl u menşeini tetkik ve tahsil eder.

Hikmet-i lügaviyenin bir mebhas-i mühimmi vardır ki bilhassa lisan-ı nâtıkın efkâr ile münasebâtını yani eczâ-yı kelâm ile eczâ-yı kelâm beynindeki münasebâtı tahkik eder. Hikmet-i lügaviyenin bu kısmına sarf-ı felsefi denir.

Her kavmin kendi lisanına mahsus olan sarf hususiyle zaman ve mekan ile mütebeddil, tahaddüsât-ı kavmiyeyi bi't-tab' takip eden elsinenin tagayyürâtıyla müteessir olduğu halde sarf-ı felsefi ahkâmı ile'l-ebed lâ-yetegayyür bir ilm-i külli, istimalât-ı mahalliyenin, eşkâl-i hususiyenin mâ-fevkinde bâlâ-nişîn, kâffe-i elsineye hakim bir ilm-i hüsrevânidir.

Lisanların bu kadar teşettütât ve teşebbuâtı içinde hadisât-ı lisaniyenin her yerde bir olan illet ü hikmetini taharri eder, kelimâtın istimalen câri olan münasebât ve terkibâtını tayine hizmet ve delâlet eden nizam filolocyaî nokta-i nazarından başka olarak her lisanda kelâmı felsefe nokta-i nazarından tetkik ü

mülahaza ederek kelimâtı beyan eyledikleri efkâra takrip, kavanin ve melekât-ı fikriye ile sarf-ı âdi kavâidini tenvir ü tekmile hizmet eyler.

Hikmet-i lügaviyeye dair buraya derc edilecek mebâhis-i fikr[iye] ile lisanın, eczâ-yı kelâm ile, eczâ-yı kelâm beynindeki münasebâtın tetkikine hasredilerek mütekaddimin ve müteahhirin-i hükemayı pek çok işgal ve her dem it'ab eden menşe-i lisan mesele-i müşkilesi mevzu-ı bahsimize doğrudan doğruya adem-i taalluku cihetiyle bahisden haric bırakılacaktır.

Lisanın sıfat-ı hikemiyesi, felsefeye intisabı pek celî bir surette sabittir.

Fi'l-hakika lisanı evvelâ ilmü'n-nefste tetkik etmeli, ruh-ı beşerînin cevherinde aramalıdır. Lisan maddeten haricde zuhur etmeden evvel mânen dahilde tekevvün eder. Bunun içündür ki fikre lisan-ı batınî denilmiştir.

Malumdur ki nefs-i beşer kuvâ-yı selâse ile muttasıftır: Kuvve-i hissiye, kuvve-i iradiye, kuvve-i akliye. Ruhun bu üç kuvveti batınen icra-yı âsâr ile iktifa etmez, haric-i nefse de tesir ü intişar eder. Hissiyet yalnız intiba ve infiale hasr-ı hizmet etmez, intibaât ve infialâtını haricede izhar eder. Kuvve-i iradiye yalnız meşîet-i dahiliyeye münhasır değildir. İradâtını haricen ibraz etmek ister; kuvve-i akliye yalnız fikr ü nazarla ifâ-yı hizmet etmez, efkâr u nazariyâtını harice izhar ve ibraz eder. İşte kuvâ-yı ruhiyenin haricen ibraz ve izhar-ı âsârına hizmet eden vasıta lisandır. Bu cihetle lisanın ilmü'n-nefse yani felsefeye irtibatı pek tabiîdir.

Demek oluyor ki bu mânaya göre lisan: Hissiyâtın, iradâtın, efkârın zuhurât-ı hariciyesinden ifadât-ı mahsusasından ibarettir. Bu vechile tarif edilen lisan iki kısma tefrik edilebilir: Lisan-ı tabiî, lisan-ı nâtık.

Lisan-ı tabiî bilhassa hissiyet ve iradâtın alet-i beyanıdır.

Lisan-ı nâtık fikrin vasıta-i ifadesidir. Şu kadar ki lisan-ı nâtık hissiyât ve iradâtîde efkâra tahvil ile ifade eder ki en büyük meziyeti budur.

Lisan-ı tabiî, delil veya edille (*Signes*): Delil lafzı en vâsi mânasına alındığı halde hazır ve mahsus bir şeye, bir hadiseye delâlet eder ki bundan gâib, baîd veya havâssımıza iftirakı gayr-ı kâbil diğer bir şey, bir hadise istidlâl ederiz. Bu tarife nazaran hadisât-ı tabiiyenin cümlesi, âsâr-ı beşeriyenin kâffesi birer delil addedilebilelir. Meselâ berk-i âd-rahşın (*orage*)[145] bir delilidir. Teneffüs hayatın delilidir. Fülan eser-i edebi efkâr u edebiyatın kemâl veya zevaline delildir, denir.

Bu bahiste, delil lafzının şu tasrih edilen mâna-yı umumiyesi maksud değildir. Yoksa edille meselesi ilm-i mâ-verâyi't-tabia ile ulûm-ı tabiiye mebâhisine intikal eder. Felsefe-i lügaviyede delil lafzından mefhum olan mâna insan ya ebnâ-yı neviyle tefahüm etmek veya kendi nefsiyle muhavere yani kendi fikrini takrir ve tevsi eylemek içün istimal eylediği vesâitten ibarettir. Bir cinsten olan aynı vesâit ile izhar edilen, aralarında mevcut bazı münasebât ile mürettep olan deliller lisan dediğimiz vech-i beyanı teşkil eder:

Lisan-ı hareket (etraf ve âzâ-yı vechiye ile edilen işarât, bedenin evza' u etvâr-ı mahsusası) lisan-ı esvat-ı gayr-i mukattaa (sayyâh), esvât-ı mukattaa lisanı yahut kelâm; lisan-ı kitabet.

Bu dört nev vech-i beyanın ilk ikisi lisan-ı tabiîyi diğer ikisi lisan-ı vaz'iyi teşkil eder.

1- İşaret-i bedeniye ve esvât: İşarât-ı uzviye ve esvât-ı gayr-i mukattaa yani lisan-ı tabiî insanın ilk lisanı birinci vech-i beyanıdır. Çocuk insandan doğduğu zaman bu lisanı da beraber getirir. Yani mâder-zâddır. Hatta hayvanâttan bazıları bile bu lisana maliktir. Ancak herkesin bildiği bu lisan-ı ibtidâi tekmil-i kuvâ-yı ruhiyemize tatbik edilemez. Yalnız ihtiyacâtımızı, infialâtımızı ruhumuzun teheyyücâtını ifade içün kâfi olabilir. Fakat muamelât-ı

---

[145] Malumdur ki (orage) bir tabir-i cevvîdir. Havanın, yağmur, dolu, berk, sâika ile karışık havanın şiddetle bozulması haletine ıtlak edilir. Bu mânaya olarak lisanımızda menûs bir kelimeye tesadüf edemedik. *Burhan-ı Kâtı*'da âd-rahş şu vechile tarif edilir:
"Ad-rahş nâc-bahş vezninde fırtına ve tufanın soğuk, yağmur, rüzgar, ra'd, berk ve sâika gibi alâim-i cevv-i semanın cemiyet-i hudusundan ibarettir." İstimalimize nazaran fırtınada *orage* kuvveti yoktur. Bunun içün gayr-i menûs olmağla beraber âd-rahş tabirini bizzarure kullandık.

fikriyemizi tercüme etmek içün kâsırdır. Fransa hükemasından Jan Jak Russo'nun menşe-i elsine hakkında yazdığı eserde iltizam eylediği bir re'ye nazaran işarât-ı uzviye münhasıran ihtiyacâtımızın delâili, esvât-ı gayr-i mukattaa bilhassa infialât ve ihtirasâtımızın alâimi addedilir. Bu halde, infialât-ı ihtiyacâttan mukaddem olduğuna nazaran lisan-ı tabiînin esvât-ı gayr-i mukattaa kısmı nev-i diğerinden evvel zuhur etmek iktiza eder. Halbuki tecrübe buna muhaliftir. Çocuklarda, hayvanâtta müşahede olunduğuna nazaran lisan-ı tabiînin her iki nevi aynı zamanda zuhur ediyor. Biri diğerinden ne mukaddem ve ne de muahhardır. Ve tecrübe ile malumdur ki her ikisi müştereken hem ihtiyacâtı ve hem de infialâtı ifade etmek içün istimal edebilir. Tabiat bu iki sınıf hadisât-ı lisaniyeyi tehid eylemiştir. Çünkü safa, keder, gazap, kin, minnet bidayeten hep bir ihtiyacın istifa veya adem-i istifasından neşet eder. İşarât ve esvâtta cihet-i tahsis aranacak olursa işarâtın rıza, red, emir, nehiy gibi kuvve-i iradiyenin harekâtıyla ve esvâtın infialât ve ihtisasât ile münasebetleri olduğu teslim edilir.

Lisan-ı tabiîyi teşkil eden işarât ve evsât alimâne ve mahirâne bir surette taklit edildiği halde, musikide, fenn-i tasvirde, pandomima ve fenn-i raksta, sanat-ı nahtta meal (*expression*) denilen şive-i beyanı yani sanatın en âlî tecelliyâtını teşkil eder.

Sanatın lisanı tabiatın taklidinden başka bir şey değildir.

Hülâsa işarât-ı uzviye ve esvât-ı gayr-i mukattaa-i lisanî küçük büyük herkesin anlayabileceği bir lisandır. Yeni doğan çocuk mütemmerin bir adam gibi ve belki ondan daha iyi bu lisanı bilir, çünkü lisan-ı tabiî hissiyete müracaat eder zihne hitap etmez. Gelecek makalede hikmet-i lügaviye ve sarf-ı felsefî nokta-i nazarından lisan-ı vaz'îden bahsedeceğiz.

Kaynak: [Emrullah], "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye", *İkdam*, sayı: 1243, s. 3, 7 Şaban 1315/19 K. Evvel 1313/31 K. Evvel 1898[7].

5
ANSİKLOPEDİ
Yahut
MUHİTU'L-MAARİF
Ulûm-ı Lisaniye 3
Hikmet-i Lügaviye – Sarf-ı Hikemî; Nutuk veya Kelâm; Eczâ-yı Kelâm

Nutuk veya Kelâm: İkinci makalede izah edildiği vechile, lisan-ı tabiî en ziyade infialât ve iradâtı tercümeye mahsus bir vasıta-i tabir olduğu gibi nutuk veya kelâm bilhassa akıl ve zihnin lisan-ı beyanıdır. Çünkü nutuk, nefsimizde vâki, ruhumuzda câri olan kâffe-i ahvali ifadeye kâfi olduktan başka bir fiil-i iradîyi, bir hadise-i infialiyeyi tabirde bile o fiili, o hadiseyi bir suret-i zihniyeye taklîb, bir hükm-i aklî *jugemant* şekline tahvîl ederek bir kazıyye (*proposition*) ile ifade eyler. Yani lisan-ı nâtıkta, lisan-ı tabiînin ihtisas-ı beyanı olan infialât ve iradâtta sırf aklın mahsulâtı olan efkâr gibi kazâya tarzında ifade edilir. Bir kazıyyeyi lisan-ı tabiî ile mukayese edecek olursak nutuk ve kelâmın sıfat-ı imtiyazını derhal fark u idrak ederiz; bir zevk veya elemi, bir sürur veya kederi ifade etmek içün lisan-ı tabiîde muteber olan esvat u sıyâhtan birini istimal ettiğimiz, rıza u redde, emr u nehye delâlet eylemek üzre bazı harekât-ı bedeniye icra eylediğimiz vakit bu tabirât-ı tabiyeden zihn-i basar yalnız hissiyetimizin bir halet-i infiâlini, irademizin bir kararını istifham eder. Mâ-bâkîsi bu hadise-i vâhide önünde mahvolup gider. Lakin âtideki "sevindim, mesudum, mükedderim, onu emrediyorum, onu menediyorum" sözleri söylediğim zaman izhar ve ifade etmek istediğim hadise, fiil bir kazıyyenin erkânından olan bir mevzua isnad edilen bir mahmûl suretinde yani bir fikir şeklinde tecelli eder. Bu hâssiyyet her keyfiyeti (*qualité*) bir cevhere (*substance*) rabteden kanun-ı umumi-i aklın muktezâsıdır.

Binâenaleyh kelâmın teşkili fikrin teşkiline tamamiyle mutabıktır. Yani kelâmı teşkil eden bilcümle eşkâl ü eczâ-yı asliye mirât-ı fikirde ayniyle münakistir.

Bu hakikat teslim edildiği halde kelâmın kavâid-i hikemiye-i teşkiliyesini tahkik etmek içün fikri ilmü'n-nefs nokta-i nazarından tahlil etmek kifayet eder.

İlmü'n-nefs nokta-i nazarından fikr-i beşer tahlil ve tetkik edilecek olursa pek celî bir surette tahakkuk eder ki bizde fikrin teşekkül ve tahassülü iki suretle vâkidir ve bu iki suretin biri suret-i zihniye (*idée*) diğeri hükümdür.[146]

Suret-i zihniye sırf eşya yahut eşyanın kifayetini iş'âr eder. Hükm-i efkâr beynindeki nisbeti tasdik eder. Demek oluyor ki suver-i zihniye hükmün eczâ ve anâsırından ibarettir. Hülâsa ilmü'n-nefs nokta-i nazarından fikr-i beşer ya suver-i zihniyeden veya suver-i zihniye beynindeki münasebâtı tasdik eden ahkâm-ı akliyeden ibarettir. Fikrin bu iki şekilden başka suret-i mevcudiyeti yoktur ve olamaz.

Fikrin bu tahlilini lisana tatbik edelim. Fikrin tercümanı olan elsine bittab' suver-i zihniye ile ahkâm-ı akliyeyi ifadeye inhisar eder. Lisan-ı nâtıkta suver-i zihniye kelimât ile ahkâm-ı akliye kazâya ile ifade edilir. Suver-i zihniye, ahkâm-ı akliyenin eczâ ve anâsırından [2] ibaret olduğu gibi kelimât da kazıyyelerin eczâ ve anâsırını teşkil eder. Lisanlarda birçok nev kelimât mevcuttur. Ancak bu kelimât gerek savt ve gerek şekil itibariyle pek ziyade muhtelif olmağla beraber kelâmda ifâ ettikleri hidemâta nazaran mütalaa edilerek envâ-ı kalîleye hasredilebilir ki bu envâ-ı kalîle eczâ-yı kelâmı teşkil eder. Şimdi eczâ-yı kelâm nedir? Ve kaçtır? Bu meseleyi tetkik edelim. Sarf-ı felsefî ile ilmü'n-nefs beynindeki münasebât-ı mütehakkikiye nazaran bu meselenin tetkik ü hallinde de fikrin tahlili bize cevab-ı savabı temin edebilir.

[146] Burada fikir *pensée*, suret-i zihniye *idée*, mukabilidir. Zaten *idée* lafzının mânası da suret-i şahs ve hayal demektir. Tasavvur suret-i maddesinden me'hûz olarak bir şeyin suretinin akılda husulüne ıtlak edilir. Suver-i zihniye ile mâna ve mefhum tabirlerini birbiriyle karıştırmamalıdır. Meâni tarifat-ı (….) de tahdid ve tasrih edildiği vechile eza ve mukabilinde elfaz-ı mevzu olmak itibariyle suver-i zihniyeye mahsustur. Suver-i zihniye ise elfazdan müstağni olup sırf hadisât-ı ruhiyeden ibarettir; münhasıran ilmü'n-nefse aittir. Lafza mukabil olarak akılda hasıl olan surete mâna denildiği gibi lafızdan akılda münhasıl olan surete mefhum tabir edilir. Meselâ şu lafzın mânası dediğimiz vakit bu lafza akılda tekabül eden suret-i zihniye matlup olur. Şu kelimenin mefhumu denildiği zaman o kelimenin irâdından zihinde hâsıl olan suret maksuddur; biri fikirden lafza diğeri lafızdan akla iştigal eder.

Her fikir bir hükm-i aklîden ibaret ve ahkâm-ı akliye suver-i zihniyeden mürekkeptir. İlmü'n-nefs nokta-i nazarından bir hükmü tahlil edecek olursak görürüz ki anâsır-ı âtiyeden mürekkebdir:

Evvelâ bir cevherin suret-i zihniyesi yani kendisinde bazı keyfiyet mevcut ve bazı keyfiyet mâdum olan bir şeyin suret-i zihniyesi.

Sâniyen bir keyfiyetin yani bir tarz-ı vücudun suret-i zihniyesi.

Sâlisen keyfiyeti cevhere isnad veya inkar eden bir muamele-i fikriye ki cevherin veya bir işin (*étre*) şöyle böyle olduğunu veya olmadığını mevzuun mahmûle nisbet ve isnadı sahih olduğunu veya olmadığını tasdikten ibaret bir fiil-i zihnidir.

Şimdi, hükm-i aklînin bu tahliline nazaran her lisanda üç nev kelime bulunmak iktiza eder: Cevherin ifade-i kelâmiyesi, keyfiyetin ibare-i lafziyesi, bu iki kelimeyi birbirine rabteden rabıtaya müteallik tasdikin delâlet-i nutkiyesi. Bu üç nev kelime: İsim (*substantif*), sıfat, fiildir. Fiil eczâ-yı kelâmın en esaslı rüknüdür. Malumdur ki söz anlaşılmak içün irad edilir. Fiil bunun delâlet eylediği mâna-yı tasdik mevcut olmadığı halde kelimâttan bir mefhum istihrac eylemek kâbil olmaz. Fiilsiz kelimât harcsız duvar taşlarına benzer.

Demek oluyor ki hükm-i aklînin ifade-i kelâmiyesini teşkil eden kazıyye veya mürekkeb-i tâm esasen üç kelimeden terakküp ediyor. Bu kelimelerin en mühimmi fiildir. İki suret-i zihniye beyninde nisbet ve isnad tesis edilmedikçe hükm-i aklî teşekkül edemeyeceği gibi kelâmda da bu nisbet ve isnadı teyid ve tasdike hizmet eden fiil olmadıkça bir kazıyyenin teşkili müteazzirdir ve hakikatte yalnız bir fiil mevcuttur ki daima aynı halde bulunur, daima aynı nisbeti ifade eder. Bunun içündür ki ekseriya mahzuf ve müstetirdir. İşte çocuklar bir hayli müddet fiil istimal etmeyerek mükâleme ederler. Çocukluk halinde kalmış bazı lisanlar vardır ki fiilleri yoktur.

İsim, sıfat, fiil gerek zahir ve gerek müstetir olsun kelâmın eczâ-yı asliyesini teşkil eder. Binâenaleyh [fiil] her lisanda vücudu lazım olan erkân-ı nutkiyedendir. Teşkil-i kelâmda, ifade-i meramda pek nâfi olan eczâ-yı sâire-i kelâm fikrin kaba bir surette ifadesi içün zaruri değildir. Bunun içün eczâ-yı mezkure her lisanda tamamen veya kısmen mevcut değildir. Eczâ-yı kelâmın diğerleri umumiyet üzre suver-i zihniye beyninde bazı münasebâtı, hükmün tarafeyni beynindeki münasebâttan daha az ehemmiyetli diğer bazı münasebâtı, yahut fikrimizin bazı tahavvülât ve tabeddülâtını ifade eder ve bazen sırf kelimât-ı muaveneden ibarettir. İşte buna mebnidir ki elsine-i muhtelifede aynı şeyler, fikrin aynı tahavvülât ve tebeddülâtı muhtelif tarzlarda beyan u ifade edilebilir. Sarf-ı hikemî fikrin başlıca tebeddülât ve tahavvülâtının lisanda ne vechile ibraz u ifade edildiğini de tahkik u tebyin eder; eczâ-yı sâire-i kelâmın makam u hizmetlerini tayin eyler.

Etrafımızı ihata ve bizi işgal eden eşya, aralarında hiçbir nisbet ve alaka tasavvur edilemeyerek her zaman münferiden ve mücerreden mütalaa ve mülahaza edilmek kâbil olsaydı kelâmın eczâ-yı asliyesi yani, sıfat, fiil tekmil efkârımızı ifade edebilmek içün kâfi olurdu. Ancak eşya ve mevcudâtı her vakit bu suretle mülahaza eylemek mümkün olamaz; ekseriya eşya ve mevcudât beyninde münasebât-ı mütenevvia nazar-ı itibara alınır. Bu halde lisan münasebât-ı mezkureyi de ifade etmelidir.

Suver-i zihniye, hadisât-ı fikriye beyninde münasebât olduğu gibi ahkâm-ı akliye ve binâenaleyh bunları ifade eden kazâya beyninde de münasebât mevcut olabilir. Bu münasebât-ı cedideyi ifade edebilmek içün yeni bir kelimeye daha ihtiyaç tabiidir. Kazâya beynindeki münasebâtı ifadeye hizmet eden bu kelime de kelime-i atıftır. Kelime-i rabt kelimât-ı birbirine rabt ettiği gibi kelime-i atıf da kazıyyeleri birbirine rabteder.

Harf-i tarif, zamir, ism-i fâil, ism-i meful, hâl, nidâ eczâ-yı mütekaddime-i kelâmın şuabâtı veya mürekkebâtı addedilebilir.

Harf-i tarif ismin bir tahavvülü mahsusunu ifade eder. Başına geçtiği ismin mâna-yı mücerrede değil bir mâna-yı mukayyede delâlet ettiğini iş‘ar eyler bununla beraber ismin bir şahsa veya cinse delâlet ettiğine göre silsile-i şumûlünü tayin ve tahdid eder. Hülâsa kelime-i tarif isimlerin bir cihetini bir tarz-ı vücudunu tavsif ve tayin eyler. Bu hizmet ise sıfatların ifâ ettiği bir iştir, demek ki harf-i tarif bir nev sıfattır. Bir de harf-i tarifin eczâ-yı asliye-i kelâmdan olmadığı şununla sabittir ki bir çok lisanlarda bu kelime mevkud olduğu halde beyanın mükemmeliyetine halel gelmiyor. Türkçemiz buna şahiddir. Ekser lisanlarda harf-i tarif makamına sıfât-ı ta‘dâdiye veya sıfât-ı işariye istimal edilir. Kelime-i tarif kabul edilen lisanlarda bile bu cüz kelâmın istimali bir kaide-i muttarideye tabi değildir.

İsm-i fâil ile ism-i meful de sıfata ilhak edilebilir. Sıfattan farkları suret-i ahz-ı iştikâkta ve bazı ahval-i âriziyededir.

Zamir ismin yerini tutan bir kelimedir. Bu cihetle zamir ismin bilcümle hidemâtını ifâ eder, ismin tasrifâtına tâbidir. Bir de hangi şahıs veya şeyin yerine konmuş ise o şahıs veya şeye delâlet ettikten başka bunların fiil-i kelâmda hizmet ve mevkilerini tayin ve irâe eder. Bu hal şayân-ı kayd u tezkâr bir hizmet-i muavenedir. Fakat ismin tabiat ve mahiyetini asla tebdil ve tağyir etmez. Cevherin tarz-ı ifadesinde bir tavr-ı mâna hissettirir. Lakin bu fark arızi yeni bir nev kelime teşkil etmek içün bir sıfat-ı esasiye, bir salâhiyet-i kâfiye hükm ü kuvvetini haiz değildir. Demek ki zamir ismin bir şekl-i mahsusudur. Hal (*adverbe*) fiile hatta sıfata bile lâhik olur, fiilin, sıfatın mânalarını tahvil eder. Bu da bir sıfat demektir.

Kelime-i nida hakikat-i halde bir cüz-i kazıyye değildir. Belki başlı başına bir kazıyyedir, zinde bir hissin, tam bir fikrin ifadesinden ibarettir. Şu kadar ki şekli ibtidai, nâkıs, mübhem, gayr-i münkasımdır.

Sarf-ı hikemî, efkârı ifade etmek içün lisanların istimal eylediği elfaz u kelimâtın ecnâs ve envâını tayin ile iktifa etmez. Eczâ-yı kelâmdan her biri

hakkında tâmik-i mülahazât ile beraber her kelimenin tasrifât ve tahavvülâtını, tatbikâtını, teşe‘ubâtını tetkik eder. Kelimâtın usul ü kavâid-i terkibini tahkik ve tayin eyler, inşaât-ı kelâmiyeden bahseder.

Sarf-ı hikemî bu tahkikat ve tetkikâtın cümlesinde yine ilmü’n-nefsten istiâne ve istifada eyler.

Meselâ zihnimizde münhasıl ve mevcut olan suver-i zihniye ilmü’n-nefsce umumiyet ve hususiyet ibraz eylediğine binâendir ki isimler sarf-ı hikemîde ism-i hâs ve ism-i âm sınıflarına tefrik edilmiştir. Zihnimizde vahdet ve kesret fikirleri mevcut olduğu içündür ki kelimâtın ekserisinde müfred, tesniye, cem itibar edilir. Yine bunun gibi akl-ı beşer eşya ve mevcudâtta biri onlara has ve diğeri bize nisbetle hâsıl ve eşyanın tarz-ı mülahazalarından hâdis iki nev keyfiyet tefrik ettiği için sıfatları, sıfât-ı vasfiye, sıfât-ı tayiniye kısımlarına ayırmışlardır. Zihn-i beşer zamanı taksim eylediğine binâendir ki fiillerde mâzi, hâl ve istikbale delâlet eden sigalar teşkil olunmuştur. Ve kezâ hadisât-ı câriye hakkında isbat eylediğimiz hükümler hadisât-ı mezkurenin vücudu bize muhakkak veya husulî bir şarta muallak göründüğüne nazaran fiillerde bu ahvale delâlet edecek eşkâl-i mahsusa ihdas ve tayin edilmiştir.

Nutukta eczâ-yı kelâmın yani kelimâtın nizam-ı terkib ve insicamı, kelâmın kabul eylediği inşaât-ı mütenevvianın usul-i tertib ve tenkisi yine ilmü’n-nefse müstenid tetkikât-ı lisaniye ile tayin eder. Yani bu meseleler de sarf-ı hikemîye mütealliktir. Elsine-i muhtelifede ve bazen bir lisanda kelimâtın nizam-ı terkib ve tertibinde mâhud olan tebeddülât daima zahir halde ne kadar kaidesizlik ibraz eder.

Bu hali keşfetmek, nizam-ı kelimâtta câri olan bu tahavvülât-ı zahiriyenin esbabını bulmak içün yine ruh-ı beşere müracaat, nefs-i nâtıkta efkâr u hissiyatın silsile-i teâkubunu tahkik ve tetkik eylemek iktiza eder. Ruh sakin, aklın ilkaâtından başka bir tesire tabî olmadığı halde kelimât nizam-ı tabiiye muvafık olarak insicam eder. Ruh, harici veya batınî bir sebeple ihtiyaç ve irticaca düçar

oldu mu bu nizam-ı tabiiye derhal halel arız olur, terkib-i kelâm hissiyatın derecâtını takip eder. Diğer bir makalede yani inşa-yı kelâm bahsinde tafsil edileceği vechile inşaât-ı kelâmiye de tefrik edilen inşa-yı mantıkî, inşa-yı şiirî ruhun bu halâtından münbaisdir.

Buraya kadar sarf-ı hikemînin daire-i mevzuuna dahil olan mesâil hakkında malumat-ı mücmele îta olundu. Makalât-ı âtiyede mebâhis-i mezkure ayrı ayrı tetkik ve tâmik edilecektir. Bu tetkikâtı müteakiben ilm-i mezkurun mebadî ve ahkâm-ı umumiyesi lisanımıza tatbik edilerek Türkçe'de eczâ-yı kelâmın envâı hikmeten tayin ve lisanımıza müteallik olan kavâid-i sarf u nahvin mebani-i hikemiyesi teybin olunacaktır.

Kaynak: [Emrullah], "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye-3", *İkdam*, sayı: 1250, s. 1-2, 14 Şaban 1315/26 K. Evvel 1313/7 K. Sâni 1898.

6

ANSİKLOPEDİ
Yahut
MUHİTU'L-MAARİF

Ulûm-ı Lisaniye

Makale 4

Sarf-ı Hikemî

Eczâ-yı Kelâm: Fiil

Makale-i sâbıkada, sarf-ı hikemî nokta-i nazarından tetkik edildiğine göre eczâ-yı asliye-i kelâmın beş neve inhisar eylediği izah ve isbat edilmiş idi: İsim, sıfat, fiil, kelime-i rabt veya izafet, kelime-i atıf. İsim cevhere, sıfat keyfiyete, fiil isim ile keyfiyet beynindeki nisbeti tasdike, kelime-i rabt veya izafet iki isim beynindeki nisbete, kelime-i atıf iki kazıyye beynindeki nisbete delâlet eden birer lafızdır.

Bu makalede eczâ-yı asliye-i kelâmın bir rükn-i mühimmini teşkil eden fiilden bahsedilecektir.

Sarf-ı hikemî felsefe-i umumiyenin bir şubesi olduğu cihetle her zamanın hikmeti, bu meseleler ile meşgul olmuş, her asrın hükeması bu bâbda ârâ-yı mahsusa beyan etmiştir. Eflatun kelâmın eczâ-yı asliye-i teşkiliyesinden olmak üzre fiil ile ismi tefrik etmiş idi. Aristo bunlara hurûf-ı atıf ile hurûf-ı tarifi ilâve ederek eczâ-yı kelâmı üçe iblâğ etti. Nühât-ı Arap da eczâ-yı kelâmı üçe hasretmiştir: İsim, fiil, harf. Gerek cevher olsun, gerek keyfiyet olsun suver-i zihniyenin delâlet-i lafziyesine Arap hükema-yı nahviyyunu isim demişlerdir. Bu halde sıfat isimde dahil oluyor. Harfler nahv-i Arap'ta, bu nev kelimenin tabiatına, kelâmdaki hizmet-i esasiyesine göre değil, Arap'ta ifâ eylediği tesirâta göre taksim ve tasnif edilmiştir, hurûf-ı cer, hurûf-ı nasb gibi. Hikmet-i lisaniye nokta-i nazarından tetkik edilecek olursa görülür ki harf denen bu kelimeler içinde iki isim veya cümle beyninde iş'âr-ı nisbet eden kelimât olduğu gibi başlı başına

bir kazıyye mânasını ifade eden kelimeler de vardır. Harflere dair yazılacak makalede bu madde ber-tafsil teşrih edilecektir.

Fiil: Makale-i sâlisede de tavzih edildiği vechile fiil kazıyyenin cüz-i esasîsi, kelâmın hayat ve ruhudur. Kelâm demek suver-i zihniye beyninde tasdik-i nisbet demektir. Bu hizmet-i tasdiki ifâ eden kelime ise fiildir. Fiil olmadıkça kelâm olmaz, kelâmın kelâmiyeti fiil ile kâimdir. Fiilin bu hizmet-i esasiyesine binâen Latince'de bu cüz kelâma *verbum* ve bundan me'hûz olarak Fransızca'da *verbe* denilmiştir ki mânası kelime demektir.

Fiilin hizmet-i asliyesi esasen iki suret-i zihniye beynindeki nisbet-i tasdikten ibarettir. Vâkıa fiil ruhumuzun diğer harekâtını, hissiyetimizin başka hâlâtını, kuvve-i iradiyemizin mukarrarâtını iş'âr içün de istimal edilir. Fakat asıl hizmet-i zihniyesi bir kazıyyenin tarafeyni beynindeki nisbet ve rabıtayı tasdik eylemekten ibarettir. Bu hizmet-i esasiye itibariyle yalnız bir fiil vardır ve bu fiilde yalnız hâlin üçüncü şahsıdır. Daima aynı halde bulunur, daima tasdik ifade eder. Fiili mezkur Fransızca *est,* Farisî'de yine aynı lafız olmak üzre (*est*), Türkçe'de (dir) sigalarıdır. *Est* kelimesinin masdarı malumdur ki *étre*dir. Latince'de bunun mukabili *esse* Arapça'da (*eys*)tir. Bazı lisanlarda bu fiil mahzuf ve müstetirdir. Arapça'da olduğu gibi. Lisan-ı Arabî'de fiil-i mezkur bazen nefiy halinde tezahür eder. Meselâ "Zeydün kâtibun" kaziyesinde fiil mahzuf, rabıta mânevîdir. "Zeydün leyse bikâtibin" kaziyesinde ise fiil zahirdir.[147] Bu hizmetine yani hizmet-i tasdikiyesine nazaran fiil varlığın ve binâenaleyh fikrin en esaslı bir şartını ifade eylediği cihetle -çünkü keyfiyetsiz hiçbir cevher ve cevhersiz hiçbir keyfiyet tasavvur ve idrak edilemez- bu hizmeti ifâ eden fiile fiil-i cevherî (*verbe substantif*) veya fiil-i aslî denilmiştir. Bir mevcudun varlığı ekseriya hiddetle (*action*), hareketle nümayân olduğundan fiil, cevherle hadise beynindeki nisbet

---

[147] "Leys" la-eys'den müştaktır, bunun mânası la-mevcud demektir. Binâenaleyh isim olarak eys *étre*, leys *non étre* mânasına olduğu gibi fiil olarak eyse, leysenin müsbeti addedilebilir. Arapça'da ef'âl-i nâkısadan hadse delâlet etmeyen yalnız leyse olduğuna nazaran bu kelimenin menfi olarak kaziyenin tarafeyni beyninde tasdik-i nisbete hizmet eden bir fiil-i asli olduğuna şüphe edilemez. *N'est* mukabilidir.

gibi, illet ile malûl beynindeki nisbeti de ifade eder. Ef'âlin bu ikinci hizmeti de yine birinci vazifesinden neşet eder.

Fiil-i aslî veya cevherînin en basit sureti hâlin üçüncü şahsı sigasıdır ki bunu lisanımızda (dir) kelimesiyle eda ve ifade eder[iz]. [2]

(…)

İşte Aristo fiilin tasdikten ibaret olan mâna-yı aslisine inzimam eden üçüncü mânayı yani nisbet-i zamaniyeyi nazar-ı itibara alarak fiili şu vechile tarif eylemiştir:

Fiil zamana mukterin olarak bir mânaya delâlet eden lafızdır.

Nühat-ı Arap da fiili aynı nazardan mütalaa ederek: "*Ma delle alâ-mâna fî-nefsihi mukterini bi-ehadin el-ezminehu es-sülüsehu*" tarifiyle tabir etmişlerdir.

Nahviyyundan bir takımı da fiile inzimam eden ikinci mânayı yani eşhas mânasını nazar-ı dikkat ve itibara alarak fiili tarifât-ı mütenevvia ve muhtelifesiyle zaman ve şahsa delâlet eden bir kelimedir diye tarif ederler.

(…)

Yukarıdan beri icra edilen tetkikâta nazaran bir lisanda iki türlü fiil mevcuttur. Fiil-i asli, ef'âl-i hamliye (*verbes attributifs*). Ef'âl-i hamliye tasdik ile beraber mahmûl mânasını da mütezammın olan fiillerdir ki tavsif ve yukarıda tafsil edildi. Gerek ef'âl-i asliye ve gerek ef'âl-i hamliye zaman ve şahıs mânalarını da ifade etmek içün tasrifât-ı muhtelife ibraz eder. Bu halde avârız-ı mezkureyi de nazar-ı itibara alarak:

Fiil-i asli "zaman, aded ve şahıs mânalarını zâmin olarak tasdike delâlet eden bir kelimedir."

Fiil-i hamli “zaman, aded ve şahıs ve mahmûl mânalarını zâmin olarak tasdike delâlet eden bir kelimedir” diyerek tarif edilebilir.

Kaynak: [Emrullah], “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 4”, *İkdam*, sayı: 1257, s. 1-2, 21[20] Şaban 1315/2 K. Sâni 1313/14 K. Sâni 1898.

7
ANSİKLOPEDİ
YAHUT
MUHİTU'L-MAARİF
Ulûm-ı Felsefiye

Ulûm-ı lisaniye makalâtına devam edilmekle beraber *Muhitu'l-Maarif*'e müteallik olan mebâhis ve neşriyâtı tenevvü' ettirmek, bu bâbdaki münakaşâta başka başka zeminler teşkil etmek içün arada ulûm-ı sâireye dair makalât-ı mütenevvia neşrini tensib eylediğimizden bu Cuma makalesi de ulûm-ı felsefiyeye tahsis kılınmıştır.

Malûmdur ki Muhitu'l-Maarif makalâtından esâsen maksat ıstılahât-ı ilmiye hakkında münakaşâttan ibaret olmağla ulûm-ı felsefiye makalelerinde takip edilecek meslek kezâlik lisanımızda henüz takarrür edemeyen veya mukâbilleri bulunamayan ıstılahât-ı felsefiyeye dair temhid-i mülahazâta münhasırdır. Şu kadar ki tayin-i ıstılah nokta-i nazarından bahsin izahına lüzum görüldüğü halde mesâil-i felsefiye hakkında da bazı mertebe ta'mikâta girişilecektir.

Ulûm-ı Felsefiye
His
Ve
Hissiyât

Edebiyatımızda, his, ihtisas, tahsassüs, hissiyât, ihtisasât, tahassüsât kelimeleri bugün en ziyade maruf ve mütedâvil olan tabirlerdendir. Bu kelimelerden "ihtisas" ile "tahassüs"ün lisanımızda istimali yenidir. Zannederiz ki bu iki kelime, edebiyât-ı Osmaniye, devr-i cedîd terakkisine dahil olduğu, kuvve-i hissiyenin edebiyatta hüküm ve tesiri lâyıkıyla anlaşılmağa başladığı bir zamanda istimal edilmeğe başlamış, o sıralarda lisanımıza girmiştir. Birkaç sene evveline gelinceye kadar lisanımızın yegâne lehçesi itibar edilen *Lügat-ı Osmaniye*'de

ihtisas kelimesi mevcut olmadığı gibi “tahassüs”te büsbütün başka bir mâna yani “tecessüs-i murad fî” olarak tarif olunmuştur.

Şu hâle nazaran ihtisas ve tahassüs tabirleri şimdiki mânaları itibariyle edebiyat-ı cedîdemizin ihdasâtından, lisana ahîren kazandırılmış kelimâttan addedilebilir.

İftiâl bâbında mâna-yı mutâvaat melhuzdur. Hissin kuvâ-yı sâire-i ruhdan birinci şart-ı temyizi de infiâliyettir. Bu cihetle ihtisas lafzen ve mânen güzel bir tabirdir. Ancak tef‘il bâbının binasında tekellüf galip olduğu içün “tahassüs”ün tecessüs mânasına vaz‘ u istimalinde daha ziyade isabet derkârdır. Bu kelime ihtisas mânasına olarak “teessür”e kıyâsen istimal edilmiş olmak gerektir. Maksadımız tahassüs kelimesine itiraz etmek değildir. Bu kelime lisanımıza yerleşmiş, lügatnâmelerimize geçmiştir. *Lügat-ı Nâcî*’de ihtisas ve tahassüs kelimeleri ber-vech-i âtî tarif ediliyor:

İhtisas: Duyma, hissetme, hislenme, o nağme-i sâmia-firîb huzzâra bir ihtisas-ı garip verdi. İhtisasât-ı sevâd-per-verâne. Bayramı bir takım ihtisasât-ı garibâne ile geçirdi.

Tahassüs: Taleb-i haber, taleb-i havâdis. İhtisas makamında da kullanabilir, cem‘i tahassüsât.

Malumdur ki mürûr-ı zaman, temâdi-i tasarruf u istimal ile kelimelerin lafızlarına, mânalarına inkılâp ve tebeddül ârız [2] olabilir. Eslâfın tecessüs mânasında kullandıkları bir kelimeyi bugün teessür ve ihtisas makamında istimal edebiliriz. Fakat bu istimal muhıkk ve musîb addedilebilmek içün erbâb-ı lisanın, üdebâ ve muharrirînin kabul ve ittifakı mefrut (مفروط.)tur. Lisanımızda tahassüs kelimesi içün bu şart-ı istimal tamamen mevcuttur. Bir kalb-i mütehassis dediğimiz vakit bu terkipten herkes (*un coeur sensible*) mânasını telâkki eder. Vâkıa iftiâl bâbından mütehassis bu mânaya daha ziyade ahrâdır. Ancak bu kelime mütehassis gibi lafzen fasih değildir. Elbette mütehassisi intihâbda hiss-i tab‘ın hidmeti görülmüştür.

Şimdi bir mesele kalır:

Acaba lisanımızda hissiyât, ihtisasât, tahassüsât tabirleri hiçbir fark-ı mâna mülahaza edilmeyerek mi istimal edilir? Yoksa bu iki kelime-i nev-kabul mânen birbirinin ve hissiyâtın ayniyle mürâdifi midir? Böyle ise hissiyât var iken aynı mânada olarak lisana iki kelime daha yükletmek fazla bir külfet sayılmaz mı?

Bu kelimeler mânen ve tarif itibariyle edebiyattan ziyade felsefiyâta ait olduğu cihetle bu bâbda bir hüküm beyân etmeden evvel bazı tetkikât-ı felsefiye icrâsına lüzum vardır. Böyle meseleler felsefenin, edebiyâta, lisana tatbikiyle halledilebilir. İlmü'n-nefsin lütfuna muhtacdır.

Duymak yahut hissetmek cüz'î, küllî her türlü âlâm ve lezzâtı kabul etmek demektir. Bu fiile Fransızca'da (*Sentir*) ve hissetmek kabiliyet ve kuvvetine de (*Sensibilité*) tabir edilir. Fransızca tabirâtın irâdından maksat lisanın ıstılahât-ı felsefiyesi ikmal edilmiş olduğu cihetle hisse müteallik lisan-ı mezkûrda ne kadar tabir-i ilmî var ise bunları sırasıyla ityân ederek Türkçe mukâbillerini taharri ve tayin edebilmek içün lisan-ı mezkûru delil ittihaz eylemekten ibarettir. Elem ve lezzet birer tabir-i felsefiyedir ki Fransızca'da mukâbilleri (*plaisir*) ve (*douleur*) kelimeleridir. Elem ve lezzet hakkıyla tarif edilemez birer hâlettir. Herkes hisseder, bilir. "*sensibilité*"ye Türkçe'de kuvve-i hissiye veyahut hissiyet diyoruz. Kuvve-i sülüse-i ruhiyeden biridir ki diğer iki kuvvetten yani akıl ve idare[irade]den farkı hissiyetin sırf infiâlî olmak hâssiyetidir. Âlâm ve lezzâtı duyan işte bu kuvvettir. Görülüyor ki lisanımızda hissetmek veya duymak (*sentir*) mukâbili, kuvve-i hissiye veya hissiyet (*sensibilité*) muradifidir.

İnsanda ne kadar hadisât-ı hissiye vücuda gelirse cümlesini menşei kuvve-i hissiyedir. Hissiyâtın yani hissedilen şeylerin kâffeside –envâ' ve eşkâli ne kadar mütehâlif ve mütefâvit olursa olsun- elem ve lezzet hâletlerinden hâlî değildir. Elem ve lezzet hissin iki kutbu, iki haddi makamındadır. Cismanî, ruhânî bi'l-cümle hissiyât hep bu iki hâlet üzerine cârîdir. Meserret, keder, rağbet, nefret, muhabbet, hayret, ümit, havf, helecân, ruha (*Sérénité*) ve ilâ âhire hep lezzet ve elemin tenevvü'ât-ı mahsusasından ibarettir.

Hadisât-ı hissiye veya hissiyâtın birbirine muzâd ve muhalif görünen bu iki haddi yani lezzet ve elem tesirât-ı hissiye itibariyle birbirinden ne kadar baîd

zannedilir. Yahut mesele diğer bir nokta-i nazardan mutalâa edilirse hissiyât-ı cismâniye ile hissiyât-ı ahlâkiye beyninde ne kadar mugayeret ve mübâ‘adet görülür.

İşte bir âdem ki susuzluktan son derecede muzdarib-i elem-nâk. Def‘-i ‘atş edebilecek su bulup içti mi o elem-i şedîdin, o azab-ı derunsûzun yerine derhal bir lezzet, bir inşirah-ı beden kâim olur. Bu hâdisede dikkat edilecek mühim bir nokta vardır. Su tedârikinde ümit ne kadar az ise teskîn-i atştan hâsıl olan lezzet o kadar ziyade olur.

İşte bir aile ki hayatından kat‘-ı ümit ettikleri ciğer-pârelerinin firâşı etrafında nâlân u giryân âlâm-ı bî-tâb içinde pûyân! İlm-i tıbbın henüz keşf-i hafiyyâtına muvaffak olamadığı bir buhrân-ı salâh-âver son mertebede imdada yetişir. Hasta kurtulur. Derhal o ahzânzede yüreklerde bir sürur-ı bî-pâyân uyanır. Elem derhal lezzete mübeddel olur. Cenabı Hakk'ın böyle inayetleri ağlayan gözler üzerinde bahar havası gibi bir mevc-i ibtisâm dolaştırır. İşte lezzet ve elemden ibaret olan bu hadisât-ı hissiye beyninde ne kadar mübayenet görünür. Fakat birbiriyle kâbil-i telif addedilemeyecek derecede mütehâlif görünen hadisât-ı hissiye bile bir kere nazar-ı im‘ân ile tetkik ve mülahaza edilecek olursa görülür ki lezzet ve elem dediğimiz bu iki kutb-ı muhalif hakikatte, mahiyette aynı bir şeydir. Hiss-i lezzâttaki kabiliyet, hiss-i âlâmdaki itaat ile cârîdir. Hatta bu hakikatten gafil olmayanlar tezyîd-i lezzet içün mahrumiyete cebr-i nefs ederler, tezyîd-i elemle tezyîd-i lezzete çare-i husûl bulurlar. Ramazan-ı Şerif'te iftarın lezzeti ‘âdî ziyafetlerde bulunabilir mi?

Hissin iki kutb-ı muhalifi zannedilen lezzet ile elem beynindeki karâbet ve münasebeti hükemâ-yı Yunaniyenin reisi Sokrat *Fedon* nam eserinde ne kadar güzel ifade ediyor. Ayaklarından demir bendlerini çıkardıkları zaman hâzır bulunan odasına tevcih-i hitap ederek:

> "Ey yârân-ı vefadâr! İnsanların lezzet dedikleri şey ne kadar garip bir hâlettir. Zâhirde hasm u düşmanı addedilen "elem" ile münasebâtı ne rütbe acîb ve hayret-engîzdir. Elem ve lezzet? Vâkıa bu iki refîk insanda aynı zamanda birbirine müsadif olamıyor. Fakat biri davet edildi mi diğerini de beklemeli behemehâl o da gelir. Biri takip edilerek elde edildi mi öbürünün de kabule

mecburiyet muhakkaktır. Güyâ ki bunlar uçlarından birbirine merbut ve müselseldir. Efsane Noposan'dan Ezop bu hadiseye vâkıf olsaydı bunu hikayelerinden birine zemin ittihâz ederek bize şöyle nakleder idi:

"Lezzet ve elem denilen bu iki düşmanı barıştırmak mümkün olamadığından kader bunları uçlarından birbirine bağlamaktan başka çare-i telif bulamamıştır. O surette ki o iki refikten biri insana geldi mi diğerinin de vürûdu zarurîdir. Bakınız demir bendlerin îrâs ettiği berelerde duyduğum evcâ'a bedel bu anda bacağımın oralarında lezzet hissediyorum."

Hissiyât-ı cismaniye ile hissiyât-ı ahlâkiye beynindeki münasebet ve mükârenet de kezâlik aynı derece-i bedâhetle zâhirdir.

Hikmet-i müştereke ile tercüman-ı hissiyât olan lisan bu nokta da asla tereddüd etmez. Nefis (*bon*) bir meyve yediğimiz vakit hissettiğimiz tesiri ifade etmek içün leziz dediğimiz gibi ilim lezizdir, doğru söz acıdır gibi tabirât istimal ederek hissiyât-ı cismaniye ve ahlâkiyeyi de aynı elfâz ile edâ ederiz. Demek hissiyât-ı ahlâkiye, hissiyât-ı cismaniye beynindeki şirket ve münasebeti asl-ı felsefe tayin etmeden evvel avâma mahsus olan hikmet-i müştereke keşf etmiş, lisan bu tabirâtıyla o münasebeti izhâr ve teyid eylemiştir.

Kezâlik nikris bir dâ'-i elem-nâktir, âlâm-i kalbiye, denildiği gibi evcâ'-i sadrî, evcâ'-ı kalb tabirleriyle de zebân-zeddir. Bir kelimenin hem hissiyât-ı cismaniye, hem hissiyât-ı kalbiyeyi ifadede istimali esasen bu iki nev'-i hissiyâtın münasebâtını pek sarih ve alenî bir surette irâedir. Hissiyât-ı kalbiyeye, hissiyât-ı ahlâkiye ve ictimâiyeye ayrı ayrı namlar tahsisi terakkiyât-ı fikriye ile lisana dahil olmuş kelimâttır ki böyle kelimelerin ekserîsi lisanların teşkil-i âlimânesine aittir.

Lezzet ile elem, hissiyât-ı cismaniye ile ahlâkiye beynindeki karâbet ve münasebeti irâe eylemek içün şu'arâ-yı Arap'ta da çok misâl bulunabilir. Vaktiyle nazar-ı mütâlaamıza müsadif olup bu bahse ait nota defterine kat' eylediğimiz kıt'a-i âtiye bu bâbda güzel birer misâldir:

عقيبها الرخاي ياتي شدة هي
العاجل بالسرور بشر آسي و
زائلا بؤاسا فان نظرت واذا

زائلا نعيم من خير للمرء

(...)

Hülâsa yukarıda dediğimiz gibi hissiyâtın medâr-ı cereyânı lezzet ve elemdir. Makalenin kısm-ı âtîsinde teşrih edileceği vechile lezzet ve elem sırf hissiyet dairesinde bulundukça basit birer hâlet-i nefsâniyeden ibarettir. Hissiyetin bu halâtına maddî olsun manevî olsun her lisanda birçok isimler verilmiştir. Fakat bunlardan tabirât-ı felsefiye olarak elem ve lezzet kelimeleri kabul edilmiştir ki ruhun gerek cismanî ve gerek ahlâkî bir hâlet-i teessür ve infiâliyeti beyan eder tabirât-ı külliyedendir.

Lezzet ve elem sırf hissiyât dairesinden çıkar, akıl ve idrake makrûn olursa o vakit icap ve makamına göre başka başka namlar alır. Lezzet sırf bir emr-i hissîdir. Fakat lezîzi tanımak aklın müdâhale ve muavenetine, ilmin taallukuna vâbestedir. Kezâlik elem de sırf bir hâdise-i hissiyedir. Elîmi bilmek a‘mâl-i zihne mevkûftur. Lezîzi bildikten sonra tahsilini talep aklın yardımıyla uyanmış bir fiil-i hissîdir. Hissiyetin bu sıfatla temeyyüz eden halâtına lisan-ı felsefiyede (*désirs*) tabir edilir ki bunun lisanımızda felsefeye dair olan âsârda mukâbili rağbet ragabât kelimeleridir. Fakat aşağıda görüleceği üzre aklın yardımıyla uyanan halât-ı hissiye yani ragabât ile sırf kendiliğinden peydâ olan ve (*instinctifs*) denilen arzuları birbirinden tefrik etmelidir. Bunun gibi elîm olan şeyi, bildikten sonra ondan tevakku‘ eylemek kezâlik idrake makrûn bir hâdise-i hissiyedir. Kuvve-i hissiyenin medâr-ı cereyânı elem ve lezzet gibi iki hâlet-i basîtadan ibaret olduğuna nazaran kuvve-i idrakiyenin müdahalesiyle vücud-pezîr olan hadisât-ı hissiye de iki sınıfa tefrik edilebilir. Lezzete rağbet, eleme nefret, ancak bir şeye nefret etmek ondan tevakku‘a rağbet demek olduğundan bu iki sınıf hadisât-ı ahireyi ragabât (*dseirs*) namı altında cem‘ edebiliriz.

Hükemâ-yı İslamiyenin devaî-i kalb dedikleri esbâb-ı harekât-ı beşeriye bu iki takım ragabâttan ibarettir. Devaî-i kalbiye esasen lezzet ve elem hâletlerinden münbais ve bundan başka, hissiyetin hâssa-i imtiyazı da infiâliyetten, kudret-i beşeriyenin taalluk etmediği hâlâttan ibaret olduğu nazar-ı mütâlaaya alınırsa kenz-i hakâyık u hikemiyât olan sadr-ı celil-i nebüvvetten sâdır

olan “*kalbü benî âdeme beyne usbu‘îne…*” hadis-i şerifinin ki meal-i ‘âlîsi benî âdemin kalbi esâbi‘-i Rahman’dan iki usbu‘ arasındadır. Zâmin olduğu hakikât-i hikemiye pek ra‘nâ bir surette tecelli eder.

Yukarıda hissiyâtın cümlesi[nin] bir cins ve nev‘den olduğunu, lisan-ı halk hissiyât-ı mütehâlifeyi aynı kelimât ile ifade eylediğini beyan etmiş idik. Ma‘mâfîh felsefe hadisât-ı hissiyeyi birkaç sınıfa ayırmak içün hissiyât-ı mütehâlife beyninde tasnif ve taksim içün kâfi farklar keşf ü tayin etmiştir.

Hadisât-ı hissiyenin bir kısmı vardır ki intiba‘ (*impression*) ile husûl bulur, a‘zâ-yı bedeniye vasıtasıyla vücuda gelir. Bu nev‘-i hadisât-ı hissiyeye Fransızca’da (*Sensations*) tabir ederler. Bu kelimeyi lisanımıza “ihsâs” ile tercüme ediyorlar, fakat bu tercüme doğru değildir. İhsâsın mâna-yı ilmiyesi havâstan biri vasıtasıyla bir şeyi idrak eylemek demektir.[148] Halbuki “*Sensation*”da idrak mânası yoktur. Sırf havâs vasıtasıyla cârî olan hadisât-ı hissiyeye delâlet eder. Havâs vasıtasıyla birşeyin idraki felsefede “*perception*”dur.

Ma ba‘di var.

Kaynak: [Emrullah], “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Ulûm-ı Felsefiye”, *İkdam*, sayı: 1348, s. 1-2, 24 Zilkade 1315/3 Nisan 1314/10 Nisan 1898.

[148] El-ihsâsü idrakün eş-şey bi-ahedi’l-havâs. Fein kâne’l-ihsâsü li’l-hissi’z-zâhiri fehüve’l-müşâhedâtü, ve inkâne li’l-hissi’l-bâtini fehüve’l-vicdâniyyatü.
Bu halde ihsas (*perception*) mukâbilidir. “*Sensation*” mukâbili değildir. Hissiyâtın nev‘-i diğeri bedenden, a‘zâdan geçmeyerek vukûa gelen hadisâb [hadisât]-ı hissiyedir ki bunlara da Fransızca’da “*Sensiments*” namı verilir. Edebiyatımızda ihtisasât, tahassüsât tamamen “*Sentiments*” mukabili olarak istimal edilir. Hissiyât dahi kezâlik bu mânaya matûftur. Bakınız lisan-ı edebî “*Sentimen*” mukabili üç kelime ihdâs ve istimal ettiği halde lisan-ı ilmî henüz “*Sensation*” yerine kullanılacak bir kelime bulup koyamamıştır.

8
ANSİKLOPEDİ
YAHUT
MUHİTU'L-MAARİFUL
Ulûm-ı Felsefiye
Makale 2
Estetik
Yahut
Hikmet-i Bedî'

Hikmet-i bedî' ki bedî'-i hikmettir bir galat-ı vaz' eseri olarak Avrupa lisanlarında "estetik" tabir edilir. Bu kelimeyi ibtida istimal eden Almanya hükemâ-yı benâmından meşhur "Kant"tır. Fakat bu hakîm-i şehîr kelime-i mezkûreyi hikmet-i sanâyi'-i bedî'iye, felsefe-i hüsne alem olarak değil, namına mensup olan felsefenin"mizân-ı akl-i nazarî" mebâhisinde kuvve-i hissiyenin tetkik-i ahkâmına taalluk eden nazariyâta ünvan makamında kullanmıştır.

Estetik lafzı lisan-ı kadîm-i Yunanî'de *Sensation* mânasına olan "*aisthysis*" kelimesinden müştaktır. Buna nazaran Kant'ın vaz' u istimalinde isabet-i tevcih ve mâna derkâr ise de kelimenin hikmet-i bedî'a mebâdî-i hüsn ü san'atı tayin eden o cemile-i marifete alem ittihâzında o kadar isabet yoktur. Hikmet-i bedî'in müessesine göre güya güzel his ile bilinir bir şey imiş. Ma-hâzâ bir asırdan beri bu isim âlem-i dânişte tanınmış, umûmiyetle kabul olunmuştur.

Hikmet-i bedî' mevzuunun ulüvv-i kadri, berâat-ı şânı ile beraber cihan-ı marifeti pek geç tarif etmiş, ulûm-ı hikemiye 'idâdında layık olduğu makam-ı itibara şu son zamanlarda geçebilmiştir.

Zihin beşerde sevabı hatadan, hakkı nâ-haktan, hayrı şerden tefrik ü temyize delâlet eder. Kavânîn-i hakikati, mebâdî-i hayrı tesis ve tayine hidmet eyler bir kuvve-i irfan olduğu gibi güzeli çirkinden, cemili kubuhtan ayıracak, mebâdî-i hüsnü, kavânîn-i san'atı tayin edecek bir mâye-i idrak mevcuddur. Binaenaleyh ilm-i mantık, ilm-i ahlâk sıfat u salâhiyetinde bir de ilm-i bedî' vardır.

Hikmet-i bedî‘ esasen mebâdî-i hüsnü taharri ve tayin eden, Avrupalıların "*beaux arts*" dedikleri fünûn-ı bedî‘anın nazariye-i hikemiyesini teşkil eyleyen bir ilm-i cemildir.

Malumdur ki "*art*" kelimesinin Fransızca'da iki mânası vardır. Biri "*ilm*"e mukabil olarak istimal edildiği mânadır ki buna biz "*fen*" diyoruz. İlim nazariyâtı câmi‘, fen nazariyâtın ameliyâta tatbikine müteallik olan kavâid-i fiiliyeyi şâmildir. "art"ın ikinci mânası hikmet-i bedî‘de muteber olan medlûlüdür. Bu makamda biz sıfat kelimesini istimal ederiz. "*Beaux-arts*" mukabili olarak sanâyi‘-i nefîse terkibi kullanılır.

Akvâm-ı ibtidâiyede "*art*" ile "*industrie*" bir kelime ile ifade edilirdi ve bu iki nev‘ marifet-i beşeriye bir şeyden ibaret idi. Halbuki bugün "*art*" başka "*industrie*" başkadır. Bunların isimlerini de ayırmak elzemdir. Lisanımızın hâl-i hâzırına nazaran sanâyi‘ kelimesinin "*industrie*" istimali tegallüb etmiştir. Sanâyi‘in yalnız el veya el ile işletilen edevât iânesiyle icra edilen nev‘ine Fransızca'da ve "*métier*" derler ki biz buna hirfet tabir ediyoruz. Şu halde Avrupa lisanlarında olduğu gibi sanâyi‘ kelimesini yalnız "*industrie*"iye tahsis ederek "*art*" yerine umûmiyetle fen tabirini istimal eylemek, ve "*beaux-arts*" mukabilinde fünûn-ı bedî‘a demek elbette evlâ görünür! Lisanımızda "nefîs"in mânası umumîdir! Herşeyin iyi cinsine bu sıfat tatbik edilebilir. Me'kûlât, meşmûmât hakkında da kullanılır. Et‘ime-i nefîse, nefis bir koku denir. Halbuki fünûn-ı bedî‘a basar ile sem‘a taalluk eder. Havâss-ı sâirenin fünûn-ı bedî‘a ile münâsebâtı yoktur. Zaten idrak-i hakâyıkta hiss-i basarın hidmeti pek âlî muhakemât-ı nazariyeye makrûndur.

Bunun içün fünûn-ı bedî‘a terkibi sanâyi‘-i nefîse tabirine her cihetle fâik ve râci‘dir. Zaten bedî‘ öteden beri kabul edilmiş bir tabirdir. Kudemâ bunu muhassenât-ı kelâmiyede ıstılah ittihaz etmişler. Biz "bedî‘"in mânasını biraz daha tevsî‘ ederek "*estetik*"e hikmet-i bedî‘,"*beaux-arts*"a fünûn-ı bedîa demekte tamamen haklı ve salâhiyetdârız. Bu tabirler kabul olunduğu halde "*artistique*" sıfatını "bedî‘î" ile tercüme ederek meselâ *dessin artistique* resm-i bedî‘î diyebileceğimiz gibi "*artiste*" kelimesini de Üstâd Ekrem'in vaz‘ u tensîbi vechile

"bedî'-i perver" ile tercüme edebiliriz. "*Artist*" kelimesi mutlaka bi'l-fiil icra-yı san'at mânasını zâmin olduğundan bu kelimeyi "bedî'a-ger" ile tercüme etmek daha muvâfık olur zannederiz.

Hikmet-i bedî' on sekizinci asrın zâde-i marifeti Almanya felsefesinin mahsul-i pür-fazîletidir. Bu asırda İtalyanlar feyzli memleketlerinin yetiştirmiş olduğu dehâ-i hüner-verânın enzâr-ı cihanı meftûn eden âsârına mağrur olarak o nevâdir-i ezkiyâda hüdâdâne tecelli eden esrar-ı san'atın tetkik-i mebâdîsine istiknâh-ı hakâyıkına meyletmediler. İngiltere'de ise bu aralık gâlibâne hüküm-fermâ olan mezheb-i hikmet öyle bir ilmin teessüs ve icâdına müsâit değildi. Bu asrın Fransa hükemâsı da füyûzât-ı kalemiyelerini başka vadilerde icra ediyorlardı. Almanya'da sanâyi' ve edebiyatın bulunduğu hâl, Kant'ın tesis ve teyid eylediği meslek hikmet-i ilm-i bedî'in bu iklim-i marifette tevellüd ve nümüvvünü temin etmişti.

Sanâyi' ve edebiyatta sırf taklid-i âsâr-ı eâcim kadar vahim bir şey tasavvur edilemez. Esâtize-i san'at içün taklidin makbul bir nev'i vardır. O da hikem ü esrârîne vukûf ile sun'-ı ilâhi ile vücuda gelen âsâr-ı tabîiyeyi taklittir. Sırf taklid-i âsâr ile uğraşanlar san'at ve edebiyatın hâtim-i asâleti olan ihtira' mertebesine vâsıl olamazlar, bilâhire bunlar da istidâd-ı ibtidâ'da mahvolur gider. Ömrünün her deminde muallim ve mürşide muhtaç bir şâkird-i bî-nisâb olup kalırlar.

Almanya dânişverânı hikmet-i bedî'i tesis ile sanâyi' ve edebiyatlarını girîve-i taklitten kurtarabilir. Mebâdî san'at ve hikmet-i edebiyeyi buldular. İşte bunun içündür ki asr-ı sâbıkın evâsıtından sonra Almanya sanâyi' ve edebiyatında görülen ciddiyet-i mehâsin-i hikmet-i me'âlî hep bu himmetin eseri felsefenin san'at ve edebiyata ta'mîm-i feyz etmesi semeresidir.

Almanya hükemâsı kavâid-i esâsiye-i bedî'i tesise himmet ettikleri sırada Fransa ehl-i hikmeti de bi'l-hassa hukuk-ı âdemiye vezâif-i medeniye gibi mesâil-i azîme-i ictimâ'iyenin esaslarını tahkik ve tetabbu' ile meşgul idiler. Bu iki milletten biri âlem-i hüsnün hafiyyâtını taharri bedî'iyâtın mebâdîsini tayin ile diğeri cihan-ı hayr u marûfun ahkâm u kavânînini tefahhus-ı ahlâkiyâtın hükm ü

mebânîsini teftiş ve tedvin ile ibrâz-ı müesser eylediler. Bu ittifak-ı gayret sayesindedir ki insanı, hikemî, medenî sıfatlarla tasvir-i me‘âlî eden sanâyi‘ ve edebiyatın kavâid-i asliyesi bulunabildi. Marifet-i beşerin bu kısmına da nurânî ve na-mütenâhî bir şehrâh-ı felâh temin edildi.

Hikmet-i bedî‘ zamanımızda hakiki bir ilim olarak teessüs etmiştir. Bununla beraber bedî‘in hikmet ve ilmiyetini inkar edenler de yok değildir.

Zaten ale’l-umûm maarif-i beşeriyeyi büsbütün nefy ü inkar veya vehm ü hayal zanneden bir fırka-i inâdiye bir mezheb-i lâ-edriye yok mu?

Hikmet-i bedî‘in vücud-ı ilmîsine mu‘tariz olanlar derler ki:

> “Hüsn-i maarif hisse taalluk eder bir keyfiyettir. Zevk-i ihsâsa göre tebeddül eder. Âsâr-ı san‘atın takdiri hiçbir kaide-i sâbiteye tâbi‘ değildir.”

Bu re’yde bulunanların mesleği lâ-edriye mezhebinin sanâyi‘-i bedî‘a âlemine teadîsi neticesidir.

İnâdiye ve lâ-edriye mezhepleri davalarını sırf felsefe dairesine hasr ederek birer meslek-i hikemî olmakla kanâat etseler o daireden harice tecavüze kıyâm etmeseler ne a‘lâ, lakin hırs-ı efkâr şahs-ı tama‘kâr gibi hadd-i kanâat bilmez. Âlim-i hakikat-perest daima mülk-i marifetini tevsîa münhemik olduğu gibi erbâb-ı inkar da daire-i cehl ve inatlarını büyütmek hevesindedir. Diyar-ı marifetten bir yere girdi mi derhal diğerine de istilâ etmek ister, hücuma hazırlanır. Bir kere gözlerini kapadı mı artık açmak istemez. Karanlık yerden çıkan adem gibi çeşm-i basireti ziyâ-yı marifetten incinir. İşte mezheb-i inkar bu gafilâne ve nabînâne gidişle hikmetten bedî‘iyâta bedî‘den ahlâka, ahlâktan edyâna, siyasiyâta, medeniyâta ve’l-hâsıl efkâr-ı ilmin her tarafına sirâyet etmiştir.

Bu mezhep erbâbının nazariyâtını burada redd ü iptal ile uğraşmak[a] değmez. Onları kendi akâidine bırakalım da biz asıl bahsimize devam edelim. Şurasını unutmayalım ki bu kabîl ademler kavl ü fiilleriyle mesleklerini yine kendileri cerh ü tekzip etmekten hiçbir zaman hâlî değildir. Çünkü her gün savab u hata, hayr u şer üzerine re’y beyan ederler. Hüsne dair hükümleri vermekten ihtirâz etmezler. Ef‘âl-i âdemiyenin halkıyetine dair irâd ettikleri ahkâmı âsâr-ı

bedî‘anın hüsnü hakkında da ityân ederler. Demek ki ikrarları itikatlarına muhalif fikirleri mesâliklerine mübayin.

Sanâtın mahiyet-i hakîkiyesi hakkında ta‘mik-i nazar etmeyen bir fırka sade endişânda vardır ki bunlar nazarında fünûn-ı bedî‘a veyahut kendi tabirlerince sanâyi‘-i merğûbeden maksat mahza lezzât-ı hissiye ibtihâcât-ı hayaliye husûle getirmekten başka bir şey değildir. San‘atı böyle bir maksad-ı hasîse, hasredenler fikirlerinin adem-i kifâyetini kendileri de pek çabuk hissetmiş olmalıdırlar ki sanâyi‘-i bedî‘aya ihsâs-ı lezzetten başka bir vazife daha tevdi‘inde isti‘câl etmişlerdir. Yani san‘atın mânasını biraz daha tevsî‘ ederek diyorlar ki: "Faide merğuba mülazımdır." fehvâsınca san‘at ruhu hem eğlendirmeli hem de öğretmelidir. Telzîz-i ruh, talim-i zihin onlarca san‘attan intizâr olunan gayet işte bundan ibaret.

Bu meslek de felsefiyede maddiyun mesleğinin sanâyi‘-i nefîseye tatbikinden neşet etmiştir. Bu meslek erbâbının fikrince: "Küllü müfîdün hayrun, ve küllü lezîzün cemilün" kazıyyeleri mutlak olarak kabul edilmiştir.

İşte maddiyun felsefesi cihan-ı ahlâkta esas faideye müstenid bir kaide-i sîret tesisine hidmet ettiği gibi âlem-i sanatta da lezzet ve menfaat üzerine müesses bir meslek-i hüner ihdâs etmiştir.

Batıl bir mezheb-i hikemînin ârây u ef‘âl-i beşer üzerinde her zaman ve her yerde tesirât-ı vahîmesi görülmüştür.

Sanatın hidmet-i ta‘lîmiyesine yani faideli cihetine gelince bunu kabul etmek akla intisâbını ilme ihtiyacını itiraf eylemek demektir. Çünkü bu nokta-i nazardan bakılınca sanatın vazifesi mehâsin-i suver altında izhâr-ı hakikate hidmetten ibaret olacağından âsâr-ı sanatta mâna-yı suretten, lübbü kışrından, ruhu cisimden temyiz eylemek, talimden muntazır olan istifade hâsıl olabilmek içün ilmin iştirak ve müdahalesine aklın delâlet ve muavenetine ihtiyaç derkârdır.

Demek ki sanatın mahiyet-i hakîkiyesini sıfat-ı ilmiyesini takdir edemeyen bu fırkaya göre de sanat yalnız hisse, kuvve-i hayâliyenin televvünâtına mahsulât-ı bî-renk ü kararına münhasır değil bunun, aklın irşadât-ı hakîmânesine tâbi‘ bir de kısm-ı ilmîsi kabul ediliyor.

Fakat bu zümrenin esasen en büyük noksanı sanatın mahiyeti hikemiyesini takdir edememek ve bedî'a-i hikmeti sırf his ve menfaate taalluk eden anâsır-ı beşeriyet derecesine tenzil eylemektir.

Hikmet-i bedî'in mevcudiyet-i hakîkiyesini tanımakta tereddüt eden bir fırka perestişkârân-ı sanat daha vardır ki bunların da hatası sanatın şan ve haysiyeti, istiklâl-i mülkü hakkında iltizâm-ı ifrâttan ileri gelir.

Bu fırkaya müntesip olanlar diyorlar ki:

> "İlim cihan-ı tabiatın, mükevvenâtın hakâyık ve kavânînini tahkik ve tedkik etsin! Suver-i tabiatta vuku'a gelen hadisât-ı kevniyeyi tahlil ve tasnif eylesin! Menâkıb-ı tarihiyeyi tavsif hüküm ü esbâbını teşrih ile uğraşsın! Cem'iyât-ı medeniyenin ahvâl u harekâtını, kavânin-i nizam ve inkılâbını esbâb-ı fesad ve salâhını keşf ü tayin eylesin. Kendi vazifesi dahilinde hareket etmiş olur harice çıkmış sayılmaz, hadd-i salâhiyetini tecavüz etmiş olmaz.
>
> "Âsâr-ı dehayı kuvve-i nazarla kanun-ı mantıkla anlamak kabil midir? Âsâr-ı hayat-nişan-ı hüneri meyyit gibi teşrih veya câmid gibi tahlil eylemek içün ilmin pençe-i celâdetine teslim etmek revâ görülür mü?
>
> "Erbâb-ı dehânın kendileri bile vâkıf olmadıkları esrarı keşf etmek, ellerinden almak ilmin salâhiyeti dahilinde midir?
>
> "Ashab-ı dehâya tevcih-i ilham-ı rabbanî ile getirdikleri sebîl-i feyz-i irşada kıyam etmek, âsâr-ı zî-ruh-ı dehâyı ilmin cansız tasnifâtına sığdırmak, melâl-engîz düsturlarına uydurdurmak makul bir şey midir? Sahib-i deha menba-ı feyz ü ilhamı olan nefes-i rahmaniye nefha-i rabbaniyeye arz-ı inkıyad eder Allah'ın, mebde'-i evvel-i hüsnün, bedî'u's-semavâti ve'l-arzın en güzel tecellisine mahzardır. Harekâtını kavanîn-i teklif ile takyîd etmek asârını akl-ı Bâr'dan ahkâm u mütalaâtına terk eylemek kudsiyet-şikenâne bir haldir. İlim hiçbir zaman bir eser-i sanat icadına kadir değildir. Nazariyât ve ahkâmına itikat ve iktida eden ehl-i sanatı ıztıraba düşürmekten başka birşeye yaramaz."

Şu itirazât vehleten ne kadar metin ve şayân-ı kabul görülür.

Fakat biraz ta'mîk-i nazar edilecek olursa bu mütalaât üstadâne tertip olunmuş mugalatâttan ibaret olduğu anlaşılır.

Evvelâ şunu söyleyelim ki sanatı ilimden büsbütün azâde bulundurmak gayretinde bulunanlar o derece yükselterek acaba hakikatte tenezzül kadrine

yardım etmiyorlar mı? Sanatın menşe' ü mebdeinde netâyic ü gayâtındaki esrarda mübalağa edilmiyor mu?

Sanatın şân-ı imtiyazı alâmet-i istiklâli akla hataya tenezzül etmemekten bir muamma-yı hâl-i nâ-pezîr gibi ebediyen perde-i mechuliyet elinde mahfuz kalmaktan ibaret ise vâkıa bu halde sanat ile akıl arasında, hünerle ilim beyninde bir nokta-i iştirak tasavvur edilemez. Lâkin o vakit:

İdrak-i meâlî bu küçük akla gerekmez

Zira bu terazü o kadar sıkleti çekmez

Beytine ma-sadak olarak mizan-ı idrake sığamayacak derecede bir mucize-i uluvviyet addolunan sanat-ı tabiîdir ki ruhun hiss ü mütehayyile gibi kuvâ-yı süfliyesine intisab ve inhisar etmek icab eder.

Sanatın bir tarafdan uluvviyeti iltizam edilir, diğer cihetten tabiat-ı beşeriyenin hiss ü mütehayyile gibi en dûn anâsırına nisbet olunursa bu büyük bir tenâkus değil midir? Şimdi sanatı hiss ü hayale hasretmeyüp de diyelim ki: Sanat ruh-ı kâinatı lübb-i eşyayı, meal-i hilkati meânî-i sermediyeyi, hakâyık-ı ezeliyeyi suver-i bâria tahtında derc ü arz eder bir bedîa-i hikmettir.

Sanatın birinci derecesi taklid-i tabiatla, kâinatı tezyin eden ehâsin-i eşkâl ü bedâyi'-i elvâhı tasvir ile başlar. Hatta ulemâ-yı İslâmiyeden pek büyük bir zât bu mânaya işaretle "sanatta hilkate teşbih vardır", diyor.

Farzedelim ki sanatın bu mertebesinde his kifayet etsin. Hüner-ver bu kuvvetle takdir-i mehâsine taklid-i bedâyi'a muktedir olsun. Fakat müesser-i bedî'a-i tabiatta libas-ı hüsne bürünmüş cemal-i hakikati bilerek anlayarak taklid ile sade hissî bir taklid beyninde fark yok mudur?

Sanatın ilk mertebesinde bile ilm ü hikmetin lüzumu tebeyyün ediyor. Halbuki taklit henüz sanat değildir. Sanatın kemâli halk u icaddadır. Yani tabiattan ahz u iltikat ettiği mevâd ile efkâr u tasavvurâtına vücud vermektedir. Efkâr u tasavvurât ise hikmetin, ilmin mahsusâtındandır. Bir fikrin ulviyetini akıl ve hikmet tayin eder. Asâr-ı bedî'a-i sanâ'iyenin ulviyeti yalnız hiss ü berâatte değil delâlet ettiği fikrin azamet ü necâbetindedir. Sırf hiss ü mütehayyileye müteallik olan asâr-ı sanat bir vaktin meşrebine hoş gelse bile kadr ü itibarı dâim

olmaz sâni'inden çok yaşamaz bu gibi asâr zamanın hükm ü tesirine tâbidir. Halbuki bir eser-i sanatın fazileti zamana hükmetmektir cihan-ı sanatta ile'l-ebed kıymet ve hayatiyetini gâib etmeyerek ruh gibi payidâr olan eserler tam bir kabiliyet ile yani hâzik bir akl-ı nazarînin tiz bir hiss-i bedi'înin iştirak-i muavenetiyle vücud-pezîr olan bedîalardır.

Alem halk-ı bedâyi' ve mehâsinle malâ-mâl bir âyine-i hakâyıktır:

Öz hüsnünü kılmağa temaşa

Bir âyine düzdük ismi eşya

Lakin bazen güzellik yanında çirkine tesadüf edilir ne kadar şekiller görülür ki cemal-i hakikati, mâna-yı hüsnü tasvirde آلوده…-i füturdur, nakâyısdan biri değildir. Bir de müessir-i sanat vuzûh beyanında, revnak u şeffâfiyette, hakâyık-ı ebediyeyi aks ü tasvirde asâr-ı tabîaya fâik olmalıdır. Taklidi örneğinden âlî olmalıdır. Dehâ-i hüner-verânın en büyük iktidarı en âlî meziyeti bu noktada görülür. Hüner-ver-i zî-dehâ nekâisi nazar-ı dikkate alır. Taklitte güzeli çirkinden ayırır. Bir şe'ni bir vâkıayı bir fikri ekseriyâ âlem-i tabiatta mültebis olduğu nakâyıs-ı bedi'iyeden i'râz-ı bî-mânadan işkâlât-ı nâ-becâdan tenzih eder. İhtirâ' u icadda hakâyıka tabiî örneklerinden mevcud misâllerinden daha mükemmel ve daha 'âlî suretler verir yani hüsn-i hakîkî ve hüsn-i manevî veya hayalîyi taklit ve icadda izhâr-ı berâat, ibrâz-ı fazîlet eder.

(Ma ba'di var.)

Kaynak: [Emrullah], "Ansiklopedi Yahut Muhitu'l-Maarif - Ulûm-ı Felsefiye - Makale 2 – Estetik Yahut Hikmet-i Bedî'", *İkdam*, sayı: 1355, s, 1, 1 Zilhicce 1315/10 Nisan 1314/22 Nisan 1898.

9
MUHİTU’L-MAARİF
Tesmiye-i Ulûm

Malumdur ki bir ilmi vücuda getirmek, tarif etmek, daire-i marifetini tahdid eylemek, ulûm-ı mevcudeyi tasnif etmek kifayet etmez. Her ilme mahiyet ve hüviyetini temyiz edecek bir nam vermek, silsile-i hakâyık içinde temyiz eden her mebhas-i marifete bir isim takmak da lazımdır. İlimlere isim vermek ise hadd-i zatında pek mühim bir meseledir. Hem ilme hem lisana taalluk eder.

Avrupa mütebahhirin-i ulemasından Ampir “*Felsefe-i Ulûm*” namıyla yazdığı bir eserde “tesmiye-i ulûm” meselesini pek güzel tetkik ve tayin eylemiş, esmâ-i ulûm ittihazında riayeti lazım olan kavâidi hakkıyla cem‘ ü tedvin etmiştir. Vâkıa bu kaideler lisana taaluku itibariyle Fransızca hakkında tatbik edilebilir fakat esasen tesmiye-i ulûm bahs-i mühimmine ait olduğu içün esmâ-i ulûma dair lisanımızda tayin ve ittihaz edilecek kavâide pek faideli bir zemin-i temhid teşkil edebileceğinden lisanımıza taalluku itibariyle zat-ı mesele hakkında beyan-ı mütalaattan mukaddem o kaideleri burada zikretmek pek münasiptir. Ampir diyor ki:

> “Esmâ-i ulûmun intihab ve tayininde iltizam edilecek şerait esasen ikiye hasredilebilir; şöyle ki ulûmlara verilen isimler ya ism-i ayn (*substantif*)dir, veyahut bir ism-i ayn ile bunu mânasını –vaz‘edilecek ilmin sıfat-ı imtiyazına göre- tahdid ve tavsif eden bir ism-i sıfattan mürekkeptir.
>
> “İsm-i ayndan ibaret olan esmâ-i ulûm içinde teâmül-i ulema ile takarrür etmiş olan ilim isimlerini, kelimenin asıl ve iştikakını taharriye suret-i teşkili, kavaid-i lisaniyeye muvafık olup olmadığını tetkike girişmeyerek bulduğum gibi kabul etmek tarikini ihtiyar eyledim. Çünkü bir ilme vaz‘ edilen isim kabul ve teamül-i ulema ile teeyyüd edince kelimenin asıl ve iştikakı pek çabuk unutulur, istimale itibar olunur, hem öyle olmalıdır. İşte meselâ ıstılahat-ı ilmiye meyanında tedavül eden istimali teammüm eyleyen mineraloji (*Minéralogie*) kelime-i me’nusesini bu kelimenin teşkili kavaid-i lisana muvafık olmadığı, ayrı ayrı lisanlara aid iki

kelimeden hilaf-ı usul-i terkib kelime-i vâhide teşkil olunduğu bahane edilerek öyle bir kelime-i ma‘rufeyi tebdil etmeğe kıyam etmek gülünç bir harekettir. Vâkıa ba‘de-ma yeniden ittihaz edilecek ilim isimlerinin teşkilinde kavaid-i lisana, usul-i terakibe riayet etmek hıfz-ı fesahat-i lisan nokta-i nazarından elzemdir. Ancak vaktiyle vaz‘ olunmuş teamül ve istimal ile takarrür etmiş olan öyle kelimeleri defter-i ıstılahattan tayy etmek de reva değildir.

“Fransızca olan veya lisanımızda tetabbu‘ (*naturalise*) etmiş olan kelimelerden, esmâ-i ulûm ittihaz etmek içün bu kelimelerin mâna-yı âdileri ile tesmiye edilecek ulûmun şümul-i delâletleri beynindeki fark nazar-ı itibara alınmak icap eder. İki istimal ve vaz‘ beynindeki fark-ı vüs‘a-i mâna pek ziyade olmak şartıyla lisanın yerli veya mütetabbi‘ kelimelerinden esmâ-i ulûm ittihaz eylemek caiz olabilir. Fakat tebdil-i mânaya işaret ister.

“Ben esmâ-i ulûmun vaz‘ u tayininde lisan-ı Yunanî’nin kelimelerine müracaat ettim. Fakat bu tariki icat eden ben değilim, benden evvel umumiyet üzre cârî ve müttahaz olan bir usule tebe‘ıyyet ettim demektir.

“Esmâ-i ulûm ittihaz olunmak üzre lisan-ı Yunanî’den alınan kelimeler suver-i muhtelife tahtında tasarruf ve istimal edilebilir:

“Evvela: Dirayet-i Yunaniye’nin vâkıf olduğu, ve isimlerini vaz‘ u tayin ettiği ulûmun namlarını lisan-ı Yunaniye’de olduğu gibi ahz u kabul etmek, şu kadar ki lisanımıza idhal edilen kelimât-ı ecnebiyenin nihayetlerini tebdil ve tahrif hususunda lisanın riayet ettiği kaideye göre o kelimeleri istimal eylemek evlâdır. Bu kelimelerin lisan-ı Yunanî’de tehni (*texni*) kelimesini zâmin olarak müennes bir sıfat şeklinde olsun, farmakevtikos (*farmakevtikos*) sıfatından yapılan farmakevtiki (*farmakevtiki*) kelimesi gibi, gerek ilmin mevzuuna delâlet eden ism-i aynların ahirine akıl ve ilim, fen ve marifet, resm ve kanun mânalarına gelen logya (*logia*), gnosis (*gnosis*) yahut gnosya (*gnosia*), grafya (*graphia*), numya (*nomia*) kelimelerini ilhak ederek teşkil edilmiş olsun. Tehnologya (*texnologia*-ilmü’l-hiref), prognasis (*prognasis*), astronomya (kanunu’n-nücum), topografya (resmü’t-turab) kelimeleri gibi.

“Sâniyen: Lisan-ı Yunanî’de isimleri olmayan ulûma nam vermek iktiza ettiği surette bu babda en güzel tarik o ilimlere verilecek isimleri yine lisan-ı mezkurda müstamel olan sıfatlardan teşkil eylemek usulüdür veyahut şimdi zikrettiğimiz kelimât-ı râbiadan biri tesmiye edilecek ilmin mevzuunu ifade eden kelime ile terkib edilerek-kudemanın tesmiye-i ulûmda ittihaz ettikleri usul u mesleğe tevfikan- esmâ-i ulûmu bu suret ile teşkil etmek icab eder.

“İşte fizik (*physique*-ilmü’t-tabîa) namı tarz-ı evvele göre fizikos (*fizikos*) sıfatından yapılmış, pisikoloji (*psychologie*-ilmü’r-ruh), fitografi (*phytographie*-resmü’l-bât) gibi esmâ-i mürekkebe-i ulûm ikinci usul ile teşkil olunmuştur. Ben dahi o kaidelere tevfikan diyejematik (*diégématique*-nakliyât), diyanematik (*dianématique*-kısmet-i servet) isimlerini diijimatikus (*diigimatikos*), diyanemitikus (*dianémitikos*) sıfatlarından teşkil ettiğim gibi bibliyoloji (*bibliologie*-ilmü’l-kütüb), leksikonozi (*lexicoguosie*-marifet-i lügât), zoonomi (*zoonomi*-kanun-ı hayvanât) gibi tabirâtı Yunanca rebulyon (*biblion*), leksis (*lexsis*), zoon (*zoon*) ism-i ani[ayn]larından terkib eyledim.

“Sâlisen: Bazı haller vardır ki ulûma nam vaz‘ etmek içün lisan-ı Yunanî’de ilim ismi teşkil edecek muvafık sıfatlar bulunamadığı gibi yukarıda beyan ettiğimiz kelimât-ı erba‘anın iânesi ile de esmâ-i ulûm ittihaz edilebilecek mürekkebât teşkili kabil olmaz. Böyle ahvalde esmâ-i ulûm teşkil etmek içün diğer bir usule müracaata mecbur oldum. Şöyle ki lisan-ı Yunanî’de gayr-i müstamel sıfatlar teşkil ederek bunlardan ilimlere nam ittihaz eyledim. Fakat o sıfatların teşkilinde Yunan lisaniyyununun sıfat teşkili hakkında muteber olan kaidelerine tamamen riayet ettim. İşte bu usul ile Yunanca hareket mânasına olan kinima (*kinima*), kelimesinden usulüne tevfikan kinimatos (*kinimatos*) sıfatını teşkil ederek bundan da fenn-i makinenin harekete müteallik olan kısmına sinematik (*cinématique*) namını ihdas eyledim. Bazen lisan-ı Yunanî’de sıfat teşkil edilebilecek bir ism-i müstamel bulmak da mümkün olmaz. Bu taktirde muhtac olduğum sıfatı tedarik edebilmek içün isim verilecek ilmin mevzuuna delâlet eden kelimeye mevzu-ı ilmin cihet-i hususiyeti ifade edecek bir sıfat ilhak eylemek tarikiyle mürekkep sıfatlar yani terkip ve sıfatlar teşkil ederim. Meselâ kâr u temettu‘ mânasına olan kerdos (*kerdos*), mizac mânasına gele[n] krasis (krasis) kelimelerinden kerdoristikos (*kerdoristikos*), krasyoristikos

(*krasioristikos*) sıfat-ı mürekkebesini teşkil eyledim ki mânaları kâr u nef'i bir suret-i mahdudada tayin eden emziceyi tayin ve tarife müteallik olan demektir.

"Bazen de lisan-ı Yunanî'de cârî olan kavaid-i teşkilata göre fiillerden bir isim tasrif ettim, ve bundan da yine kavaid-i mezkureye riayet şartıyla bir sıfat teşkil eyledim. Meselâ malumdur ki lisan-ı Yunanî'de fiil-i mazi-i ba'îdin müfred şahıslardan usul-i tasrife nazaran üç isim teşkil edilebilir ki bunlardan birincisi sığa-i fiilin delâlet ettiği hadesin hasılını ikincisi zat-ı hadesi, üçüncüsü o fiilin failini ifade eder. Bu tarz tasarruftan istidlâl eylediğime nazaran Yunanîler, bir kimseye efkârını, hissiyât ve infialâtını bildirmek mânasında istimal eyledikleri diyalegomeni (dialégomani) fiilinin hikaye-i hâl, ikinci müfred şahıstan diyalekse (*dialélaixai*) siğasında zat-ı fiile delâlet etkmek üzre diyaleksis (dialexis) ismini teşkil etmişlerdir. Hasıl fiili yani bir fikri, bir hissi, bir infiali beyan eden delili ifade etmek üzre lisanlarında usulen müteşekkil diyalegma (dialeqma) kelimesinin bulunması Yunan müelliflerinin bir kelimeyi istimale ihtiyaç görmediklerinden fırsat bulmadıklarından neşet etmiş olduğuna atfolunabilir. Kezalik faile delâlet eden diyalektis (*dialektis*) kelimesine de âsâr-ı Yunanî'de tesadüf edilememesi aynı sebebe mahmûldür. Binaenaleyh benim fikrime göre bu iki kelime usulen müteşekkil olup yalnız gayr-i müstamel kalmıştır. O halde daha ahsen bir suret-i imkân bulunamadığı halde o iki kelime-i gayr-i müstamelenin birinden diyalekmatikus (*dialegmatikus*) sıfatını teşkil ederek bu suretle efkâr-ı hissiyatı ifade eden delillerden bahs eden ilme diyalegmatik (*dialegmatigue*) namını vaz' u ihdas etmek mücaz ve muvafık olur zannında bulundum. Nasıl ki Yunanîler bile o kelimenin diğerinden diyalektikos (*dialektikos*) sıfatını teşkil ve diyalektiği (*dialektiki-dialectique*-ilm-i cedel) bu vech ile tevsim etmişlerdir.

"Ben de itiraf ederim ki bu suretle teşkil edilen kelimeler lisan-ı Yunanî'de müstamel olan sıfatlardan yapılan isimler derecesinde fasih değildir. Bunun içün ihtiyac-ı mübrem messetmedikçe o usule müracaat etmemelidir.

"Rica: Velhasıl bir ilmin mevzuuna delâlet eden kelime zaten iki kelime-i Yunanî'den mürekkeb olursa böyle hallerde kelime-i mevzuun ahirine loji (*logie*), gnozi (*guosie*), grafi (*graphie*), nomi (*nomie*) kelimelerinden birinin ilhak ve ilsâkından sarf-ı nazar etmek münasip olur itikadındayım ki bu halde üç

kelime-i Yunanîye'den yapılmış bir kelime-i mürekkebeye bedel ilmi yalnız mevzuuna delâlet eden kelime-i mürekkebe ile tesmiye etmek elbette daha muvafık ve evlâdır. İşte zoohrazi (zoochrésie-faide-i hayvanât), etnodise (etnodicée-hukuk-ı ümem) ilimleri vech-i mezkur ile tesmiye olundu. Istılahât-ı ulûmun vaz'ında iltizam sade ki beyne'l-ulema makbul ve mer'î olduğu içün şu beyan ettiğimiz dördüncü kaide vaz'-ı ıstılahâtta zaten muteberdir. Organojini (*organogenie*-tekevvün-i a'za), osteojini (*osteogenie*-tekevvün-i 'izâm) ilimlerine bu kaideye tevfikan isim verilmiş idi. Hatta ben de bu tabirleri bu tabirleri taklit ederek ikinci sınıf ulûmdan ekserisi hakkında o suretle isim vaz' ettim. Etnojoni (*ethnogénie*-tekevvün-i akvam), hirorojoni (*hiérogenie*) ve sâire gibi".

Ampir'in tesmiye-i ulûm hakkında beyan ettiği kaideler yukarıya naklolundu. Felsefe-i ulûm sahibi ilimlere vaz' etmek içün lisan-ı Yunani'nin kelimâtına müracaatı ihtiyar ediyor. Zaten Avrupa lisanlarında ve ale'l-husus Fransızca'da ıstılahât-ı ilmiye vaz'ında Yunanca'nın lügatlarından istifade etmek tariki Ampir'den evvel de câri idi. Hâlâ yine muteberdir. Bu bâbda Ampir'e ait olan hisse-i meziyet ilim isimlerinin, ıstılahât-ı ilmiyenin suret-i teşkilini usul ü kavâide rabtetmek faziletidir. Ampir lisan-ı milliden, yerli kelimelerden de esmâ-i ulûm teşkilini tecviz ü tasvip ediyor. Fakat Fransız lisanının bu bâbdaki adem-i müsaadesine men'i bu usulü o kadar tervic etmiyor. Vâkıa Fransız lisanının esmâ-i ulûm teşkili hususunda fakr u acizî derkârdır.

Esmâ-i ulûm lisan-ı Yunanî'den teşkil etmek emrindeki zaruret tahakkuk edince bu bâbda yapılacak birinci şey ulûm-ı mevcudeye o lisanda verilen isimleri ahz u kabul etmektir ki Ampir de bu tarik-i ma'kule tevessül ediyor.

Müceddiden vaz' edilecek esmâ-i ulûmun mevzu-ı ilme delâlet eden kelimelerden intihab olunması bir emr-i tabiîdir. Bu kelimelerden esmâ-i ulûm teşkil etmek üzre Ampir –Yunan vâzı'-ı ıstılahâtının usulüne tevfikan- mevzu-ı ilme delâlet eden kelimeyi sıfat haline getirerek bundan bir ism-i ilim teşkil ediyor. Veyahut kelime-i mevzuun ahirine "ilim" ve "muvakkat" ve "resim" ve "kanun" mânalarını ifade eden kelimât-ı erbaadan birini ilhak ederek a'lâm-ı

ulûmı bu tarik ile vücuda getiriyor, bu takdirde mesele lisan-ı Yunani'de mevzu-ı ilme delâlet edecek bir isim bulmak, ve bu isimden sıfat teşkil edebilmek şıklarına inhisar ediyor. Ampir lisan-ı Yunanî'de bulamadığı isimleri, sıfatları icad ü ihdas eylemek de külfet görmüyor, fiillerden isimler, isimlerden sıfatlar tasrif etmek usullerini de beyan ediyor.

Mevzu-ı ilme delâlet eden kelime müfred olmayıp da mürekkep ise o halde bunların ahirine kelimât-ı erbaadan birinin ilhakından sarf-ı nazar olunmasını tavsiye eyliyor. İşte şu üç beş satırda hulasa ettiğimiz kaideler ulûm-ı mevcudeyi değil usul-i tasnifin tekemmülüne göre teferruk edecek veya yeniden icad edilecek bilcümle ulûmu tesmiyeye kâfidir.

Acaba lisanımızda esmâ-i ulûm içün böyle faideler ittihazı mümkün değil midir? Tesmiye-i ulûm bâbında Avrupa lisanlarına Yunanca'nın ettiği hidmeti bizim lisanımıza da Arapça veya Farisî ifâ edemez mi?

Bu meseleler ile lisanımızda tesmiye-i ulûma müteallik kavaide taalluk eden mütalaatımız makale-i âtiyede temhid edilecektir.

Kaynak: [Emrullah], "Muhitu'l-Maarif - Tesmiye-i Ulûm", *İkdam,* 26 Zilhicce 1317/13 Nisan 1316/ 26 Nisan 1900, sayı: 2090, s. 3.

10
MUHİTU'L-MAARİF
Tesmiye-i Ulûm
Makale 2

Birinci makalede ilimlere isim vermek içün Yunanîlerin ve bunlardan ahzen Avrupalıların itibar u istimal ettikleri usûl-i tesmiyeyi beyan ettik. Bu usûl pek basit idi: İlmin mevzuuna delâlet etmek üzre ahz u teşkil edilen kelimeden ya kaide-i lisana tevfikan bir sıfat yapılarak bu tarik ile bir ism-i ilim ihdas etmek, yahut mevzu-ı ilmi ifade eden kelimenin âhirine lisan-ı Yunanîde sınâ'at, ilim, marifet, resm, kanun mânalarını tazammun eden kelimelerden birini ilhak suretiyle esmâ-ı ulûm teşkil eylemek. Mevzu eğer kelime-i mürekkebe ise bu takdirde mevzuun âhirine kelimât-ı malûmeden biri ilhak edilmeyerek yalnız tazmîr-i mâna ile iktifa olunmak. Bu makalede de, Avrupalılardan evvel ulûm-ı Yunaniyeye varis olan Arapların tesmiye-i ulûm bâbında ittihaz eyledikleri usul ve mesâliki tarif edeceğiz.

Usûl-i Arap'ta ulûma isim vermek içün tarik-i adîde ittihaz olunmuştur.

1- Usul-i Yunanîde olduğu gibi mevzu-ı ilme delâlet ve temas eden isimlerden kavâid-i lisana tevfikan sıfat teşkil edilerek ilimlere bu tarik ile isim tahsis etmek. Tabiiyât, hulkiyat, ilahiyat, felekiyat tabirleri gibi ki bu ilimlerin mevzularına delâlet eden tabiat, hulk, ilah, felek kelimelerinden teşkil olunan tabiî, hulkî, ilahî, felekî sıfatlarından ittihaz olunmuştur.

Tesmiye-i ulûmda bu usul pek müstahsen bir kaidedir. Arapça'da mevzuât-ı ilmiyeye delâlet eden kelimelerin cümlesi kâideye göre âhirine bir yâ-yı nisbet getirilerek sıfat olabilir. Bu halde bi'l-cümle ulûmu o kâideye göre tesmiye etmek kâbildir, mesele lisan-ı Arap'ta mevzu-ı ilme delâlet ya temas edebilecek veya mahiyet-i ilmi andıracak bir kelime, bir isim bulmağa mevkûf kalır ki bu da her vakit mümkündür. Bir ilim oldu mu mutlaka bir şeyden bahsedecek, işte bu şey o ilmin mevzuudur. Mevzusuz ilim olmaz. Tasnif-i

ulûmda mevzu-ı ilim esas itibar olunduğuna göre ilimlere mevzua delâlet eden kelimeler ile nam vermek hususundaki isabet derkârdır. Şu kadar ki bu usul-i tesmiyenin tatbik ve icrada müşkülâtı vardır. Çok kere iltibasâtı mucibdir. Çünkü lisanda bazen bir kelime birkaç ilmin meselâ arz hem coğrafyanın, hem ilmü'l-arzın mevzuudur. Bu cihetle tarik-i evvele göre arz kelimesinden sıfat teşkil edilerek mevzuu arz olan cümle-i maarife arziyât namını vermiş olsak o vakit iltibaslı bir tabir ihdas etmiş oluruz. Binaenaleyh mevzu-ı müşterek ifade eden kelimelerden teşkil-i sıfat usuliyle esmâ-i ulûm ittihaz eylemek her zaman tecviz edilemez. Vâkıa mevzu-ı müştereklerde de her ilmin cihet-i bahsi ayrı ayrı maddelerdir. Mevzu-ı müşterek üzerinde her ilmin mebhasi başka başkadır. Aklı beşerin bir nazarda ihata-i külliyâtta derkâr olan aczine mebni ilim tahsil-i hakâyık bâbında kâide-i tecride tevfikan bir mevzuu ayrı ayrı nokta-i nazarlardan tetkike mecbur oluyor. Zaten silsile-i hakâyıkta bunu icab eder. Çünkü Kudret-i Fâtıra bir mevzuda birkaç ilmin mebâhisini cem etmiştir. Bu halde nam-ı ilmi iltibastan kurtarmak içün mevzu-ı müştereke delâlet eden kelimenin mânasını – taalluk ettiği ilmin ihtisasına göre- tahdidi ve tayin edecek sıfatlar ilhak olunması icab eder ki o vakit de asıl mevzuu ifade eden kelime bi'z-zarure terkip suretinde bulunur. Böyle terkiplerden teşkil-i sıfat usulüyle esmâ-ı ulûm ittihaz etmek ise muteber değildir. Lisanın da bu bâbda kifâyet ve müsaadesi yoktur.

Şu kadar ki mevzuda iştirak yok ise bu halde tarik-i evvele göre esmâ-ı ulûm teşkilinde iltibas mahzuru olamayacağından bu tarik ile tesmiye-i ulûm yalnız o vakit olabilir. İlahiyat gibi ki bunda mevzuun teferruku mümkün değildir. Fakat bazen olur ki mevzuun teferruka, tecride kabiliyeti olmaz da tahkikât-ı ilmiyede muteber olan enhâ-yı tahsile göre ilmin yine teaddüdü iktiza eder. Meselâ ilahiyat sırf felsefe tarikiyle yani azade hareket eden akl-ı selim delâletiyle veya kütüb-i münzele ahkâmına nazaran tedvin olunduğuna göre iki ilme inkısam eder. İkisinde de mevzu bir, enhâ-yı tahsil muhteliftir. Enhâ-yı tahsilin ihtilafı aynı mevzua tealluk etmek üzre ilmin inkısamını icab eder.

Binaenaleyh lisan-ı Arap'ta teşkil-i sıfat usulüyle ittihaz edilen esmâ-i ulûm en ziyade ifrad-ı kalîle veya kesîreyi câmi' olan usul-i ulûm hakkında kâbil-i tatbiktir. İşte bu takdire göre tabiiyât, bir mevzu-ı müştereke yani tabiata taalluk eden ilimlerin, ulûm-ı tabiyenin, cümlesine, hulkiyât, vicdan ve istitâat esaslarına mübteni olan ilimlerin cümlesine alem olabilir.

Şu halde demek oluyor ki birinci tarik-i tesmiye en ziyade ulûm-ı külliye hakkında muteber olabilir.

2- İkinci tarik mevzu-ı ilme delâlet eden isimden yine sıfat teşkil ederek buna ilim lafzı izafe ile esmâ-i ulûm ittihaz olunmak usulüdür. İlmü't-tabiî, ilmü'l-ilâhi gibi. Bu usul tamim etmemiştir.

3- Üçüncü tarik mevzu-ı ilme delâlet veya temas eden isme, ilim, resm ve sınâ'at kelimelerinden birini izafe ederek esmâ-i ulûmu bu suretle teşkil eylemek suretidir. Mevzu-ı ilme delâlet eden kelime de ya müfred bir kelime olur, veya terkip olur; ilmü't-tabîiye (*physique*), ilmü'l-hayvan, ilmü'n-nebât, ilmü'r-riyâfe (*aquilégie*), ilmü'l-aded, ilmü'l-meâdin, ilmü't-tıp, ilmü'l-ahlâk, ilmü't-tarih, ilmü'l-fellâha, ilmü'l-ukûdi'l-ebniye, ilm-i heyeti'l-eflâk, ilm-i ahkâmi'l-nücum (*astrologie*), ilmü'l-mehârici'l-hurûf, ilmü'l-kavânini'l-kitâbe, ilm-i keyfiyet-i tevlidi'l-hurûf, ilm-i kuvâi'l-ceyş, ilm-i marifeti'n-nefs (*psycologie*), ilmü'l-cerri'l-eskâl.

4- Esmâ-i ulûm enhâyı tetkik ve tahsilden ahz u iktibas edilir, ilmü'l-cebr, ilmü'l-menâzıra, ilmü'n-nahv gibi.

5- Esmâ-i ulûm tercüme ve ta'rib tarikiyle tedarik olunur: Mantık (*logique*), coğrafya, astronomiya, hendese (hesab-ı Hind mânasına olan "hindisâ"dan), musiki gibi.

İşte tesmiye-i ulûm bâbında ulema-yı Arabın ittihaz ettikleri usuller balâda zikr u tafsil edilen kâideden ibarettir.

Üçüncü makalede usul-i Yunaniye ile usul-i Arabı esas ittihaz ederek lisanımızda tesmiye-i ulûm içün vaz'ı iktiza eden kavâid hakkında beyan-ı

mutalaât edeceğiz. Fakat bu babdaki mutalaâtımızı beyan etmeden evvel tesmiye-i ulûm bahsine ait olmak üzre sırf lisana müteallik bir istitrada lüzum gördük. İlimlere isim vaz eylemekte menâfi‘-i lisan nokta-i nazarından gayetle itinaya şâyan, nazar-ı itinadan baîd bulundurulma[ma]sı iktiza eden bir mesele de vardır ki bu da esmâ-i ulûmdan kavâid-i lisaniye dairesinde nisbet ve sıfat gibi kelimeler teşkil edilebilmek kaziyesidir. Ve bu keyfiyet hakikaten lisan-ı ilmîde pek mühim bir muhsinedir. Vâkıa ifadât-ı ilmiyede ekseriya ilim isimlerini sıfat makamında istimal eylemek icab eder. Zira lisan-ı marifette intizam ifade içün bu hal pek lüzumlu bir şeydir. Bir ilmin ismi kelime-i vâhideden ibaret olur ise bu halde o isimden ahirine bir pây-i nisbet ilhak ederek bir sıfat teşkil etmek pek kolaydır:

Haberden, haberî.

Heyetten, hey'î.

Hendeseden, hendesî.

Mantıktan, mantıkî.

Kimyadan, kimyaî gibi.

Ne çare ki lisanımızda isimleri kelime-i vâhideden ibaret olan ilimler pek mahduttur, pek az enva‘-ı marifete münhasırdır. Bu takım ilim isimleri a‘lâm-ı cins kabilinden olup müsemmalarının mahiyetini a‘lâmdan başka hiçbir şeye delâlet etmezler. O suretle tarif etmişlerdir, haber denildi mi heyet, mantık denildi mi bu kelimelerden ıstılah olarak lisan ilmi de mutlaka o isimler ile maruf olan ilimler kast u fehm edilir. Başka bir mâna tasavvur edilemez. İşte, esmâ-i ulûmun ne kabîl isimlerden olduğunu tayin meselesindeki ulema beyninde muhteliftir – Seyyid Şerif (rahimehullah) Hazretlerinin esmâ-i ulûm a‘lâm-ı ecnâs kabîlindendir, buyurdukları o türlü ilimlerin isimleri hakkında sahih olabilir.

Şu halde haberî, mantıkî, coğrafî dediğimiz vakit bu kelimeler mutlak haber, mantık, coğrafya tesmiye edilen ilimlere nisbet ifade eder birer sıfat olur.

Fakat yukarıda dediğimiz gibi lisanımızda ilimlerin isimleri hep öyle kelime-i vâhideden, a‘lâm-ı cinsten ibaret değildir. Ekserisi ilmin mevzuu ve

mebhusüne taalluk eden bir kelime ile ilim veya fen kelimelerinden teşkil edilmiş terakib-i izafiyedendirler, hatta yine esmâ-i ulûm bahsinde alemle-i hafîd “esmâ-i ulûmun ekserisi mürekkebât-ı izafiyedendir, mürekkep izafiyeden menkul olan kelimenin ism-i cins olması ise mütearif değildir” diyor. Vâkıa isimleri kelime-i vâhideden ibaret olan ulûmun isimlerine de sırasına göre (ilim) lafzı izafe edilir. Fakat bu izafe tayin-i ilmiyet içün değildir. Teyid ü tahsin içün olur. Meselâ haber, ilm-i haber ikisi de bir mâna ifade eder. Haberin mânasına ilim lafzı fazla bir mâna efdal etmiş olmaz. Halbuki mürekkep olan esmâ-i ulûmda ilim veya fen kelimesinin izafesi tayin-i ilmiyet içün elzemdir. O surette ki itmâm-ı mâna içün ism-i mürekkep kelime-i vâhide hükmünde telakki edilir. Meselâ (*botoniqus*) botanik, zooloji (*zoologie*), jeoloji (*géologie*) gibi ulûm-ı tabiiye envâını lisanımızda ilm-i nebatât yahut ilmü’n-nebat, ilm-i hayvanât, ilm-i meâdin veya ilmü’l-maden diye tesmiye ediyoruz. Şimdi bunların veya emsâli ulûm isimlerinden ilmiyeti, cinsiyeti tayin eden (ilim) lafzını kaldırır isek nebatât veya nebat, hayvanât veya hayvan, meâdin kelimeleri kalır ki bunların ıstılah olarak o ilimlere delâlet edemez. Yalnız ulûm-ı mezkurenin mevzuları olan ecsamı ifade eder. Fransızca (plant/*plantes*), (animal/*animal*), ter (*terre*) mukabili birer kelime hükmünde kalır.

Lisanımızda mütedavil bazı ilim isimleri de vardır ki ilim lafzı dahil olmadığı halde iki veya üç kelimeden terkip edilir:

İlm-i taksim-i arz (jeodezi/*géodesie*), ilm-i cer-i eskal (*mécanique*), ilm-i âsâr-ı atika (*paléologie*), ilm-i ensâb-ı akvam (ethnologie), ilm-i hukuk-ı beyne’d-düvel ve emsâli gibi.

Demek asıl mesele esmâ-i mürekkebe-i ulûmdan ism-i mensup, sıfat teşkil eylemek keyfiyetidir. Çünkü tesmiye-i ulûm, ve tedvin-i ıstalahât da her ilme kelime-i vâhideden ve ism-i cinsten ibaret bir isim vaz‘ etmek mümkün olmayınca bu halde kavâid-i lisanın müsaadesi tahtında esmâ-i mürekkebe-i ulûmdan sıfatlar teşkili çaresini taharri etmek iktiza eder.

Görülüyor ki bu mesele-i lisaniyenin tesmiye-i ulûm bahsinde pek büyük bir ehemmiyeti vardır. Makale-i âtiyede lisanımıza göre tesmiye-i ulûm kavâidinden bahs olunduğu sırada bu meselenin suret-i hâl-i hakkındaki mülahazâtımızı dahi ilâve ederiz.

Kaynak: [Emrullah], "Muhitu'l-Maarif - Tesimiye-i Ulûm – Makale 2", *İkdam*, sayı: 2106, s. 3-4, 13 Muharrem 1318/29 Nisan 1316/12 Mayıs 1900.

11
MUHİTU’L-MAARİF
Tesmiye-i Ulûm
Makale 3

Tesmiye-i ulûma dair lisanımızda ittihaz edilecek usul ü kavâide dairdir

Birinci ve ikinci makalelerde usul-i Yunan’a, usul-i Arab’a göre esmâ-i ulûm ittihazı hakkında muteber olan tarikleri, kaideleri beyan ettik. Bu makalede kendi lisanımızda tesmiye-i ulûm bahsine ait olan usul ü kavaide müteallik mülahazâtımızı arz edeceğiz. Zaten daha evvel dediğimiz gibi evvelki iki makale bu üçüncüye esas-ı mütalaa, zemin-i mukayese olmak üzere yazılmış idi. Asıl maksat ise bu makaledeki mebhastir.

1- Ulûm-ı şeriyenin isimleri Arapça’da olduğu gibi kabul olunmak ve bu bâbda vaz‘-ı müteşerri‘îne tamamiyle riâyet eylemek, bu kaidenin vücub-ı tatbiki hakkında söz söylemek bî-lüzum bir külfet sayılır. Çünkü ulûm-ı şeriyenin isimleri yalnız lisan-ı ilmin lügatından değil, lisan-ı dinin de tabirâtındandır. İlm-i tefsir, ilm-i hadis, fıkıh, kelâm, ferâiz gibi.

2- Sâir ulûm-ı mevcude ve müdevvenenin tarif etmiş, umumiyetle kabul olunmuş, lisan-ı ilm ü marifette katiyen yerleşmiş olan isimlerini yine lisan-ı Arab’da mevzu u muteber olduğu gibi ahz u kabul etmek, bu isimler lisanın gerek vaz‘-ı aslîsi olsun, gerek ta‘rib ü tercüme tarikleriyle ittihaz edilmiş olsun. Gerek kadim, gerek muhdes olsun. Cebir, hendese, tıp, ilmü’l-edeb (*grammaire*), ilmü’l-cedel (*dialectique*), ilmü’l-hilaf (*contreverse*), felsefe (*philosophie*), mantık (*logique*), ilmü’t-tabiî (*Physique*), ilmü’l-mehâric (*phonologie*), ilmü’l-iştikak (*etimologie*), ilmü’l-hatabe (*rhétorique*), marifetü’n-nefs (*psychologie*), ilm-i sihir (*magie*), ilm-i tılsım (*theurgie*), ilm-i feraset (*phsionognomie*), ilm-i kehanet (*dicination*), ilm-i tağrim (*necromancie*), ilm-i heyet, ilmü’l-hayvan, ilmü’n-nebat, ilmü’l-meadin (*minérologie*), ilmü’t-teşrih, ilmü’l-cerraha (*chirurgie*), baytar (*hippiatrie*), ilmü’r-riyafe (*aquilégie*), ilmü’l-menazıra, ilmü’l-mesaha

(*arpentage*), ilmü'r-remy, ilmü'l-millaha (*narigation*), coğrafya, ilmü'l-fellahat (*agronomie*), kimya, ilm-i hisab, ilm-i imla, ilm-i sarf, nahiv, ilmü'l-bedi', ilmü'l-aruz, ilm-i inşa, ilmü't-teracim (*biographie*),tedbirü's-sıhha (*higiéne*), menazır (*perspective*), ilmü's-siyasî yahut tedbir-i medeniye (*politique*), tasvir, mimari, musiki, kûdü'l-ceyş (sevku'l-ceyş olmuştur), ilm-i ilahi (*théologie*), ilm-i ma-verâü't-tabiiyye (*métaphysique*), ilm-i tekâsim (*taxicologie*), ilm-i ……. (*horographie*), ilmü's-saydele (*pharmacologie*), ……. (*pharmacopie*) gibi.

Şu saydığımız esmâ-i ulûm müdevvenât-ı kadimede tedavül eden isimlerdir ki lisanımızda aynen ve harfiyen kabulü umûr-ı müstahsenedendir. Bununla beraber o isimlerden bir takımı lisanımıza nakledilirken –hiç de lüzum yok iken- bazı tağyirâta uğratılmıştır. Meselâ ilmü't-tabiî yerine –galibenin tevcihi nazar-ı itibara alınarak- ahiren hikmet-i tabiiyenin tabiri kâim olmak (şimdi de ıstılahât-ı resmiye-i maarifte hikmet-i tabiiye fizik oluyor), ilmü'l-edeb makamında güya gramer tercümesi olarak ilm-i sarf demek adet edilmiş, ilmü'l-hatabe belagat ile eda olunmağa başlanmış, (marifetü'n-nefse) Fransızca'dan tercüme tarikiyle ilmü'l-ahvalü'r-ruh ıtlak olunmuş, ilmü'r-remy makamında fenn-i endâhat gibi münasebetsiz bir tabir istimal kılınmış, ziraat tabiri fellahâta galebe etmiş, ilmü's-saydeleye eczacılık fenn-i denmiştir. Bu tabirâta lüzum sahih olmadığı şöyle dursun ıstılahât-ı ilmiyece o gibi tebeddülâtın mahzurları bile görülüyor. Ezcümle hikmet-i tabiiye zamanımızda *philosophie naturelle* mukabili olarak istimal edilecek bir tabir iken bundan başka bir ilim olan ilmü't-tabiîye bedel istimalindeki mahzur derkârdır. Hem fiziğe hikmet-i tabiiye dersek filosofi naturele ne diyelim? Buna verilecek nam gasp edilmiş görülüyor. Sâniyen ıstılah-ı Arap'ta (gramer)in tamamı tamamına muadili olan ilmü'l-edeb tabir-i ceyyidi var iken bir tevcih-i hata-alûd ile ilm-i sarf tabirini kullanmakta mâna var mıdır? İlm-i sarf leksikoloji (*lexicologie*) müradifi olabilir ki bu da gramerin yani ilmü'l-edebin bir şubesidir. Küllü cüz ile tesmiyeye böyle iltibaslı, ve lüzumsuz yerlerde cevaz olamaz. İlm-i felâhat maruf ve mütedavil bir tabir iken bunun terkiyle ziraat kelimesine iltifat olunması da bir şart ile muvafıktır. Bu da agrikültür (*agriculture*) tercümesinde ilm-i ziraat, (*agronomie*) mukabili ilm-i felâhat

tabirinin istimalidir. Malumdur ki bu iki ilim birbirinden ayrılmıştır, isimleri de ayrı olmak icab etmez mi? Hele remâ, râmi, mermi, kelimeleri lisanımızda o kadar menus ve ilmü'r-remy tabir-i ıstılahât-ı kadimede mevcut iken Farisi bir kelime istimaliyle fenn-i endâhat demek pek na-becâ görünüyor.

Bununla beraber nüdevvenât-ı kadimede mevcut ve mütedavil olan esmâ-i ulûmdan bazısı da vardır ki ahiren daha ahsenleri bulunduğu ve kabul-i âmmeye de mazhar olduğu içün eski isimleri metruk ve mensi hükmünde kalmıştır. Meselâ bugün pek güzel bir tabir olarak cevviyât veya ilmü'l-cevv ile ifade ettiğimiz meteolorji (*metéologie*) ilminin bizde nam-ı kadimi olan ilmü'l-kevn tabiri gibi.

Hulasa-i mâna ıstılahname-i Arap'tan lisanımıza intikal eden ve bahusus kelime-i vâhide ile (ilim veya marifet lafzından başka) –ifade edilen ilim isimlerini ahiren yerlerine daha ahsen ve lisanca istimali daha ahsen tabirât bulunup da ıstılahâtımızda takarrür etmemiş ise- olduğu gibi kabul etmek her halde evladır.

3- Vaz'iyât-ı ahireden olup lisan-ı ilmîde yerleşmiş olan esmâ-ı ulûmu kezalik ahz u kabul etmek. İlm-i hukuk, usul-i idare, fenn-i kıbâle, ilm-i müstehasât, ilm-i müstensehât, taksim-i arz, tahtit-i arz gibi.

4- İsimleri tercüme tarikiyle vaz' olunacak esmâ-i ulûmdan Avrupa lisanlarında Fransızca'da mevzuun ahirine kültür (*culture*) kelimesi getirilerek teşkil edilen isimlerin tercümesinde mevzu-ı ilmi ifade eden kelimenin lisanımızda bulunacak muadiline hars kelimesini izafe eylemek.

Beyana hacet yoktur ki hars ve harâis kelimesi tamamen kültür (*culture*) mukabilidir. Mesai-i âdemiyeye kuvâ-yı nâmiye-i tabiatın inzimamiyle müştereken cereyan eden a'malin suret-i tertib ü icrasına kültür yani hars ve harâis ıtlak edilir ki tabiattan istifade içün yeri o suretle işlemeğe, nebatâtı, hayvanâtı yetiştirip büyütmeğe tezyid ü teksir etmeğe delâlet eden bir fiil ve hizmetten ibarettir. Hatta kuvâ-yı zihniyenin temenni ve terakkisinde sanat-ı

terbiye ve talimin hizmet ve tesiri de aynı hal ile vâki olduğundan zihn-i beşerin terbiye ve talimine de hars ve harâis tabirleri tatbik olunabilir.

Şu kadarki kültür ile nihayet bulan ilim isimlerinin tercüme ve vaz‘ında mevzua delâlet etmek üzre alınacak kelimenin müfred bir kelime olmasına dikkat eylemek lazımdır. Meselâ:

Harsü'l-ma: *Aqui culture*
Harsü'l-eşcar: *Arbori culture*
Harsü'n-nahl: *Api culture*
Harsü'l-esmak: *Pissi culture* gibi.

5- Fransızca (*art*) kelimesi izafe edilerek teşkil edilen isimlerinin tercümesinde o kelimeye mukabil kesr-i sad ile sına‘at lafzını irad etmek.

Sına‘at müzavele-i a‘zadan ziyade a‘mal-i fikre muhtac olan marifetler hakkında kullanılır bir tabirdir. Nasıl ki feth-i sad ile sanaat tamamen (*art*) mukabili bir kelimedir. Lisanımızda ekseriya (*art*) makamında fen tabiri istimal edilmekte ise [de] fen lügaten darb ve nev ve gûne mânasına olup bu cihetle bir ilmin envâ‘ u aksamına delâlet edebilir bir kelimedir. Bir ilmin başlıca mebâhisine isim vermekte kullanılabilir. Sınâ‘atü'l-harb (*art militaire*) gibi.

6- Usul-i Yunanîye göre Fransızca'da (*logie*) kelimesi ile müntehi olan esmâ-i ulûmun tercümesinde loji (*logie*) kelimesine bedel ilim lafzını istimal eylemek lazımdır. Malumdur ki loji Yunanca akıl mânasına olan bir kelimeden müştak olup ilim ise akıl ile muttasıf olduğundan o makamda ilim kelimesinin istimali pek münasip ve muvafıktır:

İlmü'l-insan: *Antropologie*
İlmü'l-cenin: *Emriologie*
İlmü'l-hayat: *Biologie* gibi

7- Fransızca'da grafi (*graphie*) lafz-ı Yunanîsiyle nihayet bulan esmâ-i ulûmun tercümelerinde grafi kelimesine muadil lisanımızda aynı mânaya gelen resim kelimesini irad etmek iktiza eder:

Resmü'l-cibal: *Orographie*
Resmü'l-harita: *Cartographie*
Resmü'l-ümem: *Etnographi* gibi

8- Fransızca'da gnozi (*gnosie*) ve nomi (*nomie*) kelimeleri ile müntehi olan ulûm isimlerini tercümede gnozi mukabilinde marifet ve nomi makamında kanun kelimelerini irad eylemek münasip olur. Usul-i Arap'da gnozi yerine dirayet kelimesi de müstameldir:

Marifetü'l-lüga: *Lexignoxie*
Kanunu'l-hayvan: *Zoonomie* gibi.

9- Mevzu-ı ilme delâlet etmek üzre bulunan kelimeler müfred olmayıp da iki veya daha ziyade kelimeden mürekkep olursa bu halde usul-i Yunaniyede câri olan kaideye tevfikan nam-ı ilmi tatvilden kurtarmak içün ilim, marifet, resim ve kanun kelimelerini hazfederek bunların mânalarını izmar ile iktifa eylemek usulü pek muvafik olur:

(İlm-i) Tekevvünü'l-a'za: *Organogénie*
(İlm-i) Tekevvünü'l-cenin: *Embriogenie*
(İlm-i) Menafi'u'l-a'za: *Physiologie*
(İlm-i) Taksimü'l-arz: *Géodésie* ve saire gibi.

İşte yukarıdan beri beyan ettiğimiz kavaide tevfikan lisanımızda tekmil-i ulûm u fünuna isim vermek bir emr-i sehl olduğu görülüyor. Şu kadar ki bu kaideler cümleten erbab-ı ilm-i marifetin mazhar-ı kabulü olmalıdır. O halde mesele nam verilecek ilmin mevzuuna delâlet etmek üzre müfred veya mürekkep bir kelime-i münasibe bulmağa mevkuf kalır, bu kelime bulunduktan sonra ilmin

usul-i tetkikine, nahv-i tahsiline göre ilim, marifet, resim, sına‘at, kanun lafızlarından birini o kelimeye izafe eylemek ve mevzu ifade eden kelime mürekkep ise o surette de bunu sadece medlûlü olacak ilme ism-i ilim ittihaz eylemek kifayet eder.

İkinci makaledeki istitradda ihtar ettiğimiz vecih ile esmâ-i ulûmun ittihaz ve vaz‘ında en ziyade gözetilecek bir nokta da bu isimlerden yâ-yı nisbet ilhakıyle sıfatlar teşkil edebilmek maddesidir. Bunun ifadât-ı ilmiyece ne derece mucib-i intizam olduğunu tekrar izah etmeyelim. Esmâ-i ulûm esmâ-i a‘lam derecesinde tearüf etmiş isimlerden ve kelime-i vâhideden ibaret olursa meselâ cebir, hendese, mantık gibi bunlardan kaidesine göre sıfat teşkil eylemek pek kolaydır. Fakat mürekkep olan esmâ-i ulûmdan yâ-yı nisbetle sıfat yapmak öyle midir? Lisanımızda esmâ-i mürekkebe-i ulûm hemen mürekkebe-i izafiyeden ibaret oluyor. Mürekkebât-ı vazfiye namı tayin eden bir ilmin yalnız enva‘ını tavsif etmek içün kullanılır. Hendese-i tahliliye, cebir-i âlî gibi. Erbabı-ı lisana malumdur ki sarf-ı Arabî’de mürekkebât-ı izafiyenin nisbetleri hakkında şöyle bir kaide vardır. Eğer mütezayifine birden nisbet olunursa ya evvele nisbet olunur, ya mütezayifinden ikisine birden nisbet edilir. Ve yahut yalnız ahire nisbet olunur. Meselâ “bâbü’ş-Şam” terkibinin nisbetinde birinci hale göre el-bâbî ikinci hale nazaran el-babî eş-Şamî, üçüncü halde eş-Şamî, dördüncü kaideye göre de el-babu Şamî denir. Ed-daru kutnî dedikleri gibi.

Şimdi bu kaidelere göre meselâ “ilmü’l-arz” tabirinden Fransızca (*géologique*) gibi bir sıfat yapmak lazım gelse bu sıfat ya ilmî olur, ya ilm-i arzî, ya arzî ve yahut terkip kelime-i vâhide hükmünde telakki edilerek ilm-i arzî olur. bu nisbetlerden bizim işimize yarayan bedihidir ki son sıfattır. Bu halde mürekkep olan esmâ-i ulûmdan sıfat teşkili kâbil oluyor. Şu kadar ki bu takdire binaen esmâ-i mürekkebe-i ulûm ismi vâhid hükmünde telakki olunduğu nazar-ı itibara alınarak o kabil ilim isimlerini –imla usulünce birbirine muttasılan yazmak- garip görünse de kaideye muvafık olur.

Diğer bir misâl irad ederek maksadımızı daha açık teybin edelim:

Bi'l-farz Fransızca "*psychologique*" kelimesini Türkçe'ye tercümede nefsiye veya ruhiye sıfatı ile ifade ediyoruz. Halbuki ruhiye veya nefsiye kelimeleri Fransızca (*psyghique*) sıfatının Türkçe mukabilleri olabilir. Fakat hiçbir vechile (*psychologique*) mânasını eda etmez. Bunun asıl Türkçesinde ilmü'r-ruhiye demek icab eder. Mademki kavaid-i lisaniye kelime-i vâhide hükmünde telakki olunmak şartıyla mürekkebât-ı izafiyeden sıfat-ı nisbiye teşkil eylemek mecazdır bu halde müfred ve mürekkep bilcümle ilim isimlerinden sıfatlar yapılması istimale kalmış bir keyfiyettir.

Kaynak: [Emrullah], "Muhitu'l-Maarif - Tesmiye-i Ulûm - Makale 3", *İkdam*, sayı: 2108, s. 3, 5 Muharrem 1318/1 Mayıs 1316/14 Mayıs 1900.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMRULLAH EFENDİ'NİN TERİMLER SÖZLÜĞÜ

AÇIKLAMALI TERİMLER SÖZLÜĞÜ

âd-rahş (*orage*): Malumdur ki (*orage*) bir tabir-i cevvîdir. Havanın, yağmur, dolu, berk ile karışık havanın şiddetle bozulması haletine ıtlak edilir. Bu mânaya olarak lisanımızda menûs bir kelimeye tesadüf edemedik. *Burhan-ı Kâtı*'da âd-rahş şu vechile tarif edilir: "Ad-rahş nâc-bahş vezninde fırtına ve tufanın soğuk, yağmur, rüzgar, ra'd, berk ve sâika gibi alâim-i cevv-i semanın cemiyet-i hudusundan ibarettir". İstimalimize nazaran fırtınada *orage* kuvveti yoktur. Bunun içün gayr-i menûs olmağla beraber âd-rahş tabirini bi'z-zarure kullandık. (Emrullah, *İkdam*, 1243)

akıl: Bir mesele-i ilmiyede hüküm vermek ve muamelâtımızı tedvir eylemek içün bir takım bağlara muhtacız. Onlar olmasa şaşarız, dalâle düşeriz. İşte o bağlar "akıl"dır. Zaten akıl bağ mânasınadır. Köstek mânasına olan 'ikâldendir. Demek biz efkâr-ı akvâlimizde, ef'âl-i muamelâtımızda kuyûd-ı akliye ve şer'iye ile mukayyediz. İşte akıl ahkâm-ı külliye ile mübeyyen olan haddini tecavüz etmedikçe biz[e] irâe ediyor ki ilim hâsıl olabilmek içün bir yerde durmalı, tevakkuf etmeli. Böyle olmayacak olursa kanun-ı akıl dairesinin haricinde hareket edecek olursa o vakit silsile-i esbâbın ilâ-nihaye devri icab eder ki bu halde dalâle düşmek tehlikesi her vakit mevcut olur. Aklın kendi kanunu ile durduğu, artık daha ileri gidemeyeceğini cezm ettiği nokta mebde-i ûlâdır. (Emrullah, İR)

alet (*organe*): Merhum Emrullah Efendi *organe* kelimesini *alet*, *organique* sıfatını da *âlî* diye tercüme ederdi ki pek doğrudur. Zira uzuv Fransızca *membre* mukabilidir. Her alet uzuv değilse de her uzuv bir alettir. Bizdeki

felsefe ve kelâm kitaplarında *organes des sens* karşılığı olarak hep *âlât-ı havass, âlât-ı meşa'ir* denilmesi de bu tercümedeki isabete delildir. Artık bilmem tabiiyat ile iştigal eden ulemamız *uzuv* kelimesini bırakıp da *alet, âlî, cümle-i âliye* tabirlerini istimale razı olurlar mı? (Babanzâde, İN, 39; Kara, BFDK, 143;Kara, EEİHD, 104; Emrullah, İH/2)

a'sab: Havâsstan dimağa kadar bu harekatın yürüyüp intikal etmesine a'sap tabir ederiz. (Emrullah, İR)

büht: İşte bir müşahede-i fevkalâde ve harika müvacehesinde düçâr olduğumuz bu hâlete *büht* tabir edilir. Büht [ile] *hayret*i birbirine karıştırmamalı, lübs etmemelidir. Büht münhasıran fıtrat-ı hissiyeye taalluk eder, hayret ise [fıtrat-ı] âkileye aittir. Büht hayret-i havâsstır, hayret büht-i akıldır. Biri hissin şaşıp kalması diğeri aklın şaşıp kalması. Lisanımızda böyle ve emsâli hâlâta delâlet eden birkaç kelime daha vardır; *dehş*, *veleh*, *zehl*, *gafle*[t] gibi ki yeri geldiği vakit tarif ve aralarındaki farklar tayin edilecektir. (Emrullah, İH/2)

cebir: Kemmiyât ve mekâdîri hurûf-ı elifbâ ile ibraz ederek hesap etmek ve bu tarîk ile mesâili hal eylemek fennine cebir tabir edilir. İlm-i cebir, cismin keyfiyât ve havâssını mülahazadan ne kadar ba'îd olursa olsun, bununla beraber aslen yine bir ilm-i ecsâmdır. Çünkü hakikatte imkân-ı hesap bir kıyasın neticesini ifade eden a'dâd ile kâim, kıyas ve takdir ise hayyize mahsustur. (Emrullah, İH/2)

delâlet*:* Delilden medlule intikal eylemek fiiline de delâlet derler.

(…) Hakikatte nisbet-i delâlet yani dâl ile medlul beynindeki nisbet zihin ile kâimdir. Tabir-i diğer ile nisbet-i delâlet eşya beyninde değil, meâni beyninde câridir. Demek oluyor ki şeyy-i dâllin mânası ile şeyy-i medlulün mânası beyninde zihin kanun-ı tekârün mucebince bir teselsül teşkil eder. Bu cihetle dâl zihne geldi mi, medlul de gelir. Dâl ile medlul beyninde bir mukarenet-i zihniye tekaddüm eylemedikçe delâlet olamaz. Binaenaleyh delâlet bir emr-i zihnîdir, bir nev-i teselsül-i meânîdir.

(…) Delâlet olan teselsül-i meâni bir hal-i hususîdir. Teselsülât-ı meâninin her hali delâlet olamaz. (Emrullah, İH/2)

delil (*signe*): (bkz. lisan-ı tabîi).

dibace: De'b-i musannifîndir ki kable'ş-şurû' kitaba bir dibace yazarlar. Dibacenin azçok esere irtibatı vardır, sırf kâri'ler ve müşteriler için yazılmaz, kitap için yazılır, bir nevi mukaddimedir. (...)(Emrullah, YMMG, nu: 6, s.7)

eczâ-yı kelâm: Lisan-ı nâtıkta suver-i zihniye kelimât ile ahkâm-ı akliye kazâya ile ifade edilir. Suver-i zihniye, ahkâm-ı akliyenin eczâ ve anâsırından ibaret olduğu gibi kelimât da kazıyyelerin eczâ ve anâsırını teşkil eder. Lisanlarda birçok nev kelimât mevcuttur. Ancak bu kelimât gerek savt ve gerek şekil itibariyle pek ziyade muhtelif olmağla beraber kelâmda ifâ ettikleri hidemâta nazaran mütalaa edilerek envâ-ı kalîleye hasredilebilir ki bu envâ-ı kalîle eczâ-yı kelâmı teşkil eder. (Emrullah, *İkdam,* 1250).

ef'âl-i hamliye (*verbes attributifs*): (…) Bir lisanda iki türlü fiil mevcuttur. Fiil-i asli, ef'âl-i hamliye (*verbes attributifs*). Ef'âl-i hamliye tasdik ile beraber mahmûl mânasını da mütezammın olan fiillerdir ki tavsif ve yukarıda tafsil edildi. Gerek ef'âl-i asliye ve gerek ef'âl-i hamliye zaman ve şahıs mânalarını da ifade etmek içün tasrifât-ı muhtelife ibraz eder.
Fiil-i hamli "zaman, aded ve şahıs ve mahmûl mânalarını zâmin olarak tasdike delâlet eden bir kelimedir" diyerek tarif edilebilir. (Emrullah, *İkdam,* 1257)

ehl-i hile veya **mücerribûn** (*empiristes*): İlim öyle bir nisbet oluyor; nazariye-i marifetin bu nisbetin hadlerinden kâh birine kâh diğerine ziyade ehemmiyet verilir ve bu derece-i ehemiyete göre nazariye-i marifet bir suret-i diğer alır. Meselâ ehl-i hîle veya mücerribûn (*empiristes*) hadd-i evvele, eşya ve hakâyıka ziyade ehemmiyet verir. (Emrullah, İH/2).

ehl-i nazar (*rationalistes*): İlim öyle bir nisbet oluyor; nazariye-i marifetin bu nisbetin hadlerinden kâh birine kâh diğerine ziyade ehemmiyet verilir ve bu

derece-i ehemmiyete göre nazariye-i marifet bir suret-i diğer alır. Meselâ ehl-i nazar (*rationalistes*) zihne, nefs-i âlimeye daha çok ehemmiyet atf eder. (İH/2).

felsefe (*philosophie*): Felsefe kelimesi Yunanî bir tabirdir. Yalnız Araplar lisanlarına tamamiyle tasarruf ettiklerinden Yunanîlerden aldıkları gibi bırakmamışlar, kendi kalıplarına tatbik ederek adeta Araplaştırmışlardır.

Fransızlar bizim felsefe ve hikmet kelimelerine mukabil olmak üzre yine aynı asıldan olan *philosophie* kelimesini istimal ederler. Bu ilim ile iştigal eden daha doğrusu bu ilimde ihtisas kesb eyleyen kimselere de *feylesof* itlak edilir ki bu ismin hâiz olduğu mâna-yı mürekkebe nazaran *muhibb-i hikmet* demek olur.

Feylesof tabirinden mukaddem hükemâya *sage* deniyordu ki ne kadar müftehirâne bir tabir olduğu aşikârdır. Zira *sage* demek zihnini, kuvve-i müfekkiresini daima hakâyık-ı eşyayı idrâke hasr eden ve yalnız ma'kûlât dairesinde hareket eyleyen demektir (Emrullah, İH/1).

Bu âlem kendi kendine mi mevcuttur? Kendi kendine kâfi midir? Bu âlemin fevkında başka mevcut yok mudur? Bu hakâyıkın sebeb-i evveli kimdir? İşte bu üçüncü meseleyi de kezâlik ber-vech-i bâlâ ta'dâd eylediğimiz ilimlerden hiçbiri hal edemez. Bu mesele hiçbirin mevzuuna dahil değildir. Bu üç mesele; cisim nedir?, ruh nedir?, sebeb-i evvel-i âlem nedir? Halli cidden sa'b ve müşkil meseleler, fakat bu meseleleri akıl, hal etmek [ve] vaz' etmekten fâriğ olmadığı gibi imkân-ı hallini de inkâr edemez. Ve bu meselelerin halline bilcümle mesâil-i ilmiyeden ziyade alakadarız. İşte bu meseleler yeni bir ilmin mevzuunu teşkil eder ki Felsefe; İlm-i ûlâ, İlm-i a'lâ veya İlm-i mâ-verâi't-tabîa dedikleri bu şube-i marifet-i beşerdir.

Felsefe-i a'lâ bi't-tab' üçe inkısam eder:

1. *Felsefe-i tabiat* yahut *İlm-i cism-i aklî* (*cosmologie rationnelle*): Madde nedir? Hareket nedir? Hayat nedir? Kuvvet nedir? Mekân nedir? Zaman nedir? ve ilâ âhırihi. İşte bu kısm-ı hikmette mevzu-i bahs olan mesâil-i asliye.

2. *Felsefe-i ruh* yahut *İlmü'r-ruh-i aklî* (*psychologie rationnelle*) ki; Ruh nedir, ne mahiyettedir? Bedenden ayrı mıdır, bedene ef'âl ve taalluku ne vechiledir? Lâ-yemût mudur? İşte halline memur olduğu meseleler. (Yalnız hadisât-ı nefsaniyenin tahkikiyle bu hadisâtın kanunlarını tetebbu ve keşf eden *İlmü'r-ruh-ı tecrübî* bundan ayrı bir ilimdir).

3. Asıl *İlm-i hikmet* yanut *Hikmet-i a'lâ* veya *Felsefe-i ûlâ* ki bu âlemin sebeb-i icadı olan bir illet-i ûlâ, bir Vâcib te'âlâ var mıdır? Zât-ı hakikatı nedir? Dahil-i âlemde midir? Haric-i âlemde midir? Âlem ile münasebâtı nedir? Bu mühim meseleleri isbat ve hal etmeğe çalışır.

(…) Bazı hükemâ felsefeyi şöyle tarif ederler: Felsefe ilm-i mebâdî-i ûlâdır. Bu tarif ile yukarıda îrad edilen tarif beyninde muvafakat mevcuttur. Çünkü "felsefe ilm-i mebâdî-i ûlâdır" kavlinden iki mâna müstebân olabilir: Felsefe ilm-i mebâdî-i eysdir yani ilel-i ûlâdan bahs eder; felsefe ilm-i mebâdî-i marifettir yani hakâyık-ı ûlâdan bahs eder. Filhakika felsefe-i ûlû ilel-i ûlânın ilmidir, çünkü bu sıfatla nizam-ı cismanîde vâki olan bilcümle hâdisâtın mahal ve mebdei olan maddeden bahs eder; sâniyen nizam-ı nefsanî ve ahlâkîde vâki olan bilcümle hadisâtın mebdei olan ruhtan bahs eder; nihayet bütün kâinatın mebde-i evveli olan Vâcib te'âlâ hazretlerinden bahs eder. Sâniyen felsefe hakâyık-ı ûlânın da ilmidir. O hakâyık ki bilcümle ef'âl-i fikrin şerâiti, bütün ulûmun kavâididir. Bu hakâyık-ı ûlâ esasen ilmü'n-nefsde müşahede ve isbat edilir ve nazariye-i aklı teşkil eder. (Emrullah, İH/2)

felsefe-i lügaviye; hikmet-i lügaviye: Ancak lisana kavâid tesis etmeden evvel, fikrin anâsır ve eşkâline mutabık anâsır ve eşkâl-i lisaniye vaz' eylemeden mukaddem lisanın suret-i teşekkülünü tetkik ve tahkik eylemek lazımdır. Bu mesele hikmet-i lisaniye veya felsefe-i lügaviyenin mevzuunu teşkil eder. Hikmet-i lügaviyeyi *philologie comparée* ile karıştırmamalıdır. Bu ilimlerden ikincisi kelâmın anâsır-ı maddiyesini nazar-ı mütâlaaya alır. Halbuki hikmet-i lügât inbisât-ı ruhîsini tetkik eder, yahut bi'l-cümle efkârı ifade edebilmek içün lisanın tâbi olduğu kavânîni tahkik eyler. (Emrullah *İkdam,* 1229)

(…)Ulûm-ı lisaniyenin bu rükn-i aslîsi, fikr-i beşerin vasıta-i beyanı olmak itibariyle lisanın mebadî-i hikemiyesini, fikir ile lisanın münasebâtını, lisanın asl u menşeini tetkik ve tahsil eder. (Emrullah, *İkdam*, 1243)

felsefe-i tabiat *(philosophie de la nature):* Felsefenin bir kısm-ı insanîsi olduğu gibi bir de kısm-ı tabiîsi vardır. (…)
(…) Hülâsa felsefenin insaniyete tatbiki felsefe-i insaniye dairesini teşkil eylediği gibi tabiata tatbiki de felsefe-i tabiatı tesis eder. Felsefe-i tabiatı hikmet-i tabiiye ile karıştırmamalıdır. (Emrullah, *İkdam,* 1229)

feylesof: (…) muhibb-i hikmet ü marifet olan âdeme feylesof ve ilmine felsefe namı verilmiştir. (Emrullah, *İkdam,* 1215)
Fransızlar bizim felsefe ve hikmet kelimelerine mukabil olmak üzre yine aynı asıldan olan *philosophie* kelimesini istimal ederler. Bu ilim ile iştigal eden daha doğrusu bu ilimde ihtisas kesb eyleyen kimselere de *feylesof* itlak edilir ki bu ismin hâiz olduğu mâna-yı mürekkebe nazaran *muhibb-i hikmet* demek olur.
Feylesof tabirinden mukaddem hükemâya *sage* deniyordu ki ne kadar müftehirâne bir tabir olduğu aşikârdır. Zira *sage* demek zihnini, kuvve-i müfekkiresini daima hakâyık-ı eşyayı idrâke hasr eden ve yalnız ma'kûlât dairesinde hareket eyleyen demektir (Emrullah, İH/1; ayrıca bkz. hakîm-hükemâ).

fiil: Her lisanda üç nev kelime bulunmak iktiza eder: Cevherin ifade-i kelâmiyesi, keyfiyetin ibare-i lafziyesi, bu iki kelimeyi birbirine rabteden rabıtaya müteallik tasdikin delâlet-i nutkiyesi. Bu üç nev kelime: İsim (*substantif*), sıfat, fiildir. Fiil eczâ-yı kelâmın en esaslı rüknüdür. Malumdur ki söz anlaşılmak içün irad edilir. Fiil bunun delâlet eylediği mâna-yı tasdik mevcut olmadığı halde kelimâttan bir mefhum istihrac eylemek kâbil olmaz. Fiilsiz kelimât harcsız duvar taşlarına benzer.

Binâenaleyh [fiil] her lisanda vücudu lazım olan erkân-ı nutkiyedendir. Teşkil-i kelâmda, ifade-i meramda pek nâfi olan eczâ-yı sâire-i kelâm fikrin kaba bir surette ifadesi içün zaruri değildir. (Emrullah, *İkdam,* 1250,1257)

fiil-i cevherî veya fiil-i asli (*verbe substantif*): Fiilin hizmet-i asliyesi esasen iki suret-i zihniye beynindeki nisbet-i tasdikten ibarettir. Vâkıa fiil ruhumuzun diğer harekâtını, hissiyetimizin başka hâlâtını, kuvve-i iradiyemizin mukarrarâtını iş'âr içün de istimal edilir. Fakat asıl hizmet-i zihniyesi bir kazıyyenin tarafeyni beynindeki nisbet ve rabıtayı tasdik eylemekten ibarettir. Bu hizmet-i esasiye itibariyle yalnız bir fiil vardır ve bu fiilde yalnız hâlin üçüncü şahsıdır. Daima aynı halde bulunur, daima tasdik ifade eder. Fiili mezkur Fransızca *est,* Farisî'de yine aynı lafiz olmak üzre (*est*), Türkçe'de (dir) sigalarıdır. *Est* kelimesinin masdarı malumdur ki *étre*dir. Latince'de bunun mukabili *esse* Arapça'da (*eys*)tir. Bazı lisanlarda bu fiil mahzuf ve müstetirdir. Arapça'da olduğu gibi. Lisan-ı Arabî'de fiil-i mezkur bazen nefiy halinde tezahür eder. Meselâ "Zeydün kâtibun" kaziyesinde fiil mahzuf, rabıta mânevîdir. "Zeydün leyse bikâtibin" kaziyesinde ise fiil zahirdir. Bu hizmetine yani hizmet-i tasdikiyesine nazaran fiil varlığın ve binâenaleyh fikrin en esaslı bir şartını ifade eylediği cihetle -çünkü keyfiyetsiz hiçbir cevher ve cevhersiz hiçbir keyfiyet tasavvur ve idrak edilemez- bu hizmeti ifâ eden fiile fiil-i cevherî (*verbe substantif*) veya fiil-i aslî denilmiştir.

(…) Bir lisanda iki türlü fiil mevcuttur. Fiil-i asli, ef'âl-i hamliye (*verbes attributifs*). Gerek ef'âl-i asliye ve gerek ef'âl-i hamliye zaman ve şahıs mânalarını da ifade etmek içün tasrifât-ı muhtelife ibraz eder. Bu halde avârız-ı mezkureyi de nazar-ı itibara alarak:

Fiil-i asli "zaman, aded ve şahıs mânalarını zâmin olarak tasdike delâlet eden bir kelimedir." (Emrullah, *İkdam*, 1257)

fikir (*pensée*): Kelâmın kavâid-i hikemiye-i teşkiliyesini tahkik etmek içün fikri ilmü'n-nefs nokta-i nazarından tahlil etmek kifayet eder.

İlmü'n-nefs nokta-i nazarından fikr-i beşer tahlil ve tetkik edilecek olursa pek celî bir surette tahakkuk eder ki bizde fikrin teşekkül ve tahassülü iki suretle vâkidir ve bu iki suretin biri suret-i zihniye (*idée*) diğeri hükümdür.

Burada fikir *pensée*, suret-i zihniye *idée*, mukabilidir.

(…) Hülâsa ilmü'n-nefs nokta-i nazarından fikr-i beşer ya suver-i zihniyeden veya suver-i zihniye beynindeki münasebâtı tasdik eden ahkâm-ı akliyeden ibarettir. Fikrin bu iki şekilden başka suret-i mevcudiyeti yoktur ve olamaz. (Emrullah, *İkdam,* 1250)

filolocya: Lisanın teşekkülât ve tahakkukât-ı tarihiyesini, tenevvüât ve teşebbuâtını ensâb ve ahvalini, terakiyât u tekemmülâtını tahsil eyler. (Emrullah, *İkdam*, 1243)

hadise: Hadise demek, olan şey demektir. Hadise her yerde olur. Âlemde her an şuûn u ekvân daimdir. Hiçbir an yoktur ki yerde, gökte ebdân-ı ruhta hadisesiz geçmesin. Biz bu hadisâta tabir-i ilim ile "vâki, vakıât, vekâyi" deriz ki sınıf sınıf taksim edilebilir. Âlemde olan şeyler yani hadisât evvel emirde iki büyük sınıfa taksim edilir: 1- Kendimizin haricinde bulunan âlemde olan hadisâttır ki bu sınıf hadisâta "hadisât-ı tabiiye" yahut "kiyan" tabir edilir. 2- Vukuu sabit fakat alem-i cismanî hadisatı sınıfına idhal edilemeyecek tabiiyet ve mahiyette bulunan hadisattır ki işte biz bu ikinci sınıf hadisata hadisat-ı nefsaniye diyoruz. (Emrullah, İR)

hadisât-ı nefsaniye: Vukuu sabit fakat alem-i cismanî hadisatı sınıfına idhal edilemeyecek tabiiyet ve mahiyette bulunan hadisattır ki işte biz bu ikinci sınıf hadisata hadisat-ı nefsaniye diyoruz. Bu hadisatı alem-i cismanîde tamamiyle bulamıyoruz. Hissetmek, ihsas etmek, fikretmek gibi hadiseler yalnız nüfusda kâindir. Hadisat-ı nefsaniyenin mebdei esbab-ı hadisat-ı tabiiyededir.

Kendimizde vâki olan ve vicdanımız ile malum olan bütün hadisâta hadisât-ı nefsaniye tabir ediyoruz. Demek oluyor ki bir hadisenin hadisât-ı vicdâniyeden olması içün evvela kendimizde vâki olması sâniyen bize hiss-i

bâtın veya vicdan dediğimiz basiret gözüyle malum bulunması şarttır. (Emrullah, İR)

hadisât-ı tabiiye: Kendimizin haricinde bulunan âlemde olan hadisâttır ki bu sınıf hadisâta “hadisât-ı tabiiye” yahut “kiyan” tabir edilir. Unutmayalım ki beden dediğimiz kendi cismimiz bu alemde dahil ve bedenimizde olan hadisat da hadisat-ı tabiiye veya kiyandan ma‘duddur. Hasisât-ı tabiiyenin ikinci mertebede ayrılmış sınıfları vardır. Hadisat-ı hikemiye, hadisat-ı kimyeviye, hadisat-ı hayatiye gibi. Bu hadisatın cümlesi ecsamda vakidir. Fakat ecsamın nevine, hadisenin suret-i vukuuna göre aralarında fark bulunur. Meselâ hadisat-ı hikemiye ve kimyeviye câmid-i zî-ruh kâffe-i ecsama şamil olduğu halde hadisat-ı hayatiye zî-hayat olan ecsama mahsustur. (Emrullah, İR)

hakîm-hükemâ (*sage*): Feylesof tabirinden mukaddem hükemâya *sage* deniyordu ki ne kadar müftehirâne bir tabir olduğu aşikârdır. Zira *sage* demek zihnini, kuvve-i müfekkiresini daima hakâyık-ı eşyayı idrâke hasr eden ve yalnız ma‘kûlât dairesinde hareket eyleyen demektir. Hakâyık-ı eşya tabirinde ise hem âlem-i tabiatta ve fitratta mevcut olan hikemiyât, hem de insanın kendisinde tecelli eyleyen hadisât-ı nefsaniyenin hikmetleri dahildir. Âlemde, mâna-yı kâinatta mündemic bu kadar hakâyıkı tetebbu etmekteki istihaleden kat‘-ı nazar, böyle harikulâde, sahâif-i mevcudatta mestûr bunca me‘ânî-i veleh-efzâyı idrâk eylemiş bir kimse tasavvur dahi olunsa *sage* tabirinin kendi hakkında istimalini çok görecektir. Bunun için hükemâ-yı Yunaniyeden Sokrat *sage* tabirine bedel *muhibb-i hikmet* mefhumunu veren *filosofos* lügatinin kabulünde ihrâz-ı tekaddüm etmiştir (Emrullah, İH/1; Kara, EEİHD, s. 105).

hal (*adverbe*): Hal (*adverbe*) fiile hatta sıfata bile lâhik olur, fiilin, sıfatın mânalarını tahvil eder. Bu da bir sıfat demektir. (Emrullah, *İkdam,* 1250)

harâis (*culture*): Terbiye-i Nebatâta harâis (*culture*) namı verilir. (Emrullah, Ümmet, nu: 6, s. 15).

harf-i tarif: Harf-i tarif ismin bir tahavvülü mahsusunu ifade eder. Başına geçtiği ismin mâna-yı mücerrede değil bir mâna-yı mukayyede delâlet ettiğini iş‘ar eyler bununla beraber ismin bir şahsa veya cinse delâlet ettiğine göre silsile-i şumûlünü tayin ve tahdid eder. Hülâsa kelime-i tarif isimlerin bir cihetini bir tarz-ı vücudunu tavsif ve tayin eyler. Bu hizmet ise sıfatların ifâ ettiği bir iştir, demek ki harf-i tarif bir nev sıfattır.

Zamir ismin yerini tutan bir kelimedir. Bu cihetle zamir ismin bilcümle hidemâtını ifâ eder, ismin tasrifâtına tâbidir. Bir de hangi şahıs veya şeyin yerine konmuş ise o şahıs veya şeye delâlet ettikten başka bunların fiil-i kelâmda hizmet ve mevkilerini tayin ve irâe eder. Bu hal şayân-ı kayd u tezkâr bir hizmet-i muavenedir. Fakat ismin tabiat ve mahiyetini asla tebdil ve tağyir etmez. Cevherin tarz-ı ifadesinde bir tavr-ı mâna hissettirir. Lakin bu fark arızi yeni bir nev kelime teşkil etmek içün bir sıfat-ı esasiye, bir salâhiyet-i kâfiye hükm ü kuvvetini haiz değildir. Demek ki zamir ismin bir şekl-i mahsusudur. (Emrullah, *İkdam,* 1250)

havelân (*évolution*): Batı dillerinden aldığımız *évolution* kavramını önce *tekâmül* kelimesiyle karşıladık. Fakat kelime yerinde değildi. *Tekâmül* ve *tekemmül* kelimeleri *perfectionnement* anlamına geliyordu. Halbuki *évolution*un bu kelimelerle hiçbir ilgisi yoktur. O yalnız bir halden başka bir hale geçmeyi, değişmeyi ifade eder. Sathi olan şekil değiştirmesinden (*transformation*) ayırmak için ayrı kelime kullanmak da gerekiyordu. Emrullah Efendi bu ihtiyacı duyduğu için *havelân* kelimesini ileri sürmüştü. Türkçede bulunan *evrim* bu ihtiyacı karşılamaktadır. (Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya, Selçuk Yay., 1966, II, 492 / dn. 11; 2. bs., İstanbul Ülken Yay., 1979, s. 297 / dn. 436, İ. Kara, EEİHD, s. 105).

hayret: İşte bir müşahede-i fevkalâde ve harika müvacehesinde düçâr olduğumuz bu hâlete *büht* tabir edilir. Büht [ile] *hayret*i birbirine karıştırmamalı, lübs etmemelidir. Büht münhasıran fıtrat-ı hissiyeye taalluk eder, hayret ise [fıtrat-ı] âkileye aittir. Büht hayret-i havâsstır, hayret büht-i akıldır. Biri hissin şaşıp

kalması diğeri aklın şaşıp kalması. Lisanımızda böyle ve emsâli hâlâta delâlet eden birkaç kelime daha vardır; *dehş*, *veleh*, *zehl*, *gafle*[t] gibi ki yeri geldiği vakit tarif ve aralarındaki farklar tayin edilecektir. (Emrullah, İH/2, s.183/1)

hikmet (*philosophie*): (bkz. ilm-i hikmet).

hikmet-i bedi‘ (*estetik*): Estetik felsefenin, her şeyin mebadîsini taharri eden ilm-i hikmetin fünûn-ı bedî‘aya tatbikinden tevellüd etmiş bir ilimdir. Mantık hakikatin kavânîni ve evsâfını, ahlâk hayrın kavâid ve evsâfını taharri ve tayin eylediği gibi estetik güzelin mebâdi ve evsâfını tetkik ve tesis eder.

Estetik güzelden bahseden bir ilim, fünûn-ı bedî‘anın felsefesidir. Mevzuunun ehemmiyeti mesâilinin ciddiyetiyle beraber cihan-ı marifeti pek geç teşrif etmiştir.

Estetik kelimesi Yunanca his mânasına olan *estisis* lafzından müştaktır.

(…) Biz estetiğe hikmet-i bedî‘ namını münasip görüyoruz ve *Muhit*’e o nam ile derc edeceğiz. Bundan daha muvâfik bir isim bulunacak olursa tarafımıza ihbar edilmesini erbâb-ı mutâlaadan rica ederiz. (Emrullah, *İkdam,* 1229)

hikmet-i lisaniye; felsefe-i lügaviye:(bkz. felsefe-i lügaviye).

hikmet-i tabiiye ve kimya: tabiatta mevcut olan ecsâm ve mevcudatın tahsili tarih-i tabiînin mevzuunu teşkil eylediği saha-i tabiatta zuhura gelen hadisâtın tedkiki hikmet-i tabiiye ve kimya ilimlerini teşkil eder. (Emrullah, *İkdam,* 1215)

hikmet-i tarih: (…) Fransa hükemâsından Paskal bütün a‘kâb-ı benî beşeri daima mevcut ve herdem müterakkî şahs-ı vâhide teşbih eylemiştir. Nev‘-i benî âdemin bu hareket-i müştereke-i müterakkiyânesini, bu inkılâb-ı dâim-i terakki-küsterânesini tetkik ve mülahaza eylemek, bu hâlin safahât-ı muhtelifesini tayin etmek, kavânîni[ni] istinbât eylemek işte hikmet-i tarihin mevzuu bundan ibarettir. Binâenaleyh hikmet-i tarih hikmet-i vicdanın yahut ilmü’n-nefsin devamı veyahut tamam-ı lazımıdır.

Ancak ilmü'n-nefs olmadıkça hikmet-i tarihin adem-i imkânı mütehakkıktır. Çünki insan bi'z-zât bilinmedikçe insaniyeti anlamak gayr-i kâbildir. (Emrullah, *İkdam*, 1215).

hisab veya kıyas: Bir cinsten bulunan mekâdîr ve kemmiyâtı mukayese etmeye ihtiyacımız derkârdır. İşte bu mukayeseye de hisab veya kıyas tabir edilir.

vâhid: Bir cinsten olan kemmiyâtı mukayese eylemek için yine o cinsten olarak ittihaz ettiğimiz hadd-i kıyasa vâhid denir. (Emrullah, İH/2)

ibaret (*expression*): İnsan halât-ı vicdaniyesini yani hissiyâtını, efkâr u irtiyadâtını yalnız idrak ile iktifa eylemez, bu halât-ı vicdaniyesini harice izhar eylemek, ebnâ-yı nevine ifham eylemek kuvvet ve istidadını da haizdir. İşte halât-ı vicdaniyeyi izhar u ifham eylemek fiiline delilden medlule geçmek vechiyle ibaret (*expression*) derler. İbaret ubûrdandır ki mâna-yı lügavîsi geçmek demektir. Halât-ı vicdaniyemiz harice geçtiği, diğerlerine intikal eylediği içün bu fiile ibaret tesmiye olunmuştur. İbarette bir takım deliller, alametler istimal edilir ki bu delâil ve alamâtın heyât-ı mecmuasına da lisan tabir edilir. (Emrullah, İH/2)

ihlâl [ha ile] (*localisation*): *İhlâl* kelimesi Emrullah Efendi merhumun *localisation*a mukabil bulduğu pek hoş bir tabirdir. Bu kelime bir şana, bir hâssaya ve bir kuvvete bir mahal tayini demek olup noktalı *ihlâl* [hı ile] karıştırılmaması lazımdır. "Zaman içinde ihlâl" mecazî bir tabir olup zaman-ı mazideki ân-ı vukû'u tayin demektir. (Babanzâde, İN, 283; Kara, BFDK, 203; Kara, EEİHD, s. 105).

ihsasât: ihsasât hadisât hakkında istihsal ettiğimiz malumat-ı cüziyenin esbâb-ı yegânesidir; bununla beraber ihsasât hiçbir vakit ilim addedilemez. Çünkü ihsasâtımız hiçbir vakit bize hikmet-i eşyayı, illet-i hadisâtı ifade edemez, bu babda bize karşı lâl ü ebkemdir. İlleti bilinmeyen muhassesâtın ilmi olamaz. Bize ihsasâtımız ateşin sıcak olduğunu bildirir fakat ateşin niçin sıcak olduğunu mümkin değil ifade edemez. (Emrullah, İH/2, s. 184/2)

ihtisas: Edebiyatımızda, his, ihtisas, tahsassüs, hissiyât, ihtisasât, tahassüsât kelimeleri bugün en ziyade maruf ve mütedâvil olan tabirlerdendir. Bu kelimelerden "ihtisas" ile "tahassüs"ün lisanımızda istimali yenidir. Zannederiz ki bu iki kelime, edebiyât-ı Osmaniye, devr-i cedîd terakkisine dahil olduğu, kuvve-i hissiyenin edebiyatta hüküm ve tesiri lâyıkıyla anlaşılmağa başladığı bir zamanda istimal edilmeğe başlamış, o sıralarda lisanımıza girmiştir. Birkaç sene evveline gelinceye kadar lisanımızın yegâne lehçesi itibar edilen *Lügat-ı Osmaniye*'de ihtisas kelimesi mevcut olmadığı gibi "tahassüs"te büsbütün başka bir mâna yani tecessüs-i murad fî olarak tarif olunmuştur.

Şu hâle nazaran ihtisas ve tahassüs tabirleri şimdiki mânaları itibariyle edebiyat-ı cedîdemizin ihdasâtından, lisana ahîren kazandırılmış kelimâttan addedilebilir.

İftiâl bâbında mâna-yı mutâvaat melhuzdur. Hissin kuvâ-yı sâire-i ruhdan birinci şart-ı temyizi de infiâliyettir. Bu cihetle ihtisas lafzen ve mânen güzel bir tabirdir. Ancak tef'il bâbının binasında tekellüf galip olduğu içün "tahassüs"ün tecessüs mânasına vaz' u istimalinde daha ziyade isabet derkârdır. Bu kelime ihtisas mânasına olarak "teessür"e kıyâsen istimal edilmiş olmak gerektir. Maksadımız tahassüs kelimesine itiraz etmek değildir. Bu kelime lisanımıza yerleşmiş, lügatnâmelerimize geçmiştir.

(…) Acaba lisanımızda hissiyât, ihtisasât, tahassüsât tabirleri hiçbir fark-ı mâna mülahaza edilmeyerek mi istimal edilir? Yoksa bu iki kelime-i nev-kabul mânen birbirinin ve hissiyâtın ayniyle mürâdifi midir? Böyle ise hissiyât var iken aynı mânada olarak lisana iki kelime daha yükletmek fazla bir külfet sayılmaz mı? (Emrullah, *İkdam,* 1348)

ilâm (*avertissement*): Bir eser telif olunup bittikten sonra neşr edileceği zaman, kariîn-i esere taalluk edecek ilân kabîlinden kitabın baş tarafina bazı sözler derc ederler; öyle sözler ki eserden değildir, mahiyet ve künhü itibariyle esere hiç taalluk ve irtibatı yoktur, yazılmasa eserden hiçbir şey eksik olmaz yani eserin bir cüz-i lâzımı değildir, yalnız eser hakkında kâri'leri alakadar edecek

bazı malumat vermek için yazılır. Buna Fransızcada *avertissement* derler. Biz ilâm dedik. Çünkü kâri'lere bazı şeyler ihbar ve ilâm ediyor. (...).(Emrullah, YMMG, nu. 6, s. 8, Kara, EEİHD, s. 106).

ilel ü esbâb-ı ûlâ veya mebâdî-i ûlâ: İlel ü esbâb-ı ‘âliyedir. Bu ilel ü esbâb-ı ûlâ dahi cümlesi bir mebde'e varır ve o mebde'den başlar. Mebde-i ûlâ öyle bir hikmettir ki onun vücuduna yine ondan başka bir sebeb ü illet tasavvur olunamaz. Yani vücuduna hiçbir illet ve sebep yoktur. İlel-i esbâb-ı ûlâya mukabil "*ilel ü esbâb-ı gâiye*" dahi vardır ki son sebepler, illetler demektir. İlel-i mebâdî-i ûlâ mahlukatın esbâb-ı vücudu olan mebâdî-i ûlâdan ibarettir ki bunların da cümlesinin sebeb-i halk u icadı mebde-i ûlâ yani Vacib-i teâla hazretlerindir. Bunun gibi mahlukât ve mükevvenâtın vücuduna değil niçün mevcut olduklarını izah eden "ilel-i esbâb-ı ûlâ" vardır ki yine bu ilel-i esbâb-ı ûlânın cümlesi bir sebep ve mebde-i evvele müntehi olur. İşte ef‘âl-i âdemiyenin mebâdî-i ûlâsından bahseden bir sebep ve hikmet de vardır ki buna biz ilm-i ahlâk diyoruz.

Aklın kendi kanunu ile durduğu, artık daha ileri gidemeyeceğini cezm ettiği nokta mebde-i ûlâdır. (Emrullah, İR)

ilim: İlim lafzı malumât-ı umûmiyeye yani birbirine nisbet ve taalluku olan malumât-ı hususiyenin heyet-i mecmuasına delâlet eder. Bir şey, bir hadise, bir fikir hakkında malumât-ı hususiye ve cüz'iye istihsal edilebilir, bu malumât-ı hususiye münferid kaldıkça ilim ıtlâkına şâyan olup ilmin anâsır ve cüz'iyâtını teşkil eder. Bir ilmin vücuda gelmek içün malumât-ı hususiye ve cüz'iyenin ta‘addüdü, birbirine nisbet ve taalluku ve birbirine taalluk ve münasebeti olan malumât-ı cüz'iye-i müte‘addidenin tasnifi lazımdır. Tarih, ulûmun bu türlü tasnifâtı ile teşekkül eylediğini irâe eder.

Bir ilim hakiki olabilmek içün malumât-ı cüz'iye beyninde mevcut ve mu‘teber olan nisbet ve taalluk akl-ı selime müstenid, tabiî, zeval nâ-pezîr ve bir takdir-i hakiki üzerine mebnî olmak ve kaide-i esâsiye-i tasnif bir

müşabehet-i hakikiye üzerine müesses bulunmak muktezîdir. (Emrullah, *İkdam*, 1215)

Her şeyi bilmek, öğrenmek insan için bir ihtiyac-ı fitrîdir, bu ihtiyacın mâ-bihi'l-istîfası olan şey de ilimdir. (Emrullah, İH/2, s.183/1)

(…) Bir hadiseyi ve hadisât-ı kesîreyi müşahede etmekle, bilmekle, öğrenmekle ilim olamaz; hadisât-ı kesîreyi birbirine rabt etmek, ilel ü esbâbını keşf eylemek, kavânîn altında zabt etmek iktiza eder ki ilim vücuda gelebilsin. Hadisâtın ayrı ayrı marifetleri malumat-ı cüziyedir, ilmin mevâdd ve müfredâtıdır. Binaenaleyh ilim bu malumat-ı cüziye ile fakat bu malumat hiçbir vakit ilim değildir. İlim olabilmek için o malumat-ı cüziyeyi tasnif etmeli, her sınıf hadisâtı bir kanun tahtına cem' etmeli, bu birinci kanunları daha büyük kanunlar altına derc etmeli, bu suretle yekdiğere muttasıl ve müselsel malumat-ı külliye tertip eylemelidir ki bir ilim hâsıl olabilsin. (…) İlim zihn-i âdem ile haykâyık beynindeki nisbetten, tabir-i diğere göre âlim ile malum beynindeki nisbetten neşet eder. (Emrullah, İH/2, s. 184/2)

ilm-i aded (*arithmologie*): A'dâddan bahs eden ilme de İlm-i aded (*arithmologie*) tesmiye olunur ki bir suret-i vecizede âhâd-ı kesîrenin mukayesesinden neşet eden nisbet-i vâhideyi yahut adedi bulmak fenninden ibarettir. (Emrullah, İH/2)

ilm-i ahlâk (*ethique*): *Ethique* ilm-i ahlâk ile tercüme edilmiştir. Çünkü etik Yunancası hulk ve ahlâk mânasına olan *eytos* lafzından müştâktır. Nasıl ki yine bu mânaya olarak bu ilmin Fransızca namı *Morale*dir ki *mœurs*dan me'huzdur. *Économique* ilmine Araplar bi't-tercüme tedbir-i menzil namını vermişlerdir. Tedbir-i menzil bugün bizce *économie domestique* mukabilidir. Nasıl ki *Economie Rurale* karşılığı olarak tedbir-i dihkânî veya tedbir-i ziraî diyoruz. (Emrullah, *İkdam,* 1215)

Hayır neden ibarettir (*ma hiye'l-hayr*)? Hayrı temyize delâlet eden evsâf ve alâim neden ibarettir? İnsan kendi ef'âlinde hayrı nasıl vücuda getirebilir? İşte bu (...) mesâil felsefenin diğer (...) şubesini teşkil eder: (...) İlm-i ahlâk ki

mebâdî-i hayrı tedkik eden bir ilim, kuvve-i fâileyi hayra sevk ve tasrif eden bir fendir. (Emrullah, *İkdam*, 1229)

İlm-i ahlâk hayr u saadete vusûl için kuvvet-i iradiyeye kavâid vaz' eyler. (Emrullah, İH/2)

Ef'âl-i âdemiyenin mebâdî-i ûlâsından bahseden bir sebep ve hikmet de vardır ki buna biz ilm-i ahlâk diyoruz. (Emrullah, İR)

İlm-i ahlâk (*moral, ethique*): İlm-i ahlâk namı da delâlet eder ki, ahlâktan bahseden bir ilimdir. Mevzuuna izafet ile tesmiye edilmiş. Tesmiye-i ulûmda bir tarik ve kaidedir. İlm-i hayvanât, ilm-i nebatât gibi. İşte bunun içündür ki mevzuuna izafet ile tesmiye edilmiş ulûmun namlarından mevzuları sarâhaten anlaşılır.

Bu ilme yani ahlâka Yunân-ı kadîm hükemâsı "*etiki*" ünvanını vermişler idi ki bu kelimede yine ahlâk mânasına gelen (*eynosi*) lafzından ahirine edat-ı nisbet almak edilerek teşkil olunmuştur; hulkiyât demek olur. Hakikat bizim ıstılahâtımızda dahi ilm-i ahlâka hulkiyât namı mütevâriddir. Nitekim *Külliyât-ı Ebi'l-bekâ* nam eser-i muteberede İlm-i fıkhın tarifi bahsinde münasebet getirilerek, "ve'l-hulkiyyâtu el-müsemmâ yu'lemu el-ahlâku ve'l-adâb" deniyor. Fransızca ilm-i ahlâka (etik, *ethique*) tabir edilir. Fakat ilm-i ahlâkın bu lisanda şâyi' olan namı (moral-*morale*)dir ki bu mustılah dahi Latince, *moralis* lafzından (*moralis*) lafzından me'huzdur. Çünkü Latin lisanında (mos-*mos*) hulk mânasına olup cemi (mores-*mores*) gelir ki, bundan da (moralis) yapılır. Ve Fransızca (moral) suretine iştigal eylemiştir. Hani yine bu lisanda mütedavil olan ve ahlâk mânasına gelen (*meurs*-mors) kelimesi de aynı asıldandır. Yani Latince (mors) lafzından müştaktır. Anlaşılıyor ki hükemâ-yı Rum Yunanîlerin etiği tabirini lisanlarına lafzen tercüme ederek ilm-i ahlâka moralis namını vermişler, Fransızlar ise hem Yunanca'dan hem Lâtince'den iktibas ve istifade ederek "ilm-i ahlâk"a "etik" ve "moral" diye iki isim bulmuşlardır. Cümlesi ahlâktan bahseden bir ilme delâlet eyler. Istılahâtımızda vârid olan "hulkiyât" tabiri ise Yunanîlerin "etiki" ve Fransızların "etik" tabirleri gibi mevzu-ı ilme edat-ı nisbet ilavesiyle tesmiye-i

ulûm bâbında câri olan teşkilat-ı lisaniyedendir. Şu halde kelime be-kelime tercüme eylemek lazım gelse lisanımızda ilm-i ahlâk veya sadece ahlâk moral muadili, hulkiyât ise etik muradifi olarak irâd edilebilir. (Emrullah, İA).

ilm-i enhâ, nahv (*méthode*): Mütalaasından anlaşılır ki bu cedvelin tertibinde hasr-ı tabiî veya nahvî (*metodik*)ye riayet edilmeyerek (…) (Emrullah, İkdam, 860).

Méthode kelimesi *usûl* ile tercüme edilmek yeni adet olmuştur. Halbuki külliyen yanlıştır. (...) Bu Yunanca kelime kütüb-i ilmiye-i Arabiyeye *tarîk* lafzıyla geçmiştir. (...) Örf-i ehl-i ilimde *méthode* şüphesiz *tarîk*dir. *Méthodologie* de *ilm-i turuk* olmak lazım gelir.

Emrullah Efendi merhum bu kelimeleri *Nahv* ve *İlm-i enha* ile tercüme ediyordu. Vâkıa nahv'in bir mânası da tarîk olup *Keşşâfu Istılahâti'l-Fünûn* sahibi Şeyh Muhammed Ali Tehanevî herhangi bir ilme şurû'dan evvel maksûd olan *ruûs-ı semaniye*nin sekizincisi olarak *inhâ-i talimiye*yi zikr ediyorsa da felsefe ve kelâm uleması beyninde bu tabir şâyi değildir. Ve hemen hemen diyebilirim ki Şeyh-i müşarun ileyh bu lafzı kullanmakta münferid kalmıştır.

Maamafih herhalde Emrullah Efendi merhumun ıstılahı [*Nahv* ve *İlm-i enha*] lafız ve mâna itibariyle *usûl*den çok daha iyidir. Bir ilmin *usûlü* o ilmin istinat edebileceği mebâdî ve kavâidi-i külliye olabilirse de tarîk-ı tevassulü değildir. Bir de bu kelimeyi müfred itibar edersek cem'i ne olacak?[149]

Herhalde Istılah Encümeni'nin ıstılah-ı avamda bile şahidi bulunmayan bu hata-yı nevzuhuru iltizam ederek metoda *usûl* ve metodolojiye *usûliyât* demesi şayan-ı kabul olmasa gerektir (Babanzâde, İN, 49-50; Kara, BFDK, 297-98).

---

[149] Emrullah Efendi'nin "*enhâ*"yı kullanışına örnek: "(...) Herbir ilme taalluk eden mebâhis-i şettâ eserden tefrik edilerek *enhâ*-yı ilmiyeye tevfikan ayrıca tertip olunduðu halde bu vechile hasıl olacak heyet-i mecmua tamamen ve müstakillen o ilmin daire-i marifetini teşkil eyleyecektir, yani eserin teşkil ve telifinde *enhâ*-yı tahsilin iki rükn-i a'zamı demek olan *terkip* ve *tahlil* kaideleri tatbik edilmiş" (Başmuharriri: Emrullah, *Muhitu'l-Maarif*, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1318, s. 2). Emrullah Efendi *YMMG* ve *İH/2*'de "*nahv*" ve "*enhâ*" ile birlikte "*tarîk*"i da kullanmakta, bazen her ikisini peşpeşe zikretmektedir.

(...) Bir zamanlar *méthode* karşılığı olarak merhum Emrullah *enhâ* kelimesini kullanır ve '*enhâ-i ilmiye*ye tevfîkan, *nahv-i ilmî*ye göre' şeklinde onu yaşatırdı (*Muhitu'l-Maarif*'e bakınız). Ahmet Naim, Emrullah'ın bu kelimeyi hangi şark filozofundan aldığını nasılsa sormağı unutmuş, fakat bir aralık [Tehanevî'nin telifi olan] *Keşşâfu Istılahâti'l-Fünûn* namındaki matbu eserin mukaddimesinde bulabilmiş, başka yerde görememişti. Ahmet Naim asırlarca evvel bu kelimeyi kullanmış yüksek bir şark filozofu arıyordu. Farabî ve İbn Sina'nın bu kelimeyi ıstılah sırasına geçirmediklerini, bu iki filozofun yüzlerce sahifelerini okuyarak anlamıştı. Herkese danıştığı sırada bir gün tenezzülen bu fakire de sordu. Dedim ki: 'İbnü'r-Rüşd'ün *Faslü'l-Makâl*'ine bakınız. O bunu tamamile *méthode* mukabili olarak kullanır. İbn Sina *el-İşarât*'ta *enmat* kelimesini ileri sürmüştür. Fakat bu daha ziyade *procédé* karşılığı olmağa yaraşır sanıyorum' dedim. Beraberce *el-İşarât* ve *Faslu'l-Makâl*'i karıştırmağa başladık. Yerini bulduk (M. Cevdet İnançalp, *Müderris Ahmet Naim*, İstanbul, Ülkü Matbaası, 1935, s. 8-10).

"*Méthode*: Usul. Bu mâna bizde öteden beri teessüs etmiştir. Son zamanlarda buna mukabil [Emrullah Efendi tarafından] *nahv*, [Babanzâde tarafından] *tarîk* gibi kelimeler meydana kondu. Bu yeni kelimelerde, *usul* yerine kaim olmak için fazla ne meziyet vardır? Usul kelimesini değiştirmek için hiçbir sebep görmüyoruz. Çünkü istimalinin kesreti sayesinde artık tamamiyle *méthode* mânasını ifade ediyor. *Nahv* kelimesinde garabet var, *tarîk* kelimesi ise müstamel olan mânasıyle teessüs etmiştir" (K[azım] N[ami], "Terbiye ıstılahları", *Muallim*, I / 5, 15 Teşrinievvel 1332, s. 152; Kara, EEİHD, s. 107-8).

ilm-i ensice (*histologie*): Mikroskop i'ânesiyle tahsil ve tedkik edilen şube-i teşrihdir. (Emrullah, *İkdam,* 1215)

ilm-i eys: İlm-i eysten yani İlm-i mâ-verâi't-tabîa ile İlmü't-tabîayı birleştirerek bu yekûnu marifetten (…). (Emrullah, İH/2).

ilm-i hayat: İlm-i hayat ilm-i efâ‘îldir, efâ‘îl-i hayatiyeyi tasvir eyler. Kalbin tarifi İlm-i teşrihden, deveran-ı demin tarifi İlm-i hayattandır.

(…) Meselâ İlm-i hayat vücuddan bahs eder fakat âliyet halinde bulunmak şartıyla.

(…) İlm-i hayat ehli ekseriya teğayyürât ve tebeddülât-ı âliyenin esbabını hayat ve vicdaniyede arar bulur! (Harekât-ı cevârih, harekât-ı tabir ve bazı ahvâl-i maraziyye gibi). (Emrullah, İH/2)

ilm-i hayvanât: İlm-i hayvanât namı altında mevcudat-ı hayvaniyeye müteallik istihsal olunan malumât cem‘ edilir. (Emrullah, *İkdam*, 1215)

ilm-i hendese: Hayyizin, fezada bir şekil olarak alındığına göre havâssını tayin eylemek İlm-i hendesenin mevzuu olur. (Emrullah, İH/2)

ilm-i heyet: Ecrâm-ı semaviyeden bahseyler. (Emrullah, *İkdam,* 1215)

ilm-i hikmet; felsefe: Felsefe bir kelime-i muarrabedir. Yunan lisanında muhib mânasına olan “filos” ile hikmet ve irfan mânasına mevzu “sofiya” lafzından menhût ve mürekkebdir. Mânası muhibb-i hikmet ve müştâk-ı ilm ü marifet demek olur.

(…) İşte bunun içündür ki muhibb-i hikmet ü marifet olan âdeme feylesof ve ilmine felsefe namı verilmiştir.

İşte bu ilm-i ‘âlînin tahsili, bütün mevcudatın ve kâffe-i malumâtın mütevakkıf olduğu mebâdî ve nazariyâtın taharrisi veyahut aklın kâbil-i ihâta ve idrak olan en umumî ve en ‘âlî mesâile tatbiki felsefeden ibarettir.

Bu ilm-i küllîye felsefe denildiği gibi ilm-i hikmet namı da verilmiştir. Çünkü sofiya hikmet mânasınadır.

(…) Filosofi ta‘rîb edilerek felsefe denildiği gibi zaten lisan-ı Arabda sofiya mânasına olarak hikmet lafzı mevcut olduğundan bu ilme ilm-i hikmet namını da vermişlerdir. (Emrullah, *İkdam,* 1215)

Hikmetin bir mânası, mâna-yı lügavîsi sebep ve illet demektir. Lisanımızda hikmeti bu mânada çok kullanırız. Acaba bunun hikmeti nedir? deriz. Âlemde

hiçbir şey yoktur ki onda bir illet ve sebep olmasın. İllet nerde malul bulunur? demek ahkâm-ı esasiye-yi aklı zîr u zîr etmektir. Erbab-ı ilim o sebepleri bulmakla mükelleftir. İlletsiz bir şey olamamak bir kanun- tabiî halidir. Hikmet, illet ve sebep mânasınadır dedik. Fakat öyle bir sebep ve illet ki hikmet olabilmek içün o sebep ve illeti akıl bilmelidir. İşte bir şeyin veya hakikatin illeti keşfolunursa zihnimizde ale'l-evvel tahassül eden bu illete "hikmet" denir.

Zihnin vâkıf olduğu bir sebep ve illet-i müdrike mânasında olan hikmet "ilm-i hikmet"e sebep tesmiye olmuştur. Çünkü ilm-i hikmet ilel ü esbâbdan bahseder. İlel ü esbâb iki türlüdür. Bir kısmına ilel ü esbâb-ı ûlâ veya mebâdî-i ûlâ derler ki ilel ü esbâb-ı 'âliyedir. İlel-i esbâb-ı ûlâya mukabil "ilel ü esbâb-ı gâiye" dahi vardır. İlm-i hikmet, mebâdî-i ûlâ ile ilel-i gâiyeden bahseder. Yalnız mebâdî-i ûlâ ile ilel-i gâiye beyninde 'ale'd-derecât bir takım ilel ü esbâb tedahül ve terettüp eder ki bunlar da kezâlik mebâdî-i ûlâya mebâdî-i ûlâ dahi mebde-i evvele müntehi [olduğu] içün cümlesi eser-i bârîdir. İlm-i hikmet mebâdî-i ûlâ ile ilel-i gâiye beyninde müterettib olan esbâbdan bahsetmez. Bunları başka ilimlere bırakır. Halbuki ilm-i hikmetin bidayet-i tedvininde o sınıf-ı esbâbdan bahseden ilimler dahi ilm-i hikmet cümlesinde dahil idi.

İlm-i hikmet tarik-i ilel ile teessüs etmiştir. Cenâb-ı Hak hikem ü mebâdî-i ûlâyı ilel ü esbâb-ı gâiyeyi idrak edebilmek içün bize akıl ihsan buyurmuştur. (Emrullah, İR)

ilm-i hikmet-i a'lâ (*metafizik*): (bkz. ilm-i mâ-verâi't-tabîa).

ilm-i hukuk: İlmü'l-hukuk, hukuk-i tabiiye, hukuk-ı mevzua, ilmü'l-kavanini şâmil bir ilm-i küllîdir. (…) ki bilcümle hukukun menâbi'-i tarihiye ve tabiiyesini, mebâni-i hikemiye ve kavâid-i vaz'iyesini tayin ü tahsil eder. Bir taraftan ilim hukuk-ı tabiiyeye itimat ve diğer cihetten hukuk ilm-i mevzuaya istinat eyler, kavanin-i mevcudeyi bu iki esasa ibtinâen tetkik ü tenkit eder. (*İkdam*, 1243)

İlm-i hukuk ki efrad-ı ahali beynindeki münasebatı tayin eder. (İH/2)

ilm-i hulkî, **ilm-i ruhanî**, **ilm-i ahlâkî** (*science neologique*): (Emrullah, İH/2).

ilm-i ilahî-i tabiî (*théologie naturelle; théodicée*): İlm-i hikmetin ma'rifet-i ilâhiyeye taalluk eden kısmına da "*Théologie naturelle*" yani ilm-i ilâhî-i tabiî denir. Zamanımızda ilm-i hikmetin bu şu'besi *Théodicée* namıyla daha ziyade ma'rûf ve müştehirdir. (Emrullah, *İkdam,* 1229)

ilm-i mantık: Kavânîn-i akliyeyi ve hudud-ı fikriyeyi sahih ve salim bir surette bize gösteren ilim ise ilm-i hikmetin yine bir şube[si] olan "ilm-i mantık"tır. (Emrullah, İR; Ayrıca bkz. mantık).

ilm-i mâ-verâi't-tabîa, ilm-i mâ-verâi cism, ilm-i hikmet-i a'lâ (*métaphysique*): Mebde-i evvelden ve ilel-i esbâb-ı ûlâdan bahseden ilim "ilm-i hikmet-i a'lâ"dır. (Emrullah, İR).

Aristo felsefeyi, "bizâtihi vücuddan bahs eder bir ilimdir" diye de tarif etmiştir. Bu tarif evvelki tarif gibi re'sen İlm-i mâ-verâi't-tabîaya taalluk eder. Ulûm-ı sâireden hiçbiri suret-i külliyede vücuddan bahs etmez. Meselâ İlm-i hayat vücuddan bahs eder fakat âliyet halinde bulunmak şartıyla. İlm-i makine vücuddan bahs eder fakat hareket [ve] sükûna müstaid olmak itibariyle. Yalnız İlm-i mâ-verâi't-tabîiyyedir ki bu keyfiyât-ı ârıza ve mütenevviayı ihmal ederek nazar-ı iltifata almayarak vücudu vücud olmak üzre mülahaza eyler ve künh-i vücudu tayin eden keyfiyât-ı zâtiyeden bahs eder. (Emrullah, İH/2)

Aristo'nun fikr-i beşerin en ziyade mücerred olan malumâtına müteallik yazdığı birkaç parça esere muharrerât-ı sâiresi meyanında bir mevki' tayin eylemek içün *Ta méta physika* ünvanı verilmişti. Bu ünvan ibkâ-yı nam ederek felsefenin kısm-ı 'âlîsine alem olmuştur. Aristo kendisi bu ilme felsefe-i ûlâ namını vermiş idi. (Emrullah, *İkdam,*1215)

Felsefe-i Aristoîde hâiz-i sadr-ı a'lâ olan metafiziğe hükemâ-yı İslamiye ilm-i mâ-verâi't-tabîa, ilm-i mâ-ba'det-tabîa, ilm-i ilâhî ve ilm-i küllî namlarını vermişlerdir. Mâ-verâ-yi't-tabîa, mâ-ba'det-tabîa metafiziğin harfiyen tercümesidir. İlm-i mezkûrun ilm-i ilâhî ve ilm-i küllî ile de tesmiyesi ilm-i rubûbiye[nin] külliyât-ı mevcudata iştimâline mübtenîdir.

Aristo'nun tarifine nazaran metafizik ale'l-ıtlak *eys* yani eşkâl-i âriziyesinden kat'-ı nazar mahiyet-i vücuddan bâhis olduğu cihetle ahîren bu ilme ilmu'l-eys (ilm-i vücud) mânasına olarak *Ontologie* namı da verilmiştir. (Emrullah, *İkdam*, 1229)

Métaphysique kelimesini Emrullah Efendi *İlm-i mâ-verâi't-tabîa, İlm-i mâ-verâi cism* ile tercüme ediyor. Halbuki 595 tarihinde vefat eden feylesof-ı şehîr Ebu'l-Velid İbnü'r-Rüşd el-Endelüsî bunu *mâ-ba'de't-tabîa* ile tercüme ettiğinden bi'z-zarure tarîk-i Rüşd'ü ihtiyar ettik. ([İzmirli] İsmail Hakkı, "Ehl-i İslâm ve felsefe-5", *Meram*, nu. 5, s. 137 / dn. 1, 11 K. evvel 1324; Kara, EEİHD, s. 108).

ilm-i nebatât: Nebatâta müteallik olan cümle-i malumâta ise ilm-i nebat namı verilir. (Emrullah, *İkdam,* 1215)

ilm-i nefs: (bkz. ilmü'n-nefs).

ilm-i ruh: İlm-i ruh zamanımızda ilm-i hikmetin bir şubesi, bir cüzüdür. İlm-i hikmetin dördüncü kısmı "ilm-i ruh" olur. Zamanımızda ilm-i hikmet dörde münkasımdır: İlm-i ruh, ilmi mantık, ilm-i ahlâk, hikmet-i a'lâ. İlm-i ruh iki suretle mütalaa ve tedvin edilebilir. Biri mebâdî-i ûlâdan olmak itibariyle zat-ı ruhtan bahseylemek ki bu cihet ile ilm-i ruh hikmet-i a'lâda dahildir. İkinci ruhta vâki olan hadisâttan bahsetmek ve bu hadisâtı silsile-i esbâbı ile cevher-i ruha rabt u vasl eylemek tarikiyle olan tahsildir. Mebâdî-i ûlâyı idrak etmek içün ilm-i ruh bilmek lazımdır.

Bizi cemî-i cihandan ihata eden âlem içinde yine bu âlemin bir cüzü olarak cildimiz ile mahdud bedenimiz, bedenimize taalluk eden bir ruh ve bütün avâlimi ebdân-ı ervâhı halk eden Bâri-i tealâ vu tekaddes hazretlerinin kudreti cümle ulûm u maarife mevzu olan hakâyıktandır. Ruhumuz taaluk etmiş olduğu bedende vâki olan hadisât ve harekâttan, kendi varlığından âlemde mevcut ve kâin olan hakâyık u şuûndan, âsârdan müessire intikal tarikiyle

cenâb-ı kâdir-i mutlakın vücudundan haberdar olur. Bu itibar iledir ki ilm-i ruh bütün ulûmun mebde-i ve mukaddimesi addedilebilir. (Emrullah, İR)

Ruh ile nefs bir şey ifade ettikleri halde delâlet itibariyle yine aralarında [fark] yok değildir. Ruh mutlak bir tabirdir. Nefs ise bir mâna-yı mukayyed beyan eder. Yani nefs bedene müteallik olan ruhtur. Bu fark şayan-ı dikkattir. Meselâ "ilm-i ruh" dediğimiz vakit bedene taalluku muteber olmadığına göre ruhun cevherinden, âsârından, mebde' ve menşeinden, meâdından bahseden bir ilim kastetmiş oluruz ki [13] felsefe-i a'lâ da dahildir. "İlm-i nefs" tabirinden ise bedene merbut olan bir ruhun âsâr u hadisâtından, beden ile münasebâtından bahsolan ve adeta ulûm-ı tabiiye sınıfına dahil olan bir ilmi murat ederiz. İşte bizim tahsil etmekte olduğumuz "ilm-i nefs"tir. (Emrullah, İR)[150]

ilm-i ruh-i aklî (*psychologie rationnelle*): (Emrullah, İH/2).

ilm-i siyasî: İlm-i siyasî ki hükümet ile ahali beynindeki münasebattan bahs eder. (Emrullah, İH/2)

ilm-i terbiye (*pédegogie*): Buna Fransızcada (*pédegogie*) derler. Yunancadan me'huzdur. İlm-i ahlâk'ta dahi söylediğim vechile ilimlere isim vermekte câri tarik-i tesmiyeden olmak üzere bu ilme de mevzuuna izafet ile "İlm-i terbiye" namı verildi. (…)

terbiye "rabâ" veya "rabû" büyümek mânasına gelir. Şu halde terbiye büyütmek demek olur ki bu mâna Franszıcada (*elever*) tabiriyle ifade edilir. Büyütmek keyfiyeti insanlarda, hayvanlarda beslemek tarikiyle olduğu içün bu mülazemete mebni terbiye (beslemek: *education*) mânasına gelir. Hülâsa terbiye kelimesi büyütmke beslemek mânalarına gelmiştir.

Terbiye: İnsanın kuvâ-yı bedeniyesini, kuvâ-yı nefsaniyesini hadd-i kemâle tavsîl etmektir, deriz. Terbiyenin bu ta'rizinden bi'l-istinsah İlm-i terbiyeyi dahi:

[150] Emrullah Efendi muhtemelen dersin ismi İlm-i ruh olduğu için dersin başında ilm-i ruhu tanımlamış, ilerleyen derslerde ise bu ilme İlm-i nefs demenin daha doğru olacağını belirtmiştir.

İnsanı büyütmek içün lazım gelen vesâitten ve bu vesâitin mebâdî-i nazariyesinden bahseden ilme "İlm-i terbiye" derler, diye tarif ederiz. Bunun içündür ki eski Yunanlılarda çocukları mektebe götüren, yani çocuğun terbiyesine vasıta olan lâlâya *pédegogue* derlerdi. Buradan me'huz olarak ilm-i terbiyeye Fransızcada *pedagoji* namı vermişlerdir. O halde terbiye bize bu husustaki mebâdî-i nazariyeyi bildiren bir ilimdir. (Emrullah, *Ümmet*, nu: 6, s. 14/*Mir'ât-ı Maarif*, nu: 3, s. 37).

ilm-i teşrih: İlm-i teşrih âlem-i suver-i ecsâm-ı âliyenin suretlerini tarif eder. İlm-i hayat ilm-i efâ'îldir, efâ'îl-i hayatiyeyi tasvir eyler. Kalbin tarifi İlm-i teşrihden, deveran-ı demin tarifi İlm-i hayattandır. (Emrullah, İH/2)

ilmü'l-arz: Küre-i arzın teşekkülüne aid olan malumâta sahâbet eder. (Emrullah, *İkdam*, 1215)

ilmü'l-edep: Bu iki [felsefe-i lügaviye ve filolocya] esastan istifade ile lisanın hal-i hâzırında istimalini hatadan siyânet edecek kavâid-i lisaniyeyi tayin ü beyan eder. (Emrullah, *İkdam*, 1243)

ilmü'l-lisan *(linguistique):* İlmü'l-lisan (*linguistique*) ise bir taraftan felsefe-i lügaviveye, diğer cihetten filolocyaya istinat ederek lisanın aslını, mazi ve halini tetkik eden bir ilm-i câmidir. (Emrullah, *İkdam*, 1243)

ilmü'n-nefs: Zamanda, mekânda, cemiyât-ı beşeriyede, lisanlarda vâki olan inkılabât ve tahavvülât hadisât-ı hariciyedendir; havâss ile müdrek olan vâkıâttandır. Halbuki yine bizde insanda öyle vâkıât vardır kı gayr-ı mahsüstür, havâss ile malum olmamakla beraber hakikatları hiçbir vechile nefy ü inkâr edilemez. Çünkü bunlar evvelkilerin bütün o hadisât ve vâkıâtın, tahavvülât ve inkılabâtın esbâbıdır. Gayr-ı mahsüs fakat hakâyık olduğuna şüphe edilmeyen bu hadisât ise me'ânî, hissiyat ve ef'âl-i iradiyedir. Bu yeni vâkıât yeni bir ilmin İlm-i nefsin mevzuudur.

İlmü'n-nefs hadisât-ı nefsaniyeyi öğrenmek içün ne olduklarını bilmek içün bizzat bu hadisâtı hadisât-ı nefsaniye olarak tahsil ve tetkik eder. Bundan müstebân olur ki ilmü'n-nefs hadisât-ı nefsaniyenin cümlesini gerek esbâb-ı hariciyenin âsârı olan ihsasât-ı basita olsun, gerek aklın ve iradenin ef'âli olsun kâfesini mütalâa etmelidir. Sâniyen aradığı kanunlar hakikaten kavânîn-i nefsaniye olmalıdır. (Emrullah, İH/2, İR).

ilmü'n-nefs-i tecrübî: Ruhun tecelliyât ve mezâhiri bilinmedikce mahiyeti nasıl bilinebilir? Lâ-yemûtiyet ruhun en meşhur delillerinden o hayy nefsin besâtat, hüviyet ve ihtiyar sıfatlarıdır. Ruhun bu sıfatları ile İlmü'n-nefs-i tecrübî tahakkuk eder.

(...) İlmü'n-nefs-i tecrübî ulûm-i kiyâniye ve tabiiye nevinden bir ilimdir. (Emrullah, İH/2)

iltifat (*attention*): Bir de Emrullah Efendi merhumun teklif ettiği *iltifat* kelimesi vardır. Bu kelime Mütercim-i *Kamus*'un beyanına göre "bir nesneye doğru boyun çevirip yüz döndürmekle teveccüh eylemek" mânasına gelir. Kelimenin bugünkü istimal-i âmiyânece büyüklerin küçüklere tevcih-i hitap ve hatır-nevazlık etmelerine ıtlakı vaz'-ı lügavîsini kasda mâni değildir. "Fülan zat bana tevcih-i hitap etti" diyecek yerde "iltifat etti" demek dönüp bakması bile hatır-nevazlık sayılabileceğini iş'âr eder.

Emrullah Efendi merhumun bu teklifi de ehemmiyetle telakki edilmeye şayandır. İbn Sina'nın, *Tavâli'* sahibi Beydâvî'nin, *Tecrid* sahibi Tûsî ile şârihi Ali Kuşcî'nin *iltifat-ı nefs* tabirini kesretle istimal ettiklerine tesadüf ediyorum. Ancak bu gibi müelliflerin siyak-ı ifadelerinden bu tabirin hem *attention*, hem *réflexion* mukabili olmağa salahiyeti olabildiğini istidlâl ediyorum. Vâkıa *attention* da *réflexion*un bir nevidir. Biz ise *réflexion*a *teemmül* demekteyiz. Binaenaleyh *iltifat-ı nefs*in arz ettiğim şu iki tabir-i Fransevîden hangisine tekabül etmeye salahiyet kesb edeceği taayyün

edinceye kadar şimdilik *tahdîk*ı istimale devam edeceğim[151]. (Babanzâde, İN, 84; Kara, BFDK, 295-96).

"*Attention*: Dikkat. Bunun yerine de [Emrullah Efendi] *iltifat* ve [Babanzâde] *tahdîk* kelimelerini kabul etmek istiyorlar. Öteden beri lisanımızda yerleşmiş olan *dikkat* kelimesini kaldırmak ve Arapça tam mukabili diye me'nûs olmayan *tahdîk* kelimesini getirmek muvafık olmasa gerektir. *İltifat* kelimesine bu mâna ile iltifat etmeği de lüzumsuz görüyoruz. Bir kelimenin doğruluk ve yanlışlığı aslına uyup uymamasına göre değil yaşayan lisanda istenilen mânayı tebliğ edip etmemesine göredir. Yeniden vaz' edilecek ıstılahlar için Türkçemizde karşılık bulamazsak o vakit Arap ve Acemin lügatine müracaat eder ve icabında aslen Arabî ve Farisî olan bir kelimeyi kendi zevkimize göre yeni bir şekilde kabul edebiliriz. Farisî *nazik* sıfatından nasıl *nezaket* ismini yaptıksa *fikir*den de Arabî olmayan *mefküre*yi çıkardık. Halbuki *dikkat* kelimesi Türkçemizde tamamen *attention*un mütenâzırıdır; değiştirilmesinde hiçbir sebep yoktur" (K[azım] N[ami], "Terbiye ıstılahları", *Muallim*, I / 5, 15 Teşrinievvel 1332, s. 152; Kara, EEİHD, s. 108).

intiba': Âlemde vukua gelmiş cümle şuûn u hadisât …..(silik) halde harekâttan ibarettir. Güya ki bütün bu harekât ile âlem bize bir şey ifade etmek, bildirmek istiyor buna (silik) karşı muhit-i bedenimiz, muhit-i beden üzerinde olan havâssımız kudretten kurulmuş bir ahz makinesine teşbih edilebilir. Âlemde vukua gelmiş harekât muhit-i bedene intikal ederek bu muhit üzerinde tertip edilmiş olan birer telgraf ahz makinesine müşabih olan âlât-ı havâs üzerine dokunur, çarpar, tabir-i ilmisi ile "intiba'" eyler! Oradaki o küçük makineleri işletir, tahrik eder. İşte harekât-ı hariciyenin havâs üzerine dokunmasına intiba diyoruz. (Emrullah, İR)

irtiyad (*volition*): *Volition* fiil-i irade demektir. Buna bir karşılık bulmak için ya *irade* veya yine bu mânaya gelen *meşîet* kelimelerinden bir ism-i masdar

---

151 Ziya Gökalp'in, Babanzâde ve Emrullah Efendi'nin ismini zikretmeden "attention" karşılığında "tahdîk" ve "iltifat" tekliflerini tahfifkâr bir üslupla anlatımı için bk. *Türkcülüğün Esasları*, Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, 1339, s. 102-103.

bulmaya ihtiyacımız vardır. Emrullah Efendi merhum iradeden *irtiyâd*ı, fakir de meşîetten *şî'e*yi teklif ettim. Istılah Encümeni'nin felsefe ıstılâhatı meyanında ikincisi kavs arasında olmak üzere her ikisi de mukayyeddir[152]. Ancak mütercim-i *Kamus* Asım Efendi'nin müellifin *Besâir*'inden nakline ve Ragıb Isfahanî'nin *Müfredât*'ta tasrihine göre *revd* ve *riyâd* kelimesi fi'l-asl bir şeyi talepte rıfk ve sühuletle tereddüd etmek, yine gidip gelmek mânasına mevzû olup bu asıldan müştak olan bütün elfâzın me'ânîsi ona teferru' ediyor. *Revd* ve *irtiyâd*da talep mânası varsa da bu talep araştırma sûretinde bir taleptir. Bundan dolayıdır ki *irtiyâd* göçebelerin hayvanlarına mera olmağa sâlih yer araması mânasına gelir ve aramağa giden adama *râid* denir. Buna Fransızca *exploration* yakışır. Hatta vaktiyle *le toucher explorateur* tabirini bundan dolayı *lâmise-i râide* ile tercüme etmiştim. *Meşîet*de ise böyle bir mahzur olmadığından ism-i masdarı olan *şî'e*yi istimal etmeyi tercih ediyorum. "Küllü şey'in bi-şî'etillâh" derler ki her şey Allah'ın meşîetiyle, iradesiyledir demektir. (Babanzâde**,** İN, 253; Kara, BFDK, 290; EEİHD, s. 109. Ayrıca bk. Emrullah, İH/1).

kavânîn: Kavâid, mevzu-i hakikîsi bulunan bi'l-cümle ulûma şamildir; ulûm-ı cismaniyeden olsun ulûm-ı ruhaniyeden olsun. Ulûm-ı mücerredede ise izah edilecek vâkıât yok ki bunların akl [illel] u esbâbını tahkik ve tetebbua mahal olsun. Bu sınıf ilimlerin mebâdî olan bir takım hakikatlar ile netâyic olan bir takım hakikatlar beynindeki niseb-i lâzime ve zaruriye tetebbu edilir. Mebâdî ile netâyic beynindeki bu niseb-i lâzime ve zaruriyeye de bi-hakkın kavânîn tabir edilir. Fakat bu kanunlar vâkıât ile esbâbı beyninde mevcut olan niseb-i aliyye-i lâzimeyi ifade eden kavânîn gibi değildir. Çünkü bu ikinci sınıf kanunlarda netâyic mebâdîde mazmûn ve mündemic; mebâdîden netâyic tevlîd edilir, ilm-i küllîden ilm-i cüzîye intikal eylemek tarîkıyle hareket olunur; birinci sınıf kavânînin tetebbuâtında ise vâkı'âttan bed' edilir, cüzden külle çıkılarak hareket olunur. (Emrullah, İH/2).

---

152 Istılahat-ı İlmiye Encümeni, *Felsefe Istılahları*, 71.

kazıyye veya mürekkeb-i tâm: Hükm-i aklînin ifade-i kelâmiyesini teşkil eden kazıyye veya mürekkeb-i tâm esasen üç kelimeden terakküp ediyor. Bu kelimelerin en mühimi fiildir. İki suret-i zihniye beyninde nisbet ve isnad tesis edilmedikçe hükm-i aklî teşekkül edemeyeceği gibi kelâmda da bu nisbet ve isnadı teyid ve tasdike hizmet eden fiil olmadıkça bir kazıyyenin teşkili müteazzirdir. (Emrullah, *İkdam,* 1250)

kelime: Bir lafız bir hâlet-i vicdaniyeye, bir mânaya delil oldu mu lisanda ona kelime deriz, bir kelime hattan resm olundu mu o vakitte *kelime-i melfûza*nın delili olur. demek oluyor ki yazılmış bir kelime derece-i sâniyede olarak mânanın delili oluyor. Fakat birinci derecede dahi olabilir. O vakit mânanın delil olan kelimeyi değil, doğrudan doğruya mânayı yazmış oluruz. Kıptiyyûnun yani kadim Mısriyyûnun istimal eyledikleri hiyeroglif yazısı gibi. (Emrullah, YMMG, nu: 5, s. 3).

kelime-i atıf: Suver-i zihniye, hadisât-ı fikriye beyninde münasebât olduğu gibi ahkâm-ı akliye ve binâenaleyh bunları ifade eden kazâya beyninde de münasebât mevcut olabilir. Bu münasebât-ı cedideyi ifade edebilmek içün yeni bir kelimeye daha ihtiyaç tabiidir. Kazâya beynindeki münasebâtı ifadeye hizmet eden bu kelime de kelime-i atıftır. Kelime-i rabt kelimât-ı birbirine rabt ettiği gibi kelime-i atıf da kazıyyeleri birbirine rabteder. (Emrullah, *İkdam,* 1250)

kelime-i nida: Kelime-i nida hakikat-i halde bir cüz-i kazıyye değildir. Belki başlı başına bir kazıyyedir, zinde bir hissin, tam bir fikrin ifadesinden ibarettir. Şu kadar ki şekli ibtidai, nâkıs, mübhem, gayr-i münkasımdır. (Emrullah, *İkdam,* 1250)

kelime-i rabt: Kelime-i rabt kelimât-ı birbirine rabt ettiği gibi (…). (Emrullah, *İkdam,* 1250)

kuvve-i akliye: Yalnız fikr ü nazarla ifâ-yı hizmet etmez, efkâr u nazariyâtını harice izhar ve ibraz eder. (Emrullah, *İkdam*, 1243)

kuvve-i hissiye: Malumdur ki nefs-i beşer kuvâ-yı selâse ile muttasıftır: Kuvve-i hissiye, kuvve-i iradiye, kuvve-i akliye. Ruhun bu üç kuvveti batınen icra-yı âsâr ile iktifa etmez, haric-i nefse de tesir ü intişar eder. Hissiyet yalnız intiba ve infiale hasr-ı hizmet etmez, intibaât ve infialâtını haricede izhar eder. (Emrullah, *İkdam*, 1243)

kuvve-i iradiye: Yalnız meşîet-i dahiliyeye münhasır değildir. İradâtını haricen ibraz etmek ister. (Emrullah, *İkdam*, 1243)

lisan: (…) Kuvâ-yı ruhiyenin haricen ibraz ve izhar-ı âsârına hizmet eden vasıta lisandır. Bu cihetle lisanın ilmü'n-nefse yani felsefeye irtibatı pek tabiîdir.

Demek oluyor ki bu mânaya göre lisan: Hissiyâtın, iradâtın, efkârın zuhurât-ı hariciyesinden ifadât-ı mahsusasından ibarettir. Bu vechile tarif edilen lisan iki kısma tefrik edilebilir: Lisan-ı tabiî, lisan-ı nâtık.

Lisan-ı tabiî bilhassa hissiyet ve iradâtın alet-i beyanıdır.

Lisan-ı nâtık fikrin vasıta-i ifadesidir. Şu kadar ki lisan-ı nâtık hissiyât ve iradâtîde efkâra tahvil ile ifade eder ki en büyük meziyeti budur. (Emrullah, *İkdam*, 1243)

Lisan bir takım delillerin, alâmetlerin heyât-ı mecmuasından ibarettir ki bunlar vasıtası ile âdem âdeme halât-ı bâtıniyesini hadisât-ı nefsaniyesini tabir ve ifade eder. (…) İbarette bir takım deliller, alametler istimal edilir ki bu delâil ve alamâtın heyât-ı mecmuasına da lisan tabir edilir. (Emrullah, İH/2)

lisan-ı tabiî, delil veya edille (*signes*): (…) halât-ı vicdaniye bir takım âsâr u alâim ile harice zuhur ediyor. Doğrudan doğruya ve bilâ-vasıta bir kimsenin halât-ı vicdaniyesini, ıttıla eylemek kabil değilse de, bu hâlât-ı vicdaniyenin âsâr-ı hâriciyesini alâim-i zâhiresini müşahede ederek bu tarik ile ebnâ-yı nevimizin halât-ı vicdaniyelerine bi'l-vasıta vukuf peyda eylemek, ve yine o âsâr u alâim vasıtası ile halât-ı vicdaniyeyi harice izhar, diğerlerine ifham

eylemek teyessür eylemiştir. İşte halât-ı vicdaniyeye tercüman ve vasıta-i ibaret olan âsâr u alâime delil (*signe*) tabir edilir.

Delil dediğimiz şey havass ile müşahede edilen bir hadisedir ki ya bir mânia-i ârızadan nâşi veya tabiat ve mahiyeti muktezası olarak havâss ile müşahede edilemeyen diğer bir hadiseyi iş'âr eder. Meselâ görülen duman, bir mânia-i ârızaya mebni görülemeyen ateşin delilidir. Nutk, tab'an havass ile müşahedesi nâ-kâbil olan fikrin delilidir. (Emrullah, İH/2; YMMG, nu: 4, s. 6).

Delil lafzı en vâsi mânasına alındığı halde hazır ve mahsus bir şeye, bir hadiseye delâlet eder ki bundan gâib, baîd veya havâssımıza iftirakı gayr-ı kâbil diğer bir şey, bir hadise istidlâl ederiz. Bu tarife nazaran hadisât-ı tabiiyenin cümlesi, âsâr-ı beşeriyenin kâffesi birer delil addedilebilelir. Meselâ berk âd-rahşın (*orage*) bir delilidir. Teneffüs hayatın delilidir. Fülan eser-i edebi efkâr u edebiyatın kemâl veya zevaline delildir, denir.

Felsefe-i lügaviyede delil lafzından mefhum olan mâna insan ya ebnâ-yı neviyle tefahüm etmek veya kendi nefsiyle muhavere yani kendi fikrini takrir ve tevsi eylemek içün istimal eylediği vesâitten ibarettir. Bir cinsten olan aynı vesâit ile izhar edilen, aralarında mevcut bazı münasebât ile mürettep olan deliller lisan dediğimiz vech-i beyanı teşkil eder.

a. *Lisan-ı hareket* etraf ve âzâ-yı vechiye ile edilen işarât, bedenin evza' u etvâr-ı mahsusası.

b. *Lisan-ı esvat-ı gayr-i mukattaa* (sayyâh),

c. *Esvât-ı mukattaa lisanı* yahut *kelâm*,

d. *Lisan-ı kitabet*.

Bu dört nev vech-i beyanın ilk ikisi lisan-ı tabiîyi diğer ikisi lisan-ı vaz'iyi teşkil eder. (Emrullah, *İkdam*, 1243)

mâna: Lafza mukabil olarak akılda hasıl olan surete mâna denildiği gibi lafızdan akılda münhasıl olan surete mefhum tabir edilir. Meselâ şu lafzın mânası dediğimiz vakit bu lafza akılda tekabül eden suret-i zihniye matlup olur. Şu kelimenin mefhumu denildiği zaman o kelimenin irâdından zihinde hâsıl olan

suret maksuddur; biri fikirden lafza diğeri lafızdan akla iştigal eder. (Emrullah, *İkdam,* 1250)

mantık (*logique*)**:** *Logique* akıl mânasına olan *logos* kelimesinden yapılmıştır. Arapçası olan mantık da bu mânayadır. Çünkü mantık akıl mânasına da gelir. Nefs-i nâtıka gibi ki nefs-i âkile demektir. Bu halde mantık *logique* kelimesinin tercümesidir. (Emrullah, *İkdam,* 1215)

İşte bu (...) mesâil felsefenin diğer (...) şubesini teşkil eder: Biri mantık ki kavânîn-i fikriyeyi tahsil eder bir ilim, kuvve-i fikriyeyi hakikate sevk ve tevcih eden bir fendir.

Fi'l-hakika ilm-i mantık si'a-i şumûlüne nazaran yakîn meselesiyle nahv-ı tahsilini yahut nizâm-ı aklînin kavâidinden başka hakikatin ispatını da havîdir. Hatta mûcidinden muslihine kadar yahut nass-ı kadîmin telifinden nass-ı cedîdin tertibine kadar bu son daireye yani hakikatin ispat ve burhanına münhasır kalmıştır. (Emrullah, *İkdam,* 1229).

Hakikat neden ibarettir (*ma hiye'l-hakîka*)? Hakikati bize tanıttıran delâil ve alâmet nedir? Hakikate nail olmak içün zihn-i beşerin tevessül edeceği vesâitin en ziyade emin ve seri' olanları hangileridir? İlm-i mantık hakka vâsıl olmak için zihne kavâid temin eder. (Emrullah, İH/2)

marifet-i nefs (*psychologie***):** Marifet-i nefs ruhun hadisâtından, kavânîninden, mahiyetinden bahseder. Felsefenin bu kısmına "*Psychologie*" namı verilmiştir. Felsefenin kısm-ı evveline tahsis edilen bu isim Yunanca nefs veya ruh mânasına olan *psychi* ile ber-mutâd logos (*logos*) lafzından terkip edilmiştir. Psikoloji ilim olarak ezmine-i kadîmeden beri mevcut ve âdeta ilm-i hikmetle bir zamanda cihan-ı marifeti teşrif etmiş ise de namı pek yenidir. Tedkikât-ı tarihiyeye nazaran on altıncı asırın evâhirine doğru Gokleniyus (*Goclénius*) namında bir Alman feylesofu bu kelimeyi ilk defa olarak hikmete müteallik bir eserinin başına yazmış ve bu ünvan ilm-i mezkûra alem olmuştur.

Bizde *Psychologie*yi ilm-i ahvâlü'r-ruh terkibiyle tercüme etmişlerdir. Bu terkip hakkındaki mütalaamızı beyan etmeden evvel nefs ve ruh kelimelerine

dâir bazı tedkikât-ı mütekâyise-i lügaviye ityân edeceğiz. (Emrullah, *İkdam,* 1229; Ayrıca **bkz. ilmü'n-nefs).**

mebde-i fikir (*esprit humain*): insanda mebde-i fikre *esprit humain* tabir edilir ki âsâr-ı fikriye ile tecelli eden cevher-i gayr-i cismânî demektir. Şurası şâyân-ı dikkattir ki *Esprit* denildiği vakit Fransızca'da bu kelimeden sırf akıl ve fikir mânası tefehhüm edilir. Fikir ile beraber hissiyet ve iradenin mebdeine *âme* kelimesi tahsis edilmiştir. (Emrullah, *İkdam,* 1229)

medlûl*:* Müşahede edilen hadiseye delil veya dâl namı verildiği gibi, bunun iş'âr u imâ eylediği ikinci hadiseye de medlul tabir edilir. (Emrullah, İH/2)

mefhum: Lafza mukabil olarak akılda hasıl olan surete mâna denildiği gibi lafızdan akılda münhasıl olan surete mefhum tabir edilir. Meselâ şu lafzın mânası dediğimiz vakit bu lafza akılda tekabül eden suret-i zihniye matlup olur. Şu kelimenin mefhumu denildiği zaman o kelimenin irâdından zihinde hâsıl olan suret maksuddur; biri fikirden lafza diğeri lafızdan akla iştigal eder. (Emrullah, *İkdam,* 1250)

mele' (*milieu*): Terbiye içün bir mahal lazımdır. Buna terbiyemizde "muhit" ve Fransızcada "*milieu*" denir. (…)

"Muhit"e Fransızcada *miliyu* denildiğini biraz evvel söylemiştim. Biz de bu kelimeyi vaktiyle "muhit" diye tercüme etmişlerdir. Vâkıa bir dereceye kadar muvafık ise de bu kelime Fransızca *miliyu*nun eda ettiği mânayı tamamiyle ifham edemiyor.

Ulema-yı kadimemiz bu kelimeyi iki güzel lafız ile tercüme etmişlerdir. Ki maa't-teessüf bu iki kelime mensâ kalmıştır.

Bunlardan biri "mahruk" kelimesidir ki "gark"tan alınmıştır. Bu kelime yırtmak, yarmak mânasına gelir. O halde mahruk yapılmış demek olur. Bir balığı denize atsak suyu yarar. Burada balık hârik, deniz mahruk olur. (…) Kezâ bizim havdaki halimiz nazar-ı dikkate alındığı taktirde hava mahruk, biz de hârik oluruz.

Miliyu mânasını ifham eden iki kelime-i mensubiyeden ikincisi daha doğru daha müntehab olan "mele'"dir. Mele' doldurmak mânasına gelir. Bu tabir bizde Hikmet-i tabiiye kitaplarında şuaât-ı ziyaiyeye müteallik kanunlarda: "Mele'-i kesiften mele'-i latife geçerken…" cümleleri görülür. Buradan anlaşılıyor ki mele' tabiri *miliyu*nun tam mukabilidir.

Hülâsa bizde *miliyu* mukabili olarak: Muhit, vasat, mahruk, mele' kelimeleri vardır. (Emrullah, *Ümmet*, nu: 7, s. 15; YMMG, nu: 5, s. 9-11).

Muhit-i ahlâkî (milieu moral): İnsanın terbiyesinde maksut olan muhit, hayvanât ve nebatâttaki "*miliyu fizik*" değildir. Muhit-i ahlâkî *(milieu moral)*dir. (Emrullah, *Ümmet*, nu: 7, s. 15).

meleke (*faculté*): Benim burada *kuvvet* dediğim şey Fransızların *faculté* dedikleridir. Bunu merhum Emrullah Efendi *meleke* ile tercüme etmeyi tercih ediyordu. Istılah Encümeni'nce de re'yi galebe edip *meleke*nin *faculté* mukabili olduğu -doğru veya- biraz acele edilmiş bir hüküm ile tasdik edildi[153] (Babanzâde, İN, 67; Kara, BFDK, 229; EEİHD, s. 109).

metafizik: (bkz**.** ilm-i mâ-verâ-yi't-tabîa).

mevzu: Bir taraftan bilecek, bilebilecek bir şey ki buna zihin diyoruz, diğer taraftan bilinecek hakâyık ki ilme nazaran bunlara mevzu itlak ediyoruz. Bu ikisi beynindeki nisbetten ilim hasıl olur. (Emrullah, İH/2)

meyelân-ı marifet: Kâinat karşısında ilm-i âdem büht ü hayret ile bed' eder. Bunun içindir ki insanda mebhût ve mütehayyir olmak keyfiyeti re's-i marifet addedilir. Fakat hiss-i bühtün, hayretin de nefs-i insanda bir menşei vardır ki fıtrat-ı ruhaniyemizde mündemicdir. Bu hiss-i asîle *meyelân-ı marifet* namı verilebilir. Her meyelân bir ihtiyac-ı fıtrîden neşet eder. Meyelân-ı marifetin insanda menşei ise öğrenmek, anlamak ihtiyacıdır, nefsin bu ihtiyac-ı fıtrîsidir. (İH/2, s.183/1)

---

[153] IİE, FI, 32: "faculté: kuvve, meleke".

millet (*nation*): (...) *Millet* henüz faaliyete geçmeyen ve devlet mefhumunu iktisab eylemeyen hâlet-i ictimaiyeye de sâdık olabilir, fakat hal-i faaliyette olup teşahhus-ı hukukîsini istikmâl eylemiş bulunan millet lisan-ı şer'-i İslâmda *ümmet* mefhumuna mâ-sadak olur. Emrullah Efendi merhum *ümmet* kelimesini ümmi kelimesiyle alakadar zannederek *nation* tabirini *millet* diye ifade etmeyi tercih etmiş idi. O zamandan beri ümmet mefhumu zayi edilmiş ve istihfafkâr bir telakkiye maruz kalmıştır. Istılahât Encümeni'nde bilahıre birleştiğimiz zaman bu kelimenin *ümm* ve *ümmi* tabirleriyle değil *imam* tabiriyle alakadar bulunduğunu izah eylemiş ve kabul ettirmiş idim. Maatteessüf hata-yı sâbıkı tashihe fırsat elvermeden vefat etti. (Paul Janet-Gabriel Séailles: *Tahlilî Tarih-i Felsefe-Metâlib ve Mezâhib-Mâba'de't-tabîa ve Felsefe-i İlâhiyye,* trc. Elmalılı M. Hamdi, İstanbul, Matbaa-yı Âmire, 1341 / 1339 [1923], s. 18; Kara, EEİHD, s. 109).

misâliye (*idéalisme*): Âlem-i mahdudu inkâr eden Misâliye (*Idéalisme*) hikmeti (…). (Emrullah, İH/2)

muhammes (*guintessence*): Bir lafz-ı kadîmdir ki beşinci unsur addedilen *esîr*e derler idi. Zaten bu lafzın mânası unsur-ı hâmis demektir. Esîr anâsırın en lâtifi olduğu için muahharan kimyagerân ecsâmın en ziyade tayyâr olan istihsalâtına da *kintessans* demişlerdir ki bu ecsâmı ekseriya dört veya beş defa taktîr ederek istihsal ederlerdi. Arap kimyagerleri üç defa taktîr veya tabh ettikleri ervâh ve eczâya *müselles* dedikleri gibi dördüncü ve beşince defa olarak taktîr ve tabh ettiklerine de *murabba'* ve *muhammes* dediler. Demek ki burada [metinde] muhammes beş defa taktîr ve hülasa olunmuş bir şeydir, lübb-i sükr demektir. (Emrullah, *İlm-i Terbiye*, Dârulfünûn Dersleri, İstanbul, İkdam-Metin Matbaası, 1327 [1911], cüz: 213, s. 7, dipnot; Kara, EEİHD, s.109-110).

muhitu'l-maarif (*encyclopédie*): Muhitu'l-maarif bir tercümedir, tabir-i hâdistir yani Fransızların *néologisme* dedikleri bir kelime-i cedidedir. Bu kelimeyi

Fransızca *encyclopédie* tercümesi olarak ben vaz eyledim. Bustanî Efendi daha evvel 'dairetu'l-maarif' demiş idi. İki terkip de tercüme suretiyle vaz olunmuştur yani ansiklopedi kelimesinin harfiyyen tercümesidir. (Emrullah, YMMG, nu. 1, s. 15; Kara, EEİHD, s. 110).

mukaddime: Mukaddime izafetle "mukaddime-i ilim" bir ilmin zatına doğrudan doğruya taalluk ve rabıtası olan ve o ilmin mevkuf-ı aleyhi bulunan ahkâm-ı umumiyeyi ihtiva eden ilm-i mütekaddemdir. (Emrullah, İR).
Mukaddime eserdendir, eserin bir cüzüdür, cüz-i mukaddemidir. Bunda eserde mevzu-i bahs olan ilmin, mesâilin mevkûf olduğu usul ve mebâdî temhîd edilir. (...) (Emrullah, YMMG, nu. 6, s. 9, Kara, EEİHD, s. 106).

müşabehet: Müşabehet bir ıstılah-ı manyıkî olarak sade benzemekten ibaret değildir. Hilkatte eşya beyninde ne tamamen ittihad vardır, ne tefâvüt. Kısmen ittihad kısmen ihtilaf bulunur. yani iki şey ne birbirinin aynıdır ne birbirinin gayrıdır. (…) Hatta yalnız maddiyat beyninde değil, maddiyât ile mâneviyat beyninde de bu kaide câridir, bu halde iki şey beyninde ittihad eden keyfiyetler ihtilaf eden ihtilaf eden sıfatlara galip ise o iki şey beyninde müşabehet vardır denir. Yok böyle olmayıp da ihtilaf eden cihetler ittihad eden keyfiyetlere galip ise o vakit yine iki şey beyninde muhalefet vardır denir.
(…) Müşabehet iki türlü olabilir: Biri "müşabehet-i sathiye"dir ki eşya beyninde zahiren görünen müşabehettir. Diğeri "müşabehet-i hakikiye"dir ki zevahir altında gizlenen müşabehet-i hakikiyedir. İlimde, taksim-i hakikî ve tabiîde muteber olan müşabehet-i hakikiyedir ki buna bilhassa "mümâselet" tabir edilir. (Emrullah, YMMG, nu: 1, s. 17).

müşahhasan: müşahhasan yani keyfiyât-ı mahsüsenin ictimaından müteşekkil olan bir cismin küllünü mülahaza etmek. (Emrullah, İH/2)

müvâsât (*sympathie*): Emrullah Efendi merhumun [*sympathie* karşılığı olarak] teklif ettiği *müvâsât* da muvafık değildir (Babanzâde, İN, 148; Kara, BFDK, 307; Kara, EEİHD, s. 110).

nahv veya tarîk (*méthode*): İlimde tarîk veya nahv nedir? Hakikatı bulmak için icra edilen teşebbüsatta maksada vusûlü temin edecek kavâid-i hareketten ibarettir. (Emrullah, İH/2; ayrıca bkz. ilm-i enhâ).

nefs (âme): Yunan-ı kadîm feylesoflarının *psychi* dedikleri ki Fransızcası *âme*'dir, mebde-i hayat ve harekete ve hem de mebde-i fikre şâmil idi. Latinlerin ve Avrupa'da kurûn-ı vüsta medârisinin anima (*anima*)sı da ayniyle bu mânaya delâlet ederdi. Binâenaleyh bu iki kelimenin felâsife-i (مقتدمه) mütekaddime ve hatta kurûn-ı vüsta feylesofları nezdinde muteber olan mânası felsefe-i hâzırada *âme* lafzının medlûlünden daha vâsi' ve müştakk-ı minhlerine daha muvafık idi. Şimdiki felsefede olduğu gibi *psychi* yahut *âme* yalnız *ene* (ben)in cevherine delâlet etmeyüp kâffe-i ecsâm-ı âliyede mebde-i hayat ve hareketi teşkil eden her şeye şâmil idi.

(…) ezmine-i kadîme ve kurûn-ı vüsta hükemâsı bazen beş ve bazen üç nev' *psychi* yahut *âme* tefrîk ederler. Bunlardan her birine bir merkez, bir makam ve hidemât-ı mahsûsa tayin eylerlerdi. İşte Eflatun'un mesleğinde *l'âme raisonnable* nefs-i nâtıkanın merkezi baş, *l'âme irascible* nefs-i gazabiyenin makâmı kalb, nefs-i şehvânînin mekânı batın addedilmiş idi. Aristo beş nev' nefs itibar ederdi. İskolastik hükemâsı Aristo'nun taksimini ta'dil ederek envâ'-ı nefsi üçe hasrettiler:

Nefs-i nebatî (*L'âme vegétative*)

Nefs-i hayvanî (*L'âme animale*)

Nefs-i nâtıka veya nefs-i insanî (*L'âme raisonnable ou humaine*)

Devr-i intibahı müteakip ilm-i hikmetin terakkiyâtı sayesinde *âme* ve *Esprit* lafızlarının mânaları hakkıyla tahdid ve felsefe-i cedîdenin haysiyet-i hâzırasıyla mütenasip bir surette tarif olunmuştur.

(…) Şurası şâyân-ı dikkattir ki *Esprit* denildiği vakit Fransızca'da bu kelimeden sırf akıl ve fikir mânası tefehhüm edilir. Fikir ile beraber hissiyet ve iradenin mebdeine *âme* kelimesi tahsis edilmiştir.

(…) *Âme* ve *esprit* kelimelerinin mânalarını izâhen yukarıda ityân edilen teşrihât ve tefsirâta nazaran nefs kelimesi *âme* lafzının ve *esprit* ruhun mukabili olduğuna hükmedebiliriz.

(…) Tarifât-ı mutebereye nazaran nefs ile *âme* beynindeki şirket-i mâna:

Yukarıda dediğimiz gibi nefs beden-i insanîye taalluk ve münasebeti mütezammındır. "ve fî enfüsiküm…." âyet-i kerimesi de bu mânayı müeyyiddir.

Âme lafzında kezâlik nisbet-i bedeniye mânası münderictir.

Sâniyen hükemâ-yı İslâmiye daha evvel tafsil edildiği vechile Yunan-ı kadîm felsefesinde *psychi* yahut *nus* [*nous*] kelimesini nefs ile tercüme etmeleri.

Hülâsa Fransızların *âme* tabiri Yunan-ı kadîm felsefesinde mütedâvil olan *psihi* ve *nus* kelimeleri, Latin ve kurûn-ı vüsta hükemâsının animaları Arapların nefsleri elfâz-ı müterâdifedendir. (Emrullah, *İkdam*, 1229)

nutuk veya kelâm: İkinci makalede izah edildiği vechile, lisan-ı tabiî en ziyade infialât ve iradâtı tercümeye mahsus bir vasıta-i tabir olduğu gibi nutuk veya kelâm bilhassa akıl ve zihnin lisan-ı beyanıdır. Çünkü nutuk, nefsimizde vâki, ruhumuzda câri olan kâffe-i ahvali ifadeye kâfi olduktan başka bir fiil-i iradîyi, bir hadise-i infiâliyeyi tabirde bile o fiili, o hadiseyi bir suret-i zihniyeye taklib, bir hükm-i aklî *jugemant* şekline tahvil ederek bir kazıyye (*proposition*) ile ifade eyler. Yani lisan-ı nâtıkta, lisan-ı tabiînin ihtisas-ı beyanı olan infialât ve iradâtta sırf aklın mahsulâtı olan efkâr gibi kazâya tarzında ifade edilir. Bir kazıyyeyi lisan-ı tabiî ile mukayese edecek olursak nutuk ve kelâmın sıfat-ı imtiyazını derhal fark u idrak ederiz; bir zevk veya elemi, bir sürur veya kederi ifade etmek içün lisan-ı tabiîde muteber olan esvat u sayyâhtan birini istimal ettiğimiz, rıza u redde, emr u nehye delâlet eylemek üzre bazı harekât-ı bedeniye icra eylediğimiz vakit bu tabirât-ı tabiyeden zihn-

i basar yalnız hissiyetimizin bir halet-i infiâlini, irademizin bir kararını istifham eder. (Emrullah, *İkdam,* 1250)

ravîha: Her şeyi bilmek, öğrenmek insan için bir ihtiyac-ı fıtrîdir, bu ihtiyacın mâ-bihi'l-istîfası olan şey de ilimdir. Her ihtiyaç ifa edildi mi, her meyelân maksûduna nail oldu mu nefisde bir lezzet husule gelir. İlmin de lezzeti vardır, bu lezzet o kadar hakikidir ki lisan-ı Arabda bu lezzetin, lezzet-i ilmiyenin ismine *ravîha* tesmiye etmişlerdir. (Emrullah, İH/2).

ruh, nefs (esprit): *Spritus* Yunanca'da *pnevma* gibi soluk, nefes mânasınadır. Soluk ve nefes alâmet ve delil-i hayat olduğu içün mebde-i hayat ve illet-i zindegîye bu isimler verilmiştir. Bu tevcihte iki mâna tasavvur edilebilir: Mâna-yı mecâzî, mâna-yı farazî. Mâna-yı mecazîye göre teneffüs hayatın şartı veya makamı addedildiğinden mebde-i hayat bizde müteneffis olan şeye teşbih ve ıtlâk edilmiştir. Mâna-yı farazîye nazaran mebde-i hayat soluk ve nefes gibi hakikatte gayet latif ve lâ-yümes (*impalpable*) olup bedenin derûnunda sereyân, teneffüsün hareketiyle deverân eder, işte kudemâ-yı tabiiyyûn nezdinde *esprit* ve *pnevma*nın mânası bundan ibaret idi.

Felsefe-i hâzırada *esprit* lafzından mevhûm olan mâna felsefe-i atîkaya büsbütün bîgâne değil idi. Ancak felâsife-i kadîme bu mânayı başka suretle, diğer mecazları ile ayrı lafiz ile ifade ederlerdi.

Zamanımızdaki medlûlü itibar ile *esprit de l'homme* yani ruh-ı âdem terkibinin ifade ettiği mânaya delâlet etmek üzre Yunan-ı kadîm felsefesinde *psychi* veyahut bilhâssa nus (*nous*) lafzı istimal edilirdi ki Latince'de bu mânaya *meus* ve *animus* kelimeleri tekâbül eder.

Hep bu kelimeler asla mebde-i hayat ve harekete delâlet eden nefes ve rîh mânasına mevzu'dur. İnsanlar maddeden münezzeh olan eşyayı bile maddeye delâlet eden elfâz ile tesmiye etmişlerdir.

(…) Devr-i intibahı müteakip ilm-i hikmetin terakkiyâtı sayesinde *âme* ve *Esprit* lafızlarının mânaları hakkıyla tahdid ve felsefe-i cedîdenin haysiyet-i hâzırasıyla mütenasip bir surette tarif olunmuştur.

(Felsefe-i hâzırada) hiçbir suret-i mahsusası olmayan, maddenin havâssından hiçbiri kendinde bulunmayan, madde ile sıfat-ı iştiraki cevher ve illet olmak itibariyle zaman ve vücuddan ibaret olan şeydir. Yani *esprit* gayr-i cismânî bir vücuddur ki eb'âd-ı fezâdan hiçbirine nisbet kabul etmeyen âsâr ve hadisât ile tecellî-pezîr-i zuhur olur.

Hülâsa mâna-yı hâzırına nazaran *esprit* hükema-yı mütekaddimînin tasavvur ettikleri mahsusiyet ve cismâniyetten kat'iyen tehallüs ve tenezzüh etmiştir.

İşte bu mânaya göre insanda mebde-i fikre *esprit humain* tabir edilir ki âsâr-ı fikriye ile tecelli eden cevher-i gayr-i cismânî demektir. Şurası şâyân-ı dikkattir ki *Esprit* denildiği vakit Fransızca'da bu kelimeden sırf akıl ve fikir mânası tefehhüm edilir. Fikir ile beraber hissiyet ve iradenin mebdeine *âme* kelimesi tahsis edilmiştir.

(…) *Âme* ve *esprit* kelimelerinin mânalarını izâhen yukarıda ityân edilen teşrihât ve tefsirâta nazaran nefs kelimesi *âme* lafzının ve *esprit* ruhun mukabili olduğuna hükmedebiliriz.

(…)Ruhun *Esprit* mukabili olduğu da şevâhid-i âtiye ile müsbettir.

Evvelâ ruh ve *esprit* lafızları beynindeki müşâreket-i mâna.

Sâniyen Ruhu'l-kuds terkibinin *Saint-esprit* ile tercümesinin müteârif olması.

Hele *spritualisme* mezheb-i hikemîsini ruhâniyyun mezhebi diyerek tercüme eylediğimiz gibi *spritualité de L'âme* terkibini ruhiyet veya ruhâniyet-i nefs ile tercüme etmekteki mutâbakat ve isabet *âme* ile *esprit* lafızlarının mânalarını bir kat daha izah ettikten başka *esprit*nin ruh ile ve *âme* kelimesinin nefs ile tercümesinde muvâfakatı daha ziyade teyid eyler. (Emrullah, *İkdam*, 1229)

Hadisât-ı nefsaniyenin olduğu mahalle, zuhur ettiği mebde'e ve kuvveye ruh veya nefs tabir edilir. Ruh ile nefs bir şey ifade ettikleri halde delâlet itibariyle yine aralarında [fark] yok değildir. Ruh mutlak bir tabirdir. Nefs ise bir mâna-yı mukayyed beyan eder. Yani nefs bedene müteallik olan ruhtur. Bu fark şayan-ı dikkattir. Meselâ "ilm-i ruh" dediğimiz vakit bedene taalluku muteber olmadığına göre ruhun cevherinden, âsârından, mebde' ve menşeinden, meâdından bahseden bir ilim kastetmiş oluruz ki [13] felsefe-i a'lâ da dahildir.

"İlm-i nefs" tabirinden ise bedene merbut olan bir ruhun âsâr u hadisâtından, beden ile münasebâtından bahsolan ve adeta ulûm-ı tabiiye sınıfına dahil olan bir ilmi murat ederiz. İşte bizim tahsil etmekte olduğumuz "ilm-i nefs"tir. (Emrullah, İR).

sarf-ı felsefî; sarf-ı hikemî: Hikmet-i lügaviyenin bir mebhas-i mühimmi vardır ki bilhassa lisan-ı nâtıkın efkâr ile münasebâtını yani eczâ-yı kelâm ile eczâ-yı kelâm beynindeki münasebâtı tahkik eder. Hikmet-i lügaviyenin bu kısmına sarf-ı felsefi denir.

Her kavmin kendi lisanına mahsus olan sarf hususiyle zaman ve mekan ile mütebeddil, tahaddüsât-ı kavmiyeyi bi't-tab' takip eden elsinenin tagayyürâtıyla müteessir olduğu halde sarf-ı felsefi ahkâmı ile'l-ebed lâ-yetegayyür bir ilm-i külli, istimalât-ı mahalliyenin, eşkâl-i hususiyenin mâ-fevkinde bâlâ-nişîn, kâffe-i elsineye hakim bir ilm-i hüsrevânidir.

Lisanların bu kadar teşettütât ve teşebbuâtı içinde hadisât-ı lisaniyenin her yerde bir olan illet ü hikmetini taharri eder, kelimâtın istimalen câri olan münasebât ve terkibâtını tayine hizmet ve delâlet eden nizam filolocyaî nokta-i nazarından başka olarak her lisanda kelâmı felsefe nokta-i nazarından tetkik ü mülahaza ederek kelimâtı beyan eyledikleri efkâra takrip, kavanin ve melekât-ı fikriye ile sarf-ı âdi kavâidini tenvir ü tekmile hizmet eyler. (*İkdam*, 1243)

Elsine-i muhtelifede aynı şeyler, fikrin aynı tahavvülât ve tebeddülâtı muhtelif tarzlarda beyan u ifade edilebilir. Sarf-ı hikemî fikrin başlıca tebeddülât ve tahavvülâtının lisanda ne vechile ibraz u ifade edildiğini de tahkik u tebyin eder; eczâ-yı sâire-i kelâmın makam u hizmetlerini tayin eyler.

Sarf-ı hikemi, efkârı ifade etmek içün lisanların istimal eylediği elfaz u kelimâtın ecnâs ve envâını tayin ile iktifa etmez. Eczâ-yı kelâmdan her biri hakkında tâmik-i mülahazât ile beraber her kelimenin tasrifât ve tahavvülâtını, tatbikâtını, teşe'ubâtını tetkik eder. Kelimâtın usul ü kavâid-i terkibini tahkik ve tayin eyler, inşaât-ı kelâmiyeden bahseder.

Sarf-ı hikemî bu tahkikat ve tetkikâtın cümlesinde yine ilmü'n-nefsten istiâne ve istifada eyler. (Emrullah, *İkdam,* 1250)

sınâ'at-ı miheniye (*art industriel*): *Arts industriels, arts mécanique* (yani sanâyi'-i mihanikiye) ve *arts manuels* (yani el işleri) müradifidir. Buna mukabil istimal ettiğim [sınâ'at-ı] *miheniye* tabiri Emrullah Efendi merhumun pek hoş bir vaz'ıdır. Lisan-ı Arabîde *mehne, mehene, mehine* lafızları -Mütercim-i *Kamus*'un tabiri vechile- "amel ve sanat ve hizmette özlüğe ve çîre-destliğe" denir. Bu takdirce bu Fransızca terkibi *sanâyi'-i* veya *sınâ'ât-ı miheniye* terkibi ile eda edeceğiz. Buradaki *miheniye* ism-i mensûbunun bâlâdaki vücûh-i selâseye tebe'an üç vecih ile telaffuzu caizdir. (Babanzâde, İN, 388; Kara, BFDK, 284; EEİHD, s.110).

sime, visâm (*schéma*): *Sime* ile *visâm* nişan ve alamet ve hayvana vurulan damga ve sûret mânasınadır. Emrullah Efendi merhum bir resmin, bir şeklin taslağı mânasına gelen *schéma* kelimesinin *sime* lafz-ı Arabîsinden me'hûz olduğunu beyan ederek iki lafzın yekdiğere mukabil istimal edilmesini teklif etmiş ve Istılah Encümeni'ne kabul ettirmiştir. Fransızca lügat kitapları bu kelimenin iştikakını Yunanca'da arıyorlarsa da merhumun da davasında muhıkk olması müsteb'ad değildir. Herhalde kurb-i lafz u mânadan dolayı bu kelime-i Arabiyenin intihabı pek isabet olmuştur. O halde *schématique* de *simevî* olmak lazım gelir. (Babanzâde**,** İN, 135; Kara, BFDK, 284; EEİHD, s. 110).

suret-i zihniye (*idée*): Suret-i zihniye *idée*, mukabilidir. Zaten *idée* lafzının mânası da suret-i şahs ve hayal demektir. Tasavvur suret-i maddesinden me'hûz olarak bir şeyin suretinin akılda husulüne ıtlak edilir. Suver-i zihniye ile mâna ve mefhum tabirlerini birbiriyle karıştırmamalıdır. Meâni tarifat-ı ….de tahdid ve tasrih edildiği vechile eza ve mukabilinde elfaz-ı mevzu olmak itibariyle suver-i zihniyeye mahsustur. Suver-i zihniye ise elfazdan müstağni olup sırf hadisât-ı ruhiyeden ibarettir; münhasıran ilmü'n-nefse aittir.

Suret-i zihniye sırf eşya yahut eşyanın kifayetini iş'âr eder. Hükm-i efkâr beynindeki nisbeti tasdik eder. Demek oluyor ki suver-i zihniye hükmün eczâ ve anâsırından ibarettir. (Emrullah, *İkdam,* 1250)[154]

şuur: A'sap tarikiyle harekâtın dimağa intikal ve intikaş etmesi üzerine vicdanın kesbettiği halete de şuur tesmiye edeceğiz.

Nefsin işlemeğe başlaması da intibaa mevkuftur. İntiba doğrudan doğruya bedene vaki olur. Beden ile nefs beynindeki ittisale mebni o tarik ile nefs sirayet eder. İntibaı müteakip nefs işleyebilmek, âsâr u hadisât izhar edebilmek içün intibadan mukaddem nefiste işlemeğe müstaid ve müheyya bir kuvve bulunmak iktiza eder. Yoksa nefsin atıl bulunmasını kabul etmek lazım olur. (Emrullah, İR)

tarih-i felsefe: Tarih-i felsefe eczâ-yı adîdeden müteşekkil bir ilimdir. Bu ilmi teşkil eden eczâ ve aksâm birbirinden tefrik ve temyiz edilmedikçe, ve bu cüzlerden her biri hakkında tam bir fikir istihsal olunmadıkça ilm-i mezkûrun heyet-i umûmiyesini zabt u ihâta eylemek gayr-i kâbildir. (Emrullah, *İkdam*, 1250).

tarif-i vaz'î (*terminologie*): Mantıkıyyûn tarifi üçe hasr etmişler: Tarif-i hakikî, tarif-i mânevî, tarif-i lazfzî. Ben bir dördüncü tarif daha ilave ediyorum ve buna tarif-i vaz'î diyorum. Avrupalıların terminoloji (*terminologie*) dedikleri fenne yakın bir şey (Emrullah, YMMG, nu. 6, s. 6; Kara, EEİHD, s. 111).

tarîk-i aklî veya eysî ve tarîk-i tecrübî: İlm-i hikmetin tedvinininde iki tarîk olabilir; tarîk-i aklî, tarîk-i tecrübî. Tarih-i ilim bize gösteriyor ki birbirine muhalif olan bu iki tarîk devir devir hükemâ tarafından tatbik ve takip olunmuştur. Felsefe ilm-i mebâdîdir, şu halde felsefeyi tedvin edebilmek için ya mebâdîden başlayarak fikr u nazar kuvvetiyle bu mebâdînin hâvi ve

[154] Hüseyin Cahit Yalçın Emrullah Efendi'nin "suret-i zihniye"yi (*représentation*)un mukabili olarak kullandığını belirtir, "Emrullah Efendi", *Yedigün*, no: 167, s. 13; *Tanıdıklarım*, İstanbul: YKY yay., 2002, s. 161.

mütezammın olduğu netâyici istihrac ve istidlâl eylemek ve istidlâl ile âlemdeki eşya ve hadisâtın tafsilat ve cüziyâtına kadar inmek tarîki takip edilebilir; yahut hakâyık u a'yânın, hadisât u vâkıâtın tedkik ve tahkikinden bed' ederek istidlâl-i innî ile bu hadisât ve vâkıâtı idare eden kanunların, izah eden esbâbın marifetine su'ûd edilir. Birinci tarîk mebâdîden netâyice, ilelden âsâra iner; ikincide kebîre, âsârdan ilele, netâyicden mebâdîye çıkılır. Bu tarîklerden birinicisine tarîk-ı aklî, ikincisine tarîk-ı tecrübî derler. Çünkü birinci tarîkte illetten başlıyoruz, ikincisinde ise tecrübeden bed' ediyoruz. (Emrullah, İH/2)

tecrîden (*tecridî metod*): *tecrîden* yani bir cisimden haiz olmadığı bazı keyfiyâtı fikren nez' u tecrid ederek münhasıran bu keyfiyât-ı mücerredeyi mülahaza eylemek. (Emrullah, İH/2)

teselsül-i efkâr (*association des idées*): *Association des idées* terkibini *teşarük-i efkâr* diye lisanımıza nakl edenler vardır. Merhum Emrullah Efendi de *teselsül-i efkâr* diyordu. Istılah Encümeni lafzın tercüme-i harfiyesine bağlanarak *teşarük* demeyi tercih etti[155]. Bendeniz ise [daha önceleri] *tedâ'î-i tasavvurât* demişken *tedâ'î-i havâtır*da karar kıldım

Bu terkip, tasavvurâtın, efkâr ve me'ânînin yekdiğeri ilkâ ve ikaz etmesi hâssasıdır. Nefsin bir tasavvurdan, bir mânadan, bir fikirden diğerine kendiliğinden intikale bir temayüldür. Bu tarife göre *association*da -lafzından münfeham olduğu gibi- efkâr beyninde iştirak mânası maksûd değildir. Binaenaleyh merhum Emrullah Efendi'nin *teselsül* demesi *teşarük*ten elbette çok daha güzeldir. Ancak mâna-yı maksûda mutabakatta *tedâ'î* lafzı teselsülden de akvâdır. Tedâ'î yekdiğeri davet etmek demektir ki müellifin metin ibaresinde kullandığı *rappelée* kelimesiyle şerh-i maksûd etmesi de bunu gösteriyor. (Babanzâde, İN, 103; Kara, BFDK, 309-10; EEİHD, s. 111).

[155] IİE, *Felsefe Istılahları*, s. 11: "association: teşarük, tedâ'î".

ulûm: Hilkatte iki türlü hakâyık mevcut olduğunu itiraf ve teslim ediyoruz. *Hakâyık-ı cismaniye*, *Hakâyık-ı nefsaniye*. Bu iki nevi varlık arasında geçilmez bir had, atlanılmaz bir hark vardır. Hakâyık ve mevcudâtın böyle ikiye inkısâmı mevzuât itibariyle ilmin de iki büyük taifeye iftirak ve inkısâmını iktiza eyler. Ecsâmdan bâhis olan ilimler yani *Ulûm-ı cismaniye*, hakâyık-ı nefsaniyeden bahs eden ilimler yani *Ulûm*. Bu taksim-i aslî tarih-i marifet-i beşerde yakın zamana kadar en ziyade tedavül etmiş bir tasnifdir. Zamanımızda bile ekser dârulfünûnlarda bu taksim câridir. (Emrullah, İH/2).

ulûm-ı cismaniye: Hilkatte iki türlü hakâyık mevcut olduğunu itiraf ve teslim ediyoruz. *Hakâyık-ı cismaniye*, *Hakâyık-ı nefsaniye*. Bu iki nevi varlık arasında geçilmez bir had, atlanılmaz bir hark vardır. Hakâyık ve mevcudâtın böyle ikiye inkısâmı mevzuât itibariyle ilmin de iki büyük taifeye iftirak ve inkısâmını iktiza eyler. Ecsâmdan bâhis olan ilimler yani *Ulûm-ı cismaniye*, hakâyık-ı nefsaniyeden bahs eden ilimler yani *Ulûm*. Bu taksim-i aslî tarih-i marifet-i beşerde yakın zamana kadar en ziyade tedavül etmiş bir tasnifdir. Zamanımızda bile ekser dârulfünûnlarda bu taksim câridir. (Emrullah, İH/2).

ulûm-ı medeniye ve siyasiye: Cemiyet-i beşeriyede vukû‘a gelen hadisât-ı medeniye ve siyasiyeyi tasnif ve tahsil ulûm-ı medeniye ve siyasiye zümresini teşkil eyler. (Emrullah, *İkdam,*1215).

ulûm-ı muhtelita: Ecrâm-ı semaviyeyi bazı kuvvet ile müteharrik kütlât-ı cesîme gibi mülahaza edecek olursak İlm-i hendese ve İlm-i makinenin tevhidiyle ecrâm-ı mezkürenin birbirine bu‘dlarını ve hareketlerini takdir edebiliriz. Bu bahis dahi İlm-i heyet mevzuunu teşkil eder. İlm-i heyet ile İlm-i makine müşahede ile hesabı cem‘ eder; bu iki ilim yukarıda ismi geçen ilimlerden mücerrediyet itibariyle daha dûn mertebededir. Fakat âtîde zikr edilecek ilimlere nisbetle mücerrediyetde daha yüksek rütbede bulunur. Bunun içindir ki bu takım ilimlere ulûm-ı muhtelita tabir olunabilir. (Emrullah, İH/2).

ulûm-ı tabiî veya fizik: Fizikte ise bilakis hadisât-ı nefsaniye âsâr olarak ve binaenaleyh alem-i hâricin delâili olarak mütalâa ve tetkik edilir. Fizik ilminin maksadı hadisât-ı nefsaniye vasıtası ile alem-i haricîyi bilmektir. Bunun içün fizikte evvela esbâb-ı hariciyenin doğrudan doğruya âsârı olmayan hadisât icmal edilir (fikir ve nazar fiilleri gibi). Ve ihsasât yalnız vesâit-i tahsil ve marifet[e] itibar olunur. Sâniyen fizikte aranılan kanunlar, bunların hadleri ihsasâttan ibaret olmağla beraber (başka türlü olamaz) kavânîn-i nefsaniye değildir; tabirât ve hudud-ı nefsaniye ile ifade olunmuş kavânîn-i tabiiyedir. (Emrullah, İH/2)

ulûm-ı tarihiye: Cemiyyât-ı beşeriye her türlü intkılabât ve tahavvülâta, terakkiyât ve inkırazâta maruzdur. Bu inkilabât ve tahavvülâtı tahkik etmek, esbâb ve kavânîni[ni] tetebbu etmek ulûm-ı tarihiyenin vazifesidir. Hikmet-i tarih, Tarih-i medenî ve siyasî, Tarih-i edyân, Tarih-i edebiyat, Tarih-i ulûm, Tarih-i sınâ'ât hep ulûm-ı tarihiye taife ve cümlesindendir. (Emrullah, İH/2)

vakıât-hadisât: Âlem-i cismanîde vaki olan herşeyin vicdana aks etmesi lazım gelmez. Çok zaman biz alemdeki hadisat-ı cismaniyenin ne olduğundan haber u agâh değiliz. Çünkü o hadisat-ı cismaniye vicdana intikal etmemiştir. Halbuki hadise-i vicdâniyenin birinci şart-ı vücud u kıyamı vicdana intikali ve in'ikas ve bizim ona şuur olmalığımızdır. Hatta bu esaslı farka mebnidir ki alem-i cismaniyede olan şeylere vicdana intikal etsin etmesin tabir-i umumî olarak "vakıât" denir. Ve "hadisat" tabiri ise şuûn-ı nefsaniyeye tahsis olunur. (Emrullah, İR; Ayrıca bkz. hadise).

zihin: Bir taraftan bilecek, bilebilecek bir şey ki buna zihin diyoruz, diğer taraftan bilinecek hakâyık ki ilme nazaran bunlara mevzu itlak ediyoruz. Bu ikisi beynindeki nisbetten ilim hasıl olur.

(…) Şey-i dâllin ihsasından şey-i medlûlün idrakine intikal ederek delili tefsir eden zihin.

Zihin olmadıkça eşya hiç bir şeye delâlet etmez. Şey-i dâl ile şey-i medlul beynindeki nisbet, zihinden vâreste olarak tabiatta mevcut değildir. (Emrullah, İH/2, YMMG, nu: 4, s. 6).

FRANSIZCA-TÜRKÇE SÖZLÜK

abréviation: iktitaât
accord: ahenk
action: hiddet
adverbe: hâl
agglutination: iltiham, iltizak
agriculture: agrikültür, ilm-i ziraat
agronomie: ilmü'l-fellahat
agronomie: ilm-i felâhat
âme: nefs |**l' - animale:** nefs-i hayvanî, | **- irascible:** nefs-i gazabiye, | **- raisonnable:** nefs-i nâtıka, nefs-i insanî, | **- vegetative:** Nefs-i nebatî
anatomic chirurgical: Teşrih-i Cerrahî
anemometer: mikyasu'r-riyah
anémométrographe: mikyasu'r-riyah-ı mukayyed
animal: animal
anthropologie: İlmü'l-âdem
antropologie: İlmü'l-insan
api culture: Harsü'n-nahl
apiculture: apiculture
aqui culture: Harsü'l-ma
aquilegia: ilmü'r-riyâfe
arbori culture: Harsü'l-eşcar
archaïque: âdi
architecture: Mimarî
arhoriculture: Ağaç Bağçıvancılığı
arpentage: ilmü'l-mesaha
art vétérinaire: Baytara
assimilation: temessül
astrologie: ilm-i ahkâmi'l-nücum
astronomya: kanunu'n-nücum

bibliologie: bibliyoloji, ilmü'l-kütüb
bibliyographie: sifriye
biographie: ilmü't-teracim
biologie: İlmü'l-hayat
botoniqus: botanik

Cartographi: Resmü'l-harita
Catégorie: Kitabu'l-makûlât
cause finale: illet-i gaiye, | - **matérielle:** illet-i maddiye
certitude: yakîn
chirurgie: İlmü'l-cerraha
cinématique: sinematik
contreverse: ilmü'l-hilaf
Cosmogonie: tekevvün-i âlem, | - **rationnelle:** ilm-i cism-i aklî
Craniologie: İlmü'l-ferase
cris: sayyah
culture: kültür , | - **de fleur:** Çiçek Bağçıvancılığı
cursive: hatt-ı dest

développoment: istikmal
dialecte: lügat
dialectique: diyalektiği, ilm-i cedel
dialects: bir kavmin muhtelif lügatı
dialegmatigue: diyalegmatik
dialegmatikus: diyalekmatikus
dialégomani: diyalegomeni
dianématique: diyanematik, kısmet-i servet
dianémitikos: diyanemitikus
diagnostic: Teşhis-i Emraz
dicination: ilm-i kehanet
diégématique: diyejematik , nakliyât
diftingaison: ictima-ı sâitîn
diyez: tiz
doute: şekk
droit civile: Hukuk-ı Medeniye

économique: tedbir-i menzil, | - **économie domestique:** Tedbir-i menzil, | - **économie rurale:** Tedbir-i Dihkânî, tedbir-i ziraî
education: beslemek
effet: eser
elements: anâsır, | **-formels:** anâsır-ı sarfiye, | - **matériaux:** anâsır-ı maddiye
embriogenie: (İlm-i) Tekevvünü'l-cenin
embriologie: İlm-i Ahval-i Cenin, İlmü'l-cenin
encyclopédie: muhitu'l-maarif
esprit: ruh | **-de l'homme:** ruh-ı âdem | **-humain:** mebde-i fikir
Esthétique: hikmet-i bedi'**,** Felsefe-i Bedi'
Ethique: İlm-i ahlâk
Ethnogénie: Etnojoni, tekevvün-i akvam
Ethnographie: Vasf-ı Akvâm
Ethnologie: İlm-i Akvâm, ilm-i ensâb-ı akvam
Etimologie: ilmü'l-iştikak

Etiologie: İlm-i Esbab-ı Emraz
Etnodicée: etnodise, hukuk-ı ümem
Etnographi: Resmü'l-ümem
étre: İş.
exploitation des mines: Meâdin İşletmesi
expression: meal

figurative: tarîk-i şeklî
Fizyolociya: Fizyolociya (Fizyolociya-yı Hücrevî, Fizyolociya-yı Umumî, Fizyolociya Hususî)
formation populaire: lisanların teşkilât-ı âmiyânesi
formation savante: lügat-ı me'huze, lisanların teşkilât-ı âlimânesi

gamme: niğam, nağme
géodesie: İlm-i taksim-i arz , jeodezi
géologie: jeoloji
gestes: remz
gramma: sarf
grammaire: ilmü'l-edeb |- **compare:** sarf-ı umumî |- **générale:** sarf-ı hikemî

harmonie: ahenk (bkz. **accord)**
Herminia: Kitabu'l-ibâre
hidrografya: Resmü'l-mâ' Haritalar
hidrolik: Taharrükü's-sevâil
hidrostatik: Muvazene-i Mayiât
hiérogenie: hirojoni
hygiene: tedbirü's-sıhha
hippiatrie: baytar
Histologie: ilm-i ensice
horticulture: Bağçıvanlık
hypyatique: Tedavi-i Huyul

idée: suret-i zihniye
indeei: karine
infinitive: fiil-i mutlak
initiative personnelle: ibdâ-ı şahsî
interjection: nida
intervalle : |- **de quarte:** ba'de zü'l-erba' |- **de quinte:** ba'de zü'l-hams |- **d'un ton:** ba'de tannin
introduction: mukaddimetü'l-ilim

Jardin de justice: Hadikatü'l-adâle
jardinage: Sebze Bağçıvanlığı
jeodeziya: Jeodeziya, Taksim-i Arazi
jugemant: hükm-i aklî

jurisprudence: İlmü'l-kaza'

Kartografya: Resm-i Harita

langage: lisan, | - **auditif:** lisan-ı semaî, | - **de signaux:** muhaberât lisanı, | - **inarticulé:** lisan-ı gayr-i mukatta, | - **vocal:** lisan-ı lafzî
langagedefleur: muhaberât-ı bahriye
langue: lisan-ı lafzî, lisan-ı hattî, | - **maternelle:** ana dili, lisan-ı maderî, | -**mére:** ana lisan, | -s **agglutinatives:** elsine-i iltihamiye, elsine-i iltizakıye
laryngos cepe[156]**:** hancere-bîn (**"**cope" olarak geçer Ş. Sami Kamus-I Fransevî 'de, İstanbul Mihran Matbaası, 1322/1905, s. 1340.)
législation usuelle: ilmü'l-kavanin
les lecons de physique: Sema'u't-tabiî
lettre: Sarf |- **salutaire:** harf-i necât, harf-i ıtlak
lexicoguosie: leksikonozi, marifet-i lügât
lexicologie: ilm-i tasrif, İlm-i sarf leksikoloji
Lexignoxie: Marifetü'l-lüga
linguistique: ilm-i lisan, İlm-i Elsine
literature: edebiyat
logique: Mantık
logos: akıl

magie: ilm-i sihir
marque: alamet
matiére médicale: Müfredât-ı Tıbbiye
mécanique: ilm-i cer-i eskal
métaphysique: İlm-i Mâ-verâi't-tabi'a, ilm-i ma-verâü't-tabiiyye , ilm-i ma-verâyi't-tabia
metéologie: meteolorji, Hikmet-i Tabi'iye, İlm-i Cevv , İlm-i âsâru'l-ulviye
méthode: tarik, nahv
mètrologie: İlmü'l-mekâyis
milieu: muhit
minérologie: ilmü'l-meadin
mobilization: seferberlik
morale: İlm-i ahlâk (bkz. **Ethique)**
musique: Musikî

narigation: ilmü'l-millaha
naturalise: tetabbu'
necromancie: ilm-i tağrim
Nevrologie: mebhas-i a'sab
nomenclature: lisan, | - **botanique:** lisan-ı nebatî, | - **chimique:** kimya lisanı

[156] Ş. Sami "cope" olarak yazmıştır, *Kamus-ı Fransevî*, İstanbul Mihran Matbaası, 1322/1905, s. 1340.

notation musicale: lisan-ı musiki
notes: lahn, elhan

ontologie: ilmu'l-eys, ilm-i vücud
organogenie: Organojini, (İlm-i) Tekevvün-i a'za
orographie: Resmü'l-cibal
osteogeni: Osteojini, tekevvün-i 'izâm

palaiontologie: İlm-i Müstehasât
paléologie: ilm-i âsâr-ı atika
Parva naturalia des sensations et des choses sensibles: Kitabu'l-hiss ve'l-mahsûs
pathologie: İlm-i Emraz
pédegogie: ilmü't-terbiye
pedagogue: lâlâ
peinture: Tasvir
pensée: fikir
perspective: menazır
pharmacologie: ilmü's-saydele
philosophie: felsefe, | - **de droit:** Felsefe-i Hukuk, | - **de la nature:** Felsefe-i tabiat, | - **pratique:** hikmet-i ameliyesi
Phonetique: tarîk-i tasavvutî, ilmü'l-huruf, ilm-i mehâric
Phonologie: fenn-i tasavvut, ilmü'l-huruf, ilmü'l mehâric
Phsionognomie: ilm-i feraset
phylosophie naturelle: İlmü't-tabiîye, felsefe-i tabiiye
physiologie: (İlm-i) Menafi'u'l-a'za
physique: Fizik, ilmü't-tabîa, ilmü't-tabîiye, Vasf-ı Nebatât
phytographie: Fitografi, resmü'l-bât, Harsü'l-esmak
Pissi culture: Balık Yetiştirme
points-voyelles: hareke-i işare
politique: ilmü's-siyase, tedbir-i medeniye
probabilité: zan
prolégcménes prologue: mukaddimetü'l-kitap
proposition: kazıyye
psychologie: (İlm-i) Marifet-i nefs, ilmü'n-nefs, psikoloji, ilmü'r-ruh

qualité: keyfiyet

rhétorique: ilmü'l-hatabe

sagesse: hikmet
science de blazon: İlm-i tırâz
selupture: Naht
séméiologie: İlm-i Alâim-i Emraz
sensibilité: hissetmek kabiliyet ve kuvveti

sentir: hissetmek
sericiculture: İpek Böceği Yetiştirme
signe: Delil, dâl | **-s**: Lisan-ı tabiî, delil veya edille
sociologie: Sosyolociya
son: | **- fundamental:** savt-ı esasî |**-s articulés:** esvât-ı mukattaa | **-s articulos:** elfaz
spritualisme : ruhâniyyun
spritualité de L'âme: ruhiyet, ruhâniyet-i nefs
stratégie: Ta'biyetü'l-ceyş
substance: cevher
substantif: İsim, ism-i ayn
Sylviculture: Ormancılık
symbolique: İdeografi, tarîk-i simmî
syntaxe: ilm-i nahv ve meânî

Tactique: Sevku'l-ceyş
taxicologie: ilm-i tekâsim
technologie: İlmü's-sanayi'
Teratologie: Teratolociya, İlm-i Acayib-i Halkiye
texni: tehni
texnologia: ilmü'l-hiref, Tehnologya
Théodicée: Felsefe-i İlâhiye (bkz. **Théologie naturelle)**
théologie: ilm-i ilahi |**- naturelle:** İlm-i ilahî-i tabiî
thérapeutique: İlm-i Tedavi-i Emraz
theurgie: ilm-i tılsım
ton: tan, tannin |**- fundamental:** beşerin tınt-i esasiyesi | **-alité:** taninit, taninet
topografya : resmü't-turab
tradition: anane
Traité: |**- de demonstration**: Kitabu'l-burhan |**- de dialectique:** Kitabu'l-cedel |**- de syllogisme:** Kitabu'l-kıyas |**- des sophists:** Kitabu's-safsata |**- du ciel:** Kitabu's-sema |**- de la generation et de la destruction:** Kitabu'l-kevn ve'l-fesâd

verbe: Fiil, kelâm |**- substantive:** fiil-i cevherî |**-s attributifs:** fiil-i cevherî
viticulture: ef'âl-i hamliye
voix articulées: Bağcılık
voyelles: Hareke-i harf

zoo: ……|**- chrésie:** faide-i hayvanât |**- logie:** ilm-i hayvanât |**- nomie:** kanunu'l-hayvan |**- technie:h**ayvan yetiştirme

C. TÜRKÇE-FRANSIZCA SÖZLÜK

âdi: archaïque
agrikültür: agriculture
ağaç bağçıvancılığı: arhoriculture
ahenk: accord, harmonie
akıl: logos
alamet: marque
ana dili: langue maternelle | - **ana lisanı:** langue-mére
anane: tradition
anâsır: eléments **| -ı maddiyye:** eléments matériaux | **-ı sarfiye:** eléments formels
animal: animal
apiculture: apiculture

ba'de: intervalle **| - tannin:** intervalle d'un ton | - **zü'l-erba':** intervalle de quarte | - **zü'l-hams:** intervalle de quinte
bağcılık: viticulture
bağçıvanlık: horticulture
balık yetiştirme: pissiculture
baytar : hippiatrie
Baytara: art vétérinaire
beslemek: education
beşerin tınt-i esasiyesi: ton fondamental
bibliyoloji: bibliologie
bir kavmin muhtelif lügatı: dialectes
botanik: botoniqus

cevher: substance

çiçek bağçıvancılığı: culture de fleur

dâl: signe
delil: (bkz**. dâl**)
diijimatikus: diigimatikos
diyalegma: dialeqma
diyalegmatik: dialegmatigue
diyalegomeni: dialégomani

diyalekmatikus: dialegmatikus
diyalekse: dialélaixai
diyaleksis: dialexis
diyalektiği: dialektiki, dialectique
diyalektikos: dialektikos
diyalektis: dialektis
diyanematik: dianématique
diyanemitikus: dianémitikos
diyejematik: diégématique

edebiyat: litterature
ef'âl-i hamliye: verbes attributifs
elfaz: sons articulos
elhan: notes
elsine-i iltihamiye: langues agglutinatives
elsine-i iltizakıye: (bkz. **elsine-i iltihamiye**)
eser: effet
esvât-ı mukattaa: sons articulés
etnodise: etnodicée
Etnojoni: ethnogénie

faide-i hayvanât: zoochrésie
farmakevtiki: farmakevtiki
farmakevtikos: farmakevtikos
felsefe: philosophie | **-i Bedi':**Esthétique | **- i Hukuk:** Philosophie de droit | **-i İlâhiye:** Théodicée | **i tabiat:** Philosophie de la nature | **-i tabiiye:** phylosophie naturelle
fenn-i tasavvut: phonologie
fiil: verbe | **-i cevherî:** verbe substantive | **-i mutlak:** infinitif
fikir: pensée
fitografi: phytographie
fizik: physique
fizikos: fizikos
Fizyolociya (Fizyolociya-yı Hücrevî, Fizyolociya-yı Umumî, Fizyolociya-yı Hususî)

Hadikatü'l-adâle: Jardin de justice
hancere-bîn: laryngos cepe [157]
Hareke: …… | **-i harf:** voyelles | **-i işare:** points, voyelles
harf: lettre | **-i necât, -i ıtlak:** lettre salutaire
Hars: culture |**-ü'l-esmak:** Pissi culture |**-ü'l-eşcar:** Arbori culture | **-ü'l-ma:** Aqui culture | **-ü'n-nahl:** Api culture

[157] Kamus-ı Fransevî'de "cope" şeklinde yazılmıştır, Şemseddin Sami, Mihran Matbaası, 1322/1905, s. 1340.

hatt-ı dest: cursive
hiddet: action
hikmet: sagesse | -**i ameliyesi:** Philosophie pratique | -**i bedi':** estetique | -**i Tabi'iye:** Météorologie
hirorojoni: hiérogenie
hissetmek: Sentir | - **kabiliyet ve kuvveti:** Sensibilité
Hukuk: .... | **-ı Medeniye:** droit civile | **-ı ümem:** (bkz. **etnodise**)
hükm-i aklî: jugemant

ibdâ-ı şahsî: initiative personnelle
ictima-ı sâitîn: diftingaison
ideografi: symbolique
iktitaât: abréviation
illet: .... | **-i gaiye:** cause finale | **-i maddiye:** cause matérielle
ilm: |**-i ....:** horographie, |**-i ahkâmi'l-nücum:** astrologie, |**-i ahlâk:** Ethique, morale, | **-i Ahval-i Cenin:** Embriologie, | **-i Akvâm:** Ethnologie, | **-i Alâim-i Emraz:** séméiologie, | **-i âsâr-ı atika:** paléologie, |**-i âsâru'l-ulviye:** Météorologie, | **-i Cevv:** (bkz. **Hikmet-i Tabi'iye**), | **-i cedel:** (bkz. **diyalektiği), |-i cer-i eskal:** mécanique, |**-i cism-i aklî:** cosmologie rationnelle, | **-i edeb:** grammaire, | **-i Elsine:** linguistique, | **-i Emraz:** Pathologie, | **-i ensâb-ı akvam:** ethnologie, |**-i ensice:** Histologie, | **-i Esbab-ı Emraz:** Etiologie, | **-i felâhat:** agronomie, | **-i feraset:** phsionognomie, | **-i Acayib-i Halkiye:** Teratologie |**-i ilahi:** théologie, | **-i ilahî-i tabiî:** Théologie naturelle; Théodicée, | **-i kehanet:** dicination, |**-i lisan:** linguistique, | **-i marifeti'n-nefs:** psycologie, | **-i Mâ-verâi't-tabi'a:** Métaphysique, | **-i ma-verâü't-tabiiyye :** métaphysique, | **-i mehâric:** (bkz. **fenn-i tasavvut**), | **-i Müstehasât:** palaiontologie, | **-i nahv ve meânî:** syntaxe, | **-i sarf leksikoloji:** lexicologie, |**-i sihir:** magie, |**-i tağrim:** necromancie, |**-i taksim-i arz:** géodesie, |**-i tasrif:** lexicologie, | **-i Tedavi-i Emraz:** thérapeutique, | **-i tekâsim:** taxicologie, | **-i Terbiye:** Pedagoci, | **-i tılsım:** theurgie, | **-i tırâz:** Science de blazon, | **-i ziraat:** (bkz. **agrikültür**), | **-i vücud**, -**u'l-eys:** Ontologie, | **-ü'l-âdem:** Anthropologie, | **-ü'l-cedel:** dialectique,| **-ü'l-cenin:** Emriologie, | **-ü'l-cerraha:** chirurgie, | **-ü'l-edeb:** grammaire, |**-ü'l-fellahat:** agronomie, | - **ü'l-ferase:** Craniologie, métopsocopie, | **-ü'l-hatabe:** rhétorique, | - **ü'l-hayat:** Biologie, | **-ü'l-hilaf:** contreverse, | **-ü'l-hiref:** texnologia, | **-ü'l-insan:** Antropologie, | **-ü'l-iştikak:** etimologie, | **-ü'l-kavanin:** législation usuelle, | **-ü'l-kaza':** jurisprudence, | **-ü'l-kütüb:** (bkz. **bibliyoloji**), |-**ü'l-lisan:** linguistique, | **-ü'l-meadin:** minérologie, |**-ü'l-mehâric:** phonologie, | -**ü'l-mekâyis:** mètrologie, | **-ü'l-mesaha:** arpentage, | **-ü'l-millaha:** narigation, | -**ü'r-riyafe:** aquilegia, | **-ü's-sanayi':** Technologie, | **-ü's-saydele:** pharmacologie, | **-ü's-siyasî:** politique, | **-ü't-tabîa:** (bkz. **fizik**), | **-ü't-tabiî:** Physique, |**-ü't-tabiîye:** phylosophie naturelle, | **-ü't-teracim:** biographie, | **-ü't-terbiye:** pédegogie, | **-ü'l-cedel:** Dialectique, | **-ü'l-huruf/-i mehâric:** phonétique, phonologie, | **-ü'r-ruh, -ü'n-nefs:** Psychologie, | **-ü's-siyase:** Politique,
iltiham: agglutination
iltizak: (bkz. **iltiham**)

İpek Böceği Yetiştirme: sericiculture
İsim: substantive, | - **i ayn:** substantif
İstikmal: développoment
iş veya mevcut: étre

kanun-ı hayvanât: zoonomi
Kanunu'l-hayvan: Zoonomie
kanunu'n-nücum: astronomya
karine: indeei
kazıyye: proposition
kelâm: (bkz. **fiil**)
keyfiyet: Qualité
kısmet-i servet: (bkz. **diyanematik**)
kimya lisanı: nomenclature chimique
Kitab: | **-u'l-burhan:** Traité de demonstration, | **-u'l-cedel:** Traité de dialectique, | **-u'l-hiss ve'l-mahsûs:** Parva naturalia des sensations et des choses sensibles, | **-u'l-ibâre:** Herminia, | **-u'l-kevn ve'l-fesâd:** Tratié de la generation et de la destruction, | **-u'l-kıyas:** Traité de syllogisme, | **-u'l-makûlât:** Catégorie, | **-u's-safsata:** Traité des sophists, | **-u's-sema:** Traité du ciel
kûdü'l-ceyş: sevku'l-ceyş

lafız: voix articulées
lahn: (bkz. **elhan**)
lâlâ: pédegogue
lisan: langage, | **-ı gayr-i mukatta:** langage inarticulé, | **-ı lafzî:** langage vocal, | **-ı hattî:** langue, | **-ı maderî: ……… ,** | **-ı musiki:** notation musicale, | **-ı nebatî:** nomenclature botanique, | **-ı semaî:** langage auditif, | **-ı tabiî:** Signes
lisanların teşkilât-ı âmiyânesi: formation populaire
jeodezi: (bkz. **İlm-i taksim-i arz**)
lügat: dialecte, | **-ı me'huze (lisanların teşkilât-ı âlimânesi):** formation savante

mantık: logique
marifet: | **-i nefs / - ü'n-nefs:** Psychologie, | **-i lügât / -ü'l-lüga:** Lexignoxie (bkz. **leksikonozi**)
meâdin İşletmesi: Exploitation des mines
meâdin: terre
meal: expression
mebde-i fakir: esprit humain
mebhas-i a'sab: Nevrologie
menazır : perspective
meteolorji: metéologie
mikyasu'r-riyah: anemometer, | **-ı mukayyed:** anémométrographe
mimarî: architecture
mineraloji: Minéralogie
muhaberât: | **- lisanı:** Langage de signaux, | **-ı bahriye:** langagedefleur

muhit: Milieu
muhitu'l-maarif: encyclopédie
mukaddime: ….. , | **-tü'l-ilim:** introduction, | **-tü'l-kitap:** prolégcménes prologue
musikî: musique
Müfredât-ı Tıbbiye: matiére médicale

nağme: gamme
naht: selupture
nakliyât: (bkz. **diyejematik**)
nebat: plantes
nefs: âme, | **-i gazabiye:** l'âme irascible, | **-i hayvanî:** L'âme animale**,** | **-i nâtıka /**
-i insanî: l'âme raisonnable, | **-i nebatî:** L'âme vegétative
nida: interjection
niğam: (bkz. **nağme**)

Ormancılık: Sylviculture

rebulyon: biblion
remz: gestes
resm: |**-ü'l-bât:** (bkz. **fitografi**), | **-ü'l-cibal:** Orographie, | **-ü'l-harita:**
Cartographi, | **-ü'l-ümem:** Etnographi, | **-ü't-turab:** topografya
ruh: esprit, | **- ı âdem:** esprit de l'homme,
ruhâniyyun: spritualisme
ruhâniyet-i nefs: spritualité de L'âme
ruhiyet: (bkz. **ruhâniyet-i nefs**)
Ruhu'l-kuds: Saint-esprit

sarf: gramma, lettre, | **-ı hikemî:** grammaire générale, | **-ı umumî:** grammaire
comparée
savt-ı esasî: son fondamental
sayyah: cris
Sebze Bağçıvanlığı: jardinage
seferberlik: mobilisation
Sema'u't-tabiî: les lecons de physique
Sevku'l-ceyş: Tactique
sifriye: bibliyografya
sinematik: cinématique
Sosyolociya: Sociologie
suret-i zihniye: idée
şekk: doute

Ta'biyetü'l-ceyş: Stratégie
Taharrükü's-sevâil: Hidrolik
Taksim-i Arazi: (bkz. **Jeodeziya**)
tan: ton

tannin: (bkz. **tan**)
taninet: tonalité
taninit: (bkz. **taninet)**
tarik: méthode, | **-i simmî:** symbolique, | **-i şeklî:** figurative, | **-i tasavvutî:** phonetique
Tasvir: peinture
Tedavi-i Huyul: hypyatique
Tedbir: | -i Dihkânî / -i ziraî: Economie rurale, | **-i medeniye:** (bkz. **ilmü'ssiyasî**), | **-i Menzil:** Economie domestique, | **-ü's-sıhha:** higiéne
tehni: texni
tekevvün-I: | - akvam: (bkz. **Etnojoni**), | - **âlem:** Cosmogonie, | - **a'za:** (bkz. **Organojini**), | - **Cenin:** Embriogenie, | - **'izâm:** (bkz. **osteojini**)
Tehnologya: (bkz. **ilmü'l-hiref)**
Temessül: assimilation
Teratolociya: (bkz. **İlm-i Acayib-i Halkiye**)
Teşhis-i Emraz: dianostic
Teşrih-i Cerrahî: Anatomic chirurgical
tetabbu' : naturalise
tiz: diyez

vasıf: ……., | -ı akvâm: ethnographie, | -ı **nebatât:** phytographie

yakîn: certitude

zan: probabilité
zoohrazi: zoochrésie (bkz. **faide-i hayvanât**)
zoonomi: zoonomi (bkz. **kanun-ı hayvanât**)
Zoontahnî; Hayvan yetiştirme

SONUÇ

Günümüze kadar yapılan çalışmalarda -bir çalışma hariç[158]- Emrulah Efendi'nin eğitimci kişiliği ön plana çıkarılmıştır. Bu çalışmalarda yanlış ve eksik olarak Emrullah Efendi'nin Aydın Maarif müdürü iken firar ettiği (1893) Cenevre'den/Avrupa'da 1900 tarihine kadar kaldığı, bu tarihte döndükten sonra ise Meclis-i Maarif azalığı görevine başladığı bilgileri mevcuttur. Halbuki o ancak birkaç ay Avrupa'da kalmış ve aynı sene içerisinde yurda geri dönmüştür. Meclis-i Maarif azalığına ise dönüşünün hemen akabinde başlamamıştır. Bu hususun açıklığa kavuşturulması Emrullah Efendi'nin felsefe-bilim çalışmalarında etkilendiği ortamları tespit etme ve konumuzu teşkil eden yazıların yayınlandığı dönemdeki şartlarını bilme açısından da ayrıca önem arzetmektedir.

Emrullah Efendi iddialı bir eğitimci olarak ve döneminin zor şartları içinde felsefe-bilim ve dil ile sürekli ilişki içerisinde bulunmuş, kendi özel gayretleri ile bu alandaki çalışmalarını devamlı geliştirme yolunu tutmuştur. Onun bu gayreti ilgili çevrelerce yakından bilinmekte ve takip edilmektedir. Bu sebeple *İkdam* matbaasının neşretmeyi düşündüğü Kamusu'l-Ulûm projesi gündeme geldiğinde başına getirilmek üzere akla gelen isim Emrullah Efendi olmuştur.

Emrullah Efendi önce *İkdam* gazetesinde başına getirildiği Kamusu'l-Ulûm'un hazırlık yazılarını yayınlamaya başlar ve çalışmanın sınırlarını belirlemeye çalışır. Yalnız modern felsefe ve bilim terimlerini içerisine alacak olan Kamusu'l-Ulûm projesinin sınırları genişleyerek ansiklopediye dönüşür ve *Muhitu'l-Maarif* adını alır.

[158] Kara, "Emrullah Efendi ve 'İlm-i Hikmet' Dersleri, *Kutadgubilig*, s. 93-123.

Modern felsefe ve bilim terimlerinin Türkçe karşılıklarının bulunması hususunda en temel problem dil meselesidir. Bu sebeple Emrullah Efendi, o döneme kadar dile getirilmeyen hususları da içine alacak şekilde, Türkçenin felsefî imkânlarını tüm boyutları ile ele almaya çalışan makaleler yayınlar. "Fiil-i cevherî" bu makalelerin Türkçeye katkılarından yalnızca bir tanesidir.

İlimleri isimlendirmenin yaratılmışlar içinde yalnızca insanlara has bir özellik olması hasebiyle, bu mevzunun sağlıklı bir şekilde ele alınabilmesi için "*psychologie*" yani "ilmü'n-nefs"in en iyi şekilde bilinmesi gerekmektedir. Emrullah Efendi klasik dönemde (tasnif-i atîkte) herşeyden önce okutulması gereken mantık ilminin yerine modern dönemde (tasnif-i cedidde) ilmü'n-nefsin geçtiğini vurgulamaktadır. Buna göre insanoğlu hangi ilimle uğraşırsa uğraşsın İlmü'n-nefsi bilmek zorundadır.

İlmü'n-nefs'ten başka Emrullah Efendi gazetede "His ve Hissiyât" ve "Estetik yahut Hikmet-i Bedî'" başlıklı felsefî ilimlere dair makaleleri yayınlamıştır. Bu makalelerin ortak özelliği modern dönemde önem kazanan kavramlar ve ilim alanları olmasıdır.

Emrullah Efendi felsefî çalışmalarına 1900 senesinde yeniden öğretime başlayan Darülfünun'da "Hikmet-i nazariye'den İlm-i ahval-i nefs" dersi hocası olarak devam eder. Böylece Darülfünun'da Ahmet Naim Bey'in deyimiyle "garp felsefesine Türkiye'de yol aç(…)"ma imkânı bulur. Terim merkezli işlediği dersleri ilk dönemlerde talebelerine anlaşılmaz gelse de kendisinden sonraki Darülfünun hocaları da bu yolu takip edecektir. Mehmet Ali Ayni Bey'in ifadesi ile onun Darülfünun'da derslere başladığı dönemde batı felsefesine dair elle tutulabilecek bir eser yokken açtığı yolda onbeş yirmi sene içerisinde çok büyük mesafeler kattedilmiştir.

Emrullah Efendi, Maarif Nazırı olduğu dönemde kişisel girişim ve çabalarını kurumsallaştırma imkânı bulur. Lise programlarına felsefe dersini koyar. Istılahât-ı İlmiye Encümeni'ni kurma girişimlerinde bulunur ve halefi

Nazır Şükrü Bey döneminde üç adet sözlük yayınlayan Istılahât-ı İlmiye Encümeni kurulur. Encümen toplantılarında terim tekliflerinde bulunur. Yine üyelerinin çoğunluğunu Darülfünun hocalarının teşkil ettiği Türk Bilgi Derneği'nin ilmî başkanlığı görevini yürütür.

Bulunduğu kurumlar içerisinde yol açıcı özelliği ile takdir gören Emrullah Efendi basılı fazla eser bırakmamış olmakla birlikte eğitimci kişiliğinin gereği pek çok önemli ismin eğitimine etkili olmuştur. Onun bu özelliğini Darülfünun hocalarından İsmayıl Hakkı Bey şu şekilde ifade etmektedir:

> "Türk Eğitim tarihinde bir Emrullah Efendi devri vardır. Ortaöğretime Avrupaî ve insanî karakterini veren, modern bir Darülfünun fikrini ortaya koyan, İttihat ve Terakki'de Türklük ve Türk kültürü bilincini canlandıran odur. Bir işte ünü vardır denilemez; fakat Ziya Gökalp, yarı kişiliğini Emrullah Efendi'nin kişiliğine borçludur".[159]

İsimsiz yayınladıkları için Emrullah Efendi'ye doğrudan nisbet edilmeyen yazıları farklı karînelerle tespit etmek, çevirimyazılarını yapmak ve bu malzemeyi değerlendirmek tezimizin konusu ve gayesi olmuştur. Yalnız bu konuda bizim de tamamen hallediğimiz problemler mevcuttur. Basın taramalarının ve bibliyografya çalışmalarının gelişmesi neticesinde isimsiz makalelerin yazarlarının tespiti mümkün hale gelecektir.

II. Meşrutiyet yıllarında bir istikrara kavuşan ve 1950'lere kadar devam eden modern felsefe ve bilim terimleri çalışmalarına Emrullah Efendi'nin katkısı ve bu katkının seviyesi büyük ölçüde ortaya konmuştur. Bununla beraber benzer çalışmalar yapan müelliflerle mukayeseler yapılarak daha genel değerlendirmelere varmak mümkündür.

[159] İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1998, s. 207.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

BOA., İ. MF., No: 274, (8 Muharrem 1326).

BOA., İ. MF., No: 47, (Safer 1316).

BOA. MF. ALY. 39/60, (28 Mart 1329/10 Nisan 1913).

BOA. MF. ALY. 16/67, (30 Ramazan 1326/13 T. evvel 1324).

BOA. MF. ALY. 57/64, (1329).

BOA, MF. ALY. 68/59, (1330).

BOA., Y. MTV. 67/47, (13-16 Eylül 1892/21-24 Safer 1310).

Kitap ve Makaleler:

[Ahmed Cevdet], "Arz-ı Şükran ve İfade-i Meram", *İkdam*, sayı: 1, s. 1, (5 Temmuz 1894/23 Haziran 1310/1 Muharrem 1312).

"Ahmet Cevdet", *Türk Ansiklopedisi*, I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968.

BEKİR Behlül, "Mufassal Kamûs-ı Hukuk", *Mizanü'l-Hukuk*, sayı: 5, s. 47 (5 T. sâni 324).

BİNBAŞILIOĞLU, Cavit, *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2005.

BUTTANRI, Müzeyyen, "*İkdam* Gazetesinin Kültür Hayatımızdaki Yeri, Şekil ve İçerik Özellikleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/1, Haziran 2003.

ÇANKAYA, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.

ÇİTÇİ, Selahattin, "*İkdam Gazetesinin Kültürel ve Edebi Yazılarının İndeksi1894-1904*", yayınlanmamış YL. tezi, İ.Ü. SBE Türk Dili ve Edebiyatı BİLİM DALI Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, dan: Prof. Necati Birinci, İstanbul, 2001.

"Emrullah Efendi'nin Cenazesi", *İkdam*, sy: 6279, s. 3, (14 Ağustos 1914/1 Ağustos 1330/22 Ramazan 1332).

"Emrullah Efendi", *Türk Ansiklopedisi*, XV, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1968.

[ERSOY], Mehmed Âkif, "Eski Hatıralar", *Sırat-ı Müstakim*, IV/85, (11 Rebiülahir 1328/8 Nisan 1326), s. 114-116.

ERGÜN, Mustafa, "Emrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *AÜDTCF Dergisi*, XXX/1-2, Ankara 1982.

______, "Emrullah Efendi'nin Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", *Türk Milli Eğitim Sistemi ve Lüleburgazlı Maarif Vekili Emrullah Efendi Ulusal Sempozyumu*, Kırklareli: Lüleburgaz Belediyesi, 2004.

______,"Emrullah Efendi", *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara: Ocak Yayınları, 1995, s. 42.

[ERİŞİRGİL], Mehmet Emin, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.

[FONSEGRİVE] Georges L., trc. Ahmed Naim, *Mebâdî-i Felsefe'den Birinci Kitab İlmü'n-Nefs*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1331.

GÖÇMEN, Muammer, *İsviçre'de Jöntürk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri (1889-1902)*, İstanbul: Kitabevi, 1995.

GÖVSA, İbrahim Alaettin, *Meşhur Adamlar: Hayatları-Eserleri*, İstanbul: Sedat Simavi, 1933-1935.

_______, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, 1946.

HANİOĞLU, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat veTerakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

HASAN Sırrı (Örikağasızâde), *Sultan Abdülhamit Devri Hatıraları*, (haz.) Ali Adem Yörük, İstanbul: Dergah Yayınları, 2007.

HOCA Muhyiddin, *Hürriyet Mücahedeleri yahut Firak ve Menfâ Hatıraları*, Dersaadet: Selanik Matbaası, 1326.

Istılahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Kamûs-ı Felsefede Münderic Kelimât ve Tabirât İçün Vaz' u Tedvini Tensib Olunan Istılahât Mecmuasıdır, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330, 74 s;

Istılahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçün Vaz' u Tedvini Tensib Olunan Istılahât Mecmuasıdır Câmi'i: Celal Esad [Arseven], İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1330 [1331], 109 s.

İNANÇALP, Muallim Cevdet, *Müderris Ahmet Naim,* İstanbul, Ülkü Matbaası, 1935.

İNUĞUR, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi,* İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1982.

_____, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 1992.

İPEK, Muammer, *Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi'nin Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914*, Dr. tezi, A.Ü. SBE Felsefe ve Din Bilimleri bilim dalı, Ankara: 2002.

KARA, İsmail, "Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim: Emrullah Efendi ve "İlm-i Hikmet" Dersleri", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, (ed.) Zeynep Ertuğ, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 2006, s. 251-283; a. makale, *Kutadgu Bilig*, sayı: 8, Ekim 2005, s. 93-125.

_____, *Aramakla Bulunmaz*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006, s. 71-73.

_____, *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul: Dergâh Yay., 2001.

_____, *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul: Dergâh yay., 2003.

KARDAŞ, Rıza, "II. Meşrutiyet devrinde Felsefe ıstılahları ile ilgili kaynaklar hakkında bir deneme", *Türk Kültürü,* sayı: 234, Ekim 1992, s. 770.

KAZICI, Ziya, "Emrullah Efendi", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

KOLOĞLU, Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif yayınları, 2006, s. 65.

LEVEND Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi,* Ankara: TTK, 1973.

______, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: TTK, 1960.

"Merhum-ı Müşarun ileyhin Terceme-i Hali", *İkdam*, sayı: 6278, s. 3, (13 Ağustos 1914/31 Temmuz 1330/21 Ramazan 1332).

MEHMET Rauf (Leskovikli), *İttihat Ve Terakki Cemiyeti Ne İdi?,* İstanbul, 1327/1911.

Mehmet Tahir (Bursalı), *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul Matbaa-i Âmire 1333 h. [1915], II.

OKUR, Hüseyin, *Entellektüel Bir Eğitim Lideri Olarak Emrullah Efendi*, Yl. tezi, Osman Gazi Üniversitesi SBE Eğitim Bilimleri BİLİM DALI, dan: Yar. Doç. Dr. Selahattin Turan, Eskişehir, 2001.

ORAL, F. Süreyya, *Türk Basın Tarihi 1728-1922, Birinci Kitap Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, Yeni Adam Matbaası, 1968.

SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği 1831-1931*, İstanbul:Devlet Matbaası, 1931.

SOMAR, Ziya, *Tevfik Nevzad: Bir Şehrin ve Bir Adamın Tarihi*, İzmir : Ahenk Matbaası, 1948.

[TOKGÖZ], Ahmed İhsan, *Matbuat Hatıralarım 1888-1923 II-Meşrutiyet İlanından Umumî Muaharebeye Kadar 1908-1914*, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası ve Limited Şirketi, 1931.

TÖKİN, Füruzan Hüsrev, *Basın Ansiklopedisi*, (y.y, t.y).

TUNCOR, Ferit Ragıp, "Emrullah Efendi ve *Muhitu'l-Maarif*", *Öğretmen Dergisi,* II/19, İstanbul, 1949.

UÇMAN, Abdullah, "Istılahât-ı İlmiye Encümeni", *DİA*, XIX, İstanbul: TDV. Yay., s. 208;

[US], Mehmed Asım, *Karikatür*, istanbul: Tanin Matbaası, 1327, s. 32.

UŞAKLIGİL, Halid Ziya, *Kırk Yıl IV*, İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat AŞ., 1936.

______, *Saray ve Ötesi: Son Hatıralar I*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1940.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, İstanbul: YKY, 2001, s. 159-163.

[YAZIKSIZ], Necib Asım, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri I/2, Eylül-Teşrinisâni 1929.

______, "Ş[emsettin] Sami", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri I/2, Eylül-Teşrinisâni 1929.

YÜCE, Nuri, "Ahmed Cevdet, İkdamcı", *DİA*, II, İstanbul: Türk Diyanet Vakfi Yayınları, 1989, s. 55.

EKLER

EK-1: Emrullah Efendi'nin Vefatından Sonra *İkdam*'da Yayınlanan Terceme-i Hali

MERHUM-I MÜŞARUN İLEYHİN TERCEME-İ HALİ

Merhum Emrullah Efendi tüccardan merhum Ali Efendinin mahdumuydu. 1275 (1858) sene-i hicriyesinde Edirne vilayeti dahilinde kâin Lüleburgas kasabasında tevellüd etmiştir. İbtidâi ve rüşdî tahsillerini Lüleburgas mekteplerinde bitirdikten sonra İstanbul'a gelerek Mekteb-i Mülkiye'ye girmiş ve ikmal-i tahsil ile şehadetnâme almıştır.

1300 senesi şehr-i Rebiülahir (Şubat 1883)inde "2500" kuruş maaşla Yanya vilayeti Maarif müdiriyetine tayin kılınmış ve 12 Mayıs sene 302 (24 Mayıs 1886) tarihinde "3000" kuruş maaşla Selanik vilayeti Maarif müdiriyetine naklolunarak 305 senesi Teşrinisânî (Kasım 1889)sine kadar orada ifâ-yı vazife eylemiştir. Tarih-i mezkurda "2500" kuruş maaşla Halep vilayeti Maarif müdiriyetine nakl-i memuriyeti vuku' bulmuş ve 307 senesi Şubat (Şubat 1892)ında Aydın Maarif müdiriyetine tayin olunmuştur. Aydın Maarif müdiriyetinden 12 Kânun-ı Evvel sene 309 (24 Aralık 1893) tarihinde infisal ederek 2 Temmuz sene 314 (14 Temmuz 1898) tarihinde "1500" kuruş maaşla Meclis-i Maarif azalığına ve 24 Temmuz sene 324 (6 Ağustos 1908) tarihinde beş bin dört yüz kuruş maaşla Mekteb-i Sultanî müdiriyetine ve 8 Ağustos sene 324 (21 Ağustos 1908) tarihinde beş bin kuruş maaşla Meclis-i Maarif Daire-i İlmiyesi riyasetine ve 3 Kânunuevvel sene 324 (16 Aralık 1908) tarihinde dahi mebus intihap edilmesinden dolayı daire-i ilmiye riyasetinden infikâk ederek nihayet 20 Kânunuevvel sene 325 tarihinde (2 Ocak 1910) "15000" kuruş maaşla Maarif-i Umumiye nezaretine tayin olunarak 7 Şubat sene 326 (20 Şubat 1911) tarihinde mezkur nezaretten istifası vuku bulmuştur. 20 Kânunusâni sene 327 (2 Şubat 1912) tarihinde yine Maarif-i Umumiye nezaretine tayin kılınmış ve Said Paşa kabinesinin istifası üzerine 8 Temmuz sene 328 (21 Temmuz 1912) tarihinde

infikâk eylemiştir. Merhum-ı müşarun ileyh âhiren Darülfünun muallimliklerinde ve İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumi azalığında bulunuyordu.

Yanya vilayeti Maarif müdürü iken Sâlise ve Aydın vilayeti Maarif müdiriyetinde bulunduğu sırada Sâniye ve Mekteb-i Sultani müdiriyetine tayin edildiği vakit ûlâ sınıf-ı sânisi rütbelerini ihraz etmiş ve 1308 (1892-93) tarihinde Dördüncü ve 1326 (1910-11) tarihinde dahi birinci rütbeden Mecidî nişanlarına nâil olmuştur. Sırp hükümeti tarafından dahi "Sen Aleksandır" nişanları verilmişti.

Kaynak: "Merhum-ı Müşarun ileyhin Terceme-i Hali", *İkdam*, sayı: 6278, s. 3, (13 Ağustos 1914/31 Temmuz 1330/21 Ramazan 1332).

EK-2: *İkdam*'da *Muhitu'l-Maarif*'e Dair Yayınlanan Yazılar

MUHİTU'L-MAARİF

Neşrediliyor

Kâriîn-i kirâmın hâtır-nişân-ı irfanıdır ki İkdam matbaası, hemen dört sene oluyor, külliyât-ı ilmiye tarzında bir eser-i azîm telif ü neşrini tasavvur etmiş ve bu maksadın husulünü temin edecek esbab u vesâite teşebbüs eylemiş idi. İşte bi-avnihi Teâlâ bu dört senelik mesai ve ikdamât-ı müşterekenin semere-i bâhiresi olarak, devlet ve memleketçe her mühimme-i terakkinin mebde' ü mefîzı olan cülûs-ı hümayun-ı hazret-i şehriyârînin yirmi altıncı îd-i mesud u mübarekiyle şânı tebcil edilen yevm-i mukaddeste *Muhitu'l-Maarif*'in ibtidâ-yı neşrine muvaffak oluyoruz.

Muhitu'l-Maarif'in telif ü neşrindeki maksat maarif-i memleketçe her vech ile bâhir ve derkâr olan bir ihtiyac-ı hakiki ve acile hizmet etmek, ve devr-i bî-adîl-i hümayunun revnak-ı şanına layık bir ilm-i irfan vücuda getirmek idi.

Hakikat M*uhitu'l-Maarif* namı verilen âsâr-ı ilmiyeye iftikar etmeyecek âlemde hiçbir kavm-i medenî tasavvur edilemez. Avrupa akvamı iki yüz seneden beri bu eserler ile uğraşıyorlar. *Muhitu'l-Maarif*'in asr-ı kemâlât-hasr-ı hazret-i şehriyârîye ta'lîk-i neşri ise şüphe etmeyiz ki fihris-i muvaffakiyât-ı hazret-i Hilafetpenâhîye bir cemile-i ilmiye daha inzimam etmek içündür.

Yoksa zannedilmesin ki öyle bir esere ihtiyaç bizde çok zamandan beri mahsüs değil idi. Fakat bir ihtiyacın istifası kudret-i îfaya mevkuftur. Bu kudreti ise millete şevketlü velinimetimiz Padişahımız efendimiz hazretlerinin cülûs-ı hümayunlarından beri emr-i maarife mebzûl olan ulüvv-i âtıfet-i padişahâneleri temin eyledi. Ahd-i bî-adîl-i hazreti hilafetpenâhîyi temyiz ü tezyin eden mefâhir-i bî-nihâye meyanında enzar-ı dünyayı en ziyade tenvir eyleyen madde meâsir-i irfaniyemizdir. İşte o ulüvv-i âtıfet sâyesindedir ki memleketimizin usul-i maarifi tensik ve mekâtib-i sıbyâniyeden Darülfünun-ı şahâneye kadar meratib-i marifet

tekmil olundu. Yine o ulüvv-i âtıfet sayesindedir ki terakki-i irfan memlekete masruf olan himmetleriyle bugün bizde de *Muhitu'l-Maarif* vücuda getirmeğe kabiliyetli adamlar yetişti ve öyle cesim bir eseri tab' u neşr edebilecek matbaalar, müesseseler meydana geldi. İşte "İkdam" matbaası asr-ı padişahînin bu istidâd-ı kemâlini mülahaza ederek memleketin cidden ve hakikaten muhtaç olduğu öyle bir eser-i azîmin tertib ü tab'ına teşebbüs eyledi ki bu suretle en mukaddes bir emel-i terakkiye hâdim olduğundan dolayı bihakkın iftihar eder.

Muhitu'l-Maarif'in mahiyet ve lüzumunu, bu esere olan derece-i ihtiyacımızı diğer bir iki makalede beyan edeceğiz. Burada eserin suret-i neşrine dair kâriîn-i kiram ile bir hasbihal etmek isteriz.

Bizim *Muhitu'l-Maarif* takriben on beş cilt teşkil edecektir. Böyle cesîm eserler dünyanın her tarafında cüz cüz neşredilir ki en muvaffakiyetli tarik budur. Biz de öyle yapacağız. Kırk kebir forması bir cilt teşkil eylemek üzre[160] her cüz on formadan mürekkep olacaktır.

Müellefât-ı cesîmenin böyle cüz cüz tab' u neşr edilmek usulünün ittihazı bir suret-i iktisadiye muktezâsıdır ki tâbi'ler içün de kârîler içün de hayırlıdır. On beş yirmi cildden mürekkep büyük bir eseri tekmil tab' ederek toptan meydan-ı intişara vaz' etmek azîm bir sermaye sarfetmeğe mevkuftur ki buna her matbaacının kudret-i maliyesi kifayet etmez, etse de endişe-i ihtiyatı müsaade eylemez. Tekmil varını veya sermayesinin kısm-ı a'zamını semeresi on sene sonra iktitaf edilmeğe başlanılacak (belki o da meşkûk)[161] bir kâr içün sarfeylemek adeta fedakârlık kabîlinden bir şey ihtiyar eylemek demektir ki pek de ashab-ı sermayeyi celbedecek işlerden değildir. O vakit ne yapmalı? Avrupalılar bunun da kolayını, çıkar yolunu bulmuşlar. Tab'ı külliyetli sermayeye tevakkuf eden büyük eserleri cüz cüz tab' u neşreylemek tarikini keşf etmişler, abonman denilen usul-i malumu ihdâs eylemişler. Bu tarik, bu usul esasen nedir bilir miyiz? Umûr-ı

[160] Bu sırada abonelere ücreti mukabili sekiz forma dağıtılmaktatır.
[161] Bu yazının yazarı herhalde Ahmet Cevdet'tir. Çünkü yayın hayatının tam içinden ve eserlerin yayını hakkında öngörüleri olarak konuşuyor.

iktisadiyede anonim şirket usulünün teve‘umen matbaacılığa, kitapçılığa tatbiki, memlekete nâfi bir emr-i iktisadî vücuda getirilecek, meselâ bir göl kurutulacak, bir nehir hark edilecek. Bu iş neticesi meşkûk değilse de küllî sermayeye muhtaç, şahs-ı vâhid veya birkaç kişinin kârı değildir. O vakit ne yapılır malum ya. Küçük küçük hisse senedâtı tanzim olunur, mevki-i tedavüle çıkarılır ki bu vasıta ile ve cüzî bir para ile pek çok adamlar o işe iştirak eder. Damlaya damlaya göl olur fehvasınca mebâliğ-i cüziyeden sermaye-i küllî teşekkül eder, bu tarik ile iş meydana gelir.

İşte matbaacılıkta, kitapçılıkta büyük sermayeyi icab eden musannefât-ı cesîmenin tab‘ u neşrinde ittihaz edilen tarik de bunun nev-i diğeridir. Cesîm bir kitap basılacak, muhtaç olduğu sermayeyi şahs-ı vâhid veya âdi bir şirket taahhüd edemiyor. Terk mi etmeli? O kitap hakikaten memlekete nâfi ve lazım ise abonman usulü tatbik edilir, cüz cüz neşredilir. Bu demektir ki o emr-i hayrın husulüne lazım olan sermeye bidâyeten erbab-ı iştirak tarafından tedarik ve temin olunmuş. Bu tarik-i yesîr ile iş vücut buluyor. Peşin sermaye verenler hayırlı ve faideli bir kârın husulüne kısmen hizmet ile ecr-i manevîye nâil oldukları gibi te’diye ettikleri bedelin ceste ceste mebî‘ini de alıyorlar. Mala bedel elde yine bir mal. İstifade-i ilmiyeye de bir fâiz-i mânevi. Bir matbaacı ne kadar lüzumlu, ne kadar faideli olursa olsun def’aten birkaç bin lira sarfiyla bir kitap tab‘ına muktedir olsa da cesaret edemez. Fakat birkaç bin kişi yirmişer kuruş abone ile öyle bir kitabın tab‘ı müyesser olur.

Tabiîdir ki *Muhitu’l-Maarif*’in tab‘ u neşri içün başka bir çare bulunamaz.

İkdam matbaası bu eser-i lazım ve nâfiin tab‘ u neşri emrinde şimdiye kadar adeta fedakârlık denilebilecek derecede hizmetlerde bulundu. Pek çok mesârif ihtiyar eyledi. Şöyle ki:

Muhitu’l-Maarif’e dahil olacak lügât-ı ilmiye ve fenniye ve edebiye ve sınâiyeyi erbab-ı vukuf marifetiyle cem ettirdi. Me’haz olmak üzre âsâr-ı garbiye ve musannefât-ı şarkiyeden müntehab kütüb-i lazimeyi tedarik eyledi. Erbab-ı

ihtisas tarafından eserin telifine mübâşeret olunarak peyderpey neşri içün esbab-ı lâzime ihtiyar olundu.

Hülâsa İkdam yapacağını yaptı. *Muhitu'l-Maarif*'i neşrediyor.

Hizmetin ikinci kısmı halkın uhde-i hamiyetine terettüp ediyor ki bu da abone suretiyle kitabın masârıf-ı telifiye ve tab'iyesine iştirake bezl-i inayetle kâimdir.

Cülûs-ı hümayun hazret-i şehriyârîye şeref-müsadif olan yevm-i mesuda eserin on formadan ibaret olan cüz-i evveli neşrolunacaktır. Numune meydanda. Şühûd tariften efsahtır. Böyle bir esere memleketimizce, maarifimizce lüzum anlaşılır ise erbab-ı marifet ve mürüvvetin bu gibi bir emr-i nâfiin itmâm-ı husulüne bezl-i muavenet buyuracaklarına emin olduğumuzdan bu bâbda daha ziyade beyan-ı mülahazaya hâcet görmeyiz.

Yukarıda dediğimiz gibi *Muhitu'l-Maarif* onar formadan mürekkep olarak cüz cüz neşredilecektir. Şimdi yalnız birinci cilde abone kabul edilecek, birinci cildin ikmalinden sonra ikinci cilt için ve ilâ-ahirihi bu suretle abone kaydına devam edilecektir. Beher cildin abone bedeli bir mecidiyedir.

Muhitu'l-Maarif bir eser-i umumî olduğundan abone suretiyle bu emr-i hayrın husulüne delâlet ve muavenet edecek olan zevâtın isimleri bir yâd-ı maarif-perverâne olmak üzre eserin nihayetine dercolunacaktır. Bir iki gün sonra abone kaydına başlanacak ve bu da gazetemizle ilan u ihbar olunacaktır.

Kaynak: "*Muhitu'l-Maarif*: Neşrediliyor", *İkdam*, sayı: 2573, s. 1, (22 Ağustos 1901/9 Ağustos 1317/7 C. evvel 1319).

***

MUHİTU'L-MAARİF

Abone Kaydediliyor

Muhitu'l-Maarif gibi tahrir ü tertibi ve tab'ı mesâi-i vefîreye ve nukûd-ı kesîreye arz-ı ihtiyac eden âsâr-ı cesîmenin memâlik-i mütemeddinede evvel emirde masarıf-ı mübremesi abonman suretiyle tedarik olunduğu malumdur. Binâenaleyh matbaamızca neşri mukarrer bulunan *Muhîtu'l-Maarif*'e bugünden itibaren abone kaydına ibtidar edilmiştir.

Kariîn-i kiram hazerâtı tarafından matbaamız vasıtasıyla tab' u neşr edilen diğer âsâr-ı cesîmenin itmâm-ı maksadıyla ibraz buyurulan muavenet-i marifet-perverînin her kavm-i mütemeddin ve müterakkiye lüzumu derkâr olan *Muhîtu'l-Maarif* içün de râyegân buyurulacağı me'mûl-i kavîdir. Heman Cenab-ı Hak itmamını müyesser eylesin

Abonesi 1 mecidiyedir.

Kaynak: "Muhitu'l-Maarif – Abone Kaydediliyor", *İkdam*, sayı: 2582, s. 1, (16 C. ûlâ 1319/18 Ağustos 1317/31 Ağustos 1901).

MUHİTU'L-MAARİF

Eserin Mahiyeti Hakkında Birkaç Söz

Kâriîn-i kiramdan bazı zevâtın tevâli eden müracaatından istidlâl ediyoruz ki *Muhitu'l-Maarif*'in mahiyeti hakkında gazetemiz vasıtasıyla izahât vermek, birkaç söz söylemek faideden hâli olmayacak.

Avrupa lisanlarında mustalah ve mütedavil olan "ansiklopedi" tabiri ki, onu da şerh edeceğimiz vechile lisanımıza "muhitu'l-maarif" ile tercüme ediyoruz, Yunanca daire mânasına olan siklos (*cyclos*) lafzıyla maarif mânasını ifade eden (*peideia*) kelimesinden ve *en* edat-ı zarfından teşkil olunmuş bir lafz-ı mürekkeptir. Müfadı tekmil-i maarif-i mevcude ve müdevveneyi câmi bir divân-ı küllî demek olur. Lisanımızda bu mânayı ifade edecek bir kelime-yi müfrede bulamadık. Lafz be-lafz tercüme edilecek olursa "dairetü'l-maarif" veya "muhitu'l-maarif" demek iktiza eder. Bu iki tercümeden evvelkisi Beyrut ve Mısır uleması beyninde mustalah olmuştur. Biz tercüme-i saniyeyi ihtiyar u tercih eyledik.[162] Çünkü muhit daireyi câmi olduğu gibi daire muhit ile kâimdir. Saniyen muhit lafzı bir lisanın kâffe-i lügâtını ihtiva ve ihata etmek itibariyle külliyât-ı lügaviyeye de tabir edilir. Zaten ansiklopedi de lisan-ı ilm ü marifeti câmi bir külliye-i lügaviye değil midir? Bunun içündür ki o kelime-i ecnebiyenin tercümesinde "muhitu'l-maarif" tabirini ittihaz etmek daha evlâdır.

Istılah-ı garbiyyûnda ansiklopedi namı verilen musannefât ne gibi eserlerdir?

Bu suali layıkıyla izah edebilmek içün âdi bir lügat kitabını nazar-ı mukayeseye alalım:

[162] Tercümelerinde Türkçe'ye ait bir dil oluşturmayı hedefleyen Emrullah Efendi Dairetü'l-Maarif yerine ansiklopedi mukabili "Muhitu'l-Maarif"i tercih etmiştir, Emrullah, YMMG, sayı: 1, s. 15.

Bir lügat kitabı nedir? Tarife hacet yoktur ki bir lisanda mevcut ve mütedavil kâffe-i elfâzın mânalarını beyan eden ve hurûf-ı hecâ sırası ile tertip edilen bir eserdir. Bu türlü lügat kitapları lisan-ı ilm ü marifetin malı olan ıstılahât ve tabirâtı da şâmil olabilir; fakat bu kelimeleri sade bir tarif ile geçer, teşrihât-ı ilmiyeye girmez, lisan-ı umumiye kifayeti kadar izah eyler. Ansiklopedi de hurûf-ı hecâ sırası ile tertip olunmuş bir külliye-i lügaviyedir. Fakat câmi olduğu lügât lisan-ı ilm ü marifetin mevzuâtındandır. Bir kelimeyi âdi lügatlar gibi sadece tarif ile iktifa eylemez. O kelimenin zımnında, münderic olan kâffe-i malumatı cem ü hülâsa eder; zihn-i beşer o bâbda ne düşünmüş, ilm-i âdem ne bulmuş ise bir silsile-i tarihiye tahtında sırasıyla arz eyler. Meselâ "ev" kelimesini misâl ittihaz edelim:

Âdi bir lügata bakarsanız bu kelimenin tahtında mesken, beyt, hâne, âdemin ikâmetgâhı gibi nâkıs tarifler görürsünüz. Fakat bu tarifât lisan-ı umumî içün kâfidir.

Ansiklopedide "ev" maddesine müracaat edilecek olursa o vakit görülür ki bu eserde:

Evin tarif-i ilmîsini müteakip insanlar ne zaman ev yapmağa başlamışlar, bidayeten hânelerini ne ile ve nasıl inşa eylemişler, ilm ü marifet, medeniyet pâ-be-pâ terakki ettikçe inşaat-ı beytiye de, malzeme-i inşaiye tedarikinde ne gibi tahavvülât vukûa gelmiş, zamanımızda evlerin eşkâl ü aksamı ve envâı nedir? Bunları tarih sırasıyla tesâvir ve والخيله levâhiyle orada görürsünüz, evin fenn-i binaya, sanat-ı mimara, hıfzu's-sıhhaya taalluk eden mebâhisini bulursunuz, hülâsa ev hakkında ilm ü fen ne bulmuş, ne icad etmiş ise bir maddede bunların cümlesine muttali olursunuz ki bu sayede ulûm u fünun-ı mütenevviaya müteallik olan bu kadar malumatı istihsal edebilmek içün cildler ile kitaplara müracaat eylemek külfetinden âzade kalırsınız.

Şu kadar ki ansiklopedi size bu malumatı eksiksiz fakat mucez bir surette îtâ eder, fakat o malumatı tekmil eylemek isteyenlere müracaat edilecek eserleri de irâe eyler.

Yine meselâ âdi bir lügat kitabında “abdest” kelimesine müracaat ederseniz bir satırlık bir tarif bulursunuz. Fakat bizim “*Muhitu’l-Maarif*”te o kelimeye bakınız.

“Abdest”in mükemmel tarifiyle beraber din-i mübin-i İslamda ne vakit farz olduğunu, suret-i icrasını, ferâiz ü vâcibât ve sünen ü müstehabâtını, vudu‘ hakkında nâzil olan ayât-ı kerimeyi, hülâsa kütüb-i fıkhiyede mevcut ve münderic olan malumat-ı diniyeyi tamamen bulursunuz. Bu malumat-ı fıkhiyeden başka şerâyi‘-i mütekaddimede, edyân-ı sâirede abdestin suret-i icrası hakkındaki malumat-ı mevcude ve müdevveneyi de okursunuz. Bu madde sizi bir çok kitaba müracaattan iğna eder.

Muhitu’l-Maarif’in neşredilmiş olan ilk cüzlerine müracaat edilecek olursa eserin mahiyetini teşrih bâbında emsile-i kesireye ıttılâ‘ hâsıl olur. Binâenaleyh bu makalede misâlleri teksire hâcet yoktur.

Muhitu’l-Maarif ile âdi lügat kitapları arasındaki fark yukarıda tarif ü izah eylediğimiz meziyet-i ihtisasa münhasır değildir. Yalnız ıstılahât-ı ilmiye ve tabirât-ı fenniyeyi tarif ve tafsil eden külliyât-ı lügaviyeye kamus-ı ulûm namı verilir ki bu eserler coğrafyaya, tarihe, terâcim-i ahvale, Avrupalıların bibliyografi (*bibliographie*) dedikleri sifriyâta yani terâcim-i ahval-i kütübe taalluk eden a‘lâm-ı malumâtı hâiz değildir. Bunlar kamus-ı ulûmdan ayrı olarak kamus-ı a‘lâm, lügât-ı sifriye (*dictionnaire biblioqraphique*) namlarıyla tedvin edilir. *Muhitu’l-Maaif* ise kamus-ı ulûm ve fünun ile beraber kamus-ı a‘lâmı, lügât-ı seferiyeyi de ihtiva eder.

Bu sınıf âsâr meyanında Avrupalıların kamus-ı muhiti (*dictionnaire encyclopédique)* dedikleri eserler de vardır ki bunlar *Muhitu’l-Maarif*’i yani

bilcümle ıstılahât u a'lâmı ve esamî-i kütüb ü elvâhı hâvi olduktan başka lisan-ı umumide mevcut ve mütedavil olan kâffe-i elfâzı da iştimal eder ve her bir kelime hakkında malumat-ı muhitiye îtâ eyler.

Matbaamız evvela bir kamus-ı ulûm tertib ü neşrini tasavvur etmiş ve o suretle işe başlamış idi. Çünkü saadetlü Sami Beyefendi hazretlerinin telifine muvaffak oldukları *Kamus-ı A'lâm* lügât-ı tarihiye ve coğrafyaya dair olan ihtiyacâtımızı bir dereceye kadar tekeffül etmiş idi. Ahîren bazı taraftan vâki olan ihtarât üzerine düşündük. *Muhitu'l-Maarif*'i tertib ü neşre karar verdik, hakka ki bu kararımızda isabet ettik.

"Ansiklopedi veya Muhitu'l-Maarif" namı verilen eserlerin bir nevi de vardır ki lügat kitabı gibi hurûf-ı hecâ tertibi üzre tedvin edilen, taksim-i ulûma nazaran esnâf-ı ulûm-ı ebvâb ve fusûle tefrik edilerek bahis bahis telif olunur. İşte âsâr-ı İslamiyede *Mevzuâtu'l-Ulûm*, *İhvânu's-Safa* gibi musannefât-ı mutebere o kabil eserlerdendir. Bunlara bilhassa külliyât-ı ilmiye namı verilebilir.

Lügat tertibinde olan âsâr-ı muhitanın fazl u rüccahâtı her vech ile müsellemdir. Bi't-tab' bizde o tertibi ihtiyar ettik.

Şimdi anlaşılıyor ki İkdam matbaasının neşrine ibtidar eylediği *Muhitu'l-Maarif* bilcümle ıstılahât-ı ilmiye ve fenniye ve edebiyeyi, lügât-ı tarihiye ve coğrafyayı, terâcim-i ahval-i meşâhiri, esamî-i kütübü câmi bir külliye-i lügaviyedir ki hâvi olduğu her maddenin zımnında o maddeye müteallik olan malumat-ı muhtelife mükemmel ve mücmel olarak eserde bulunacaktır. Neşredilmiş olan ilk cüzler buna hakikaten şahittir. Kâriîn-i kirâm bu cüzlere müracaatla *Muhitu'l-Maarif* hakkında bir fikr-i tam alabilirler. Eserin suret-i tertib ü telifi diğer bir makalede temhid edilecektir.

Kaynak: "Muhitu'l-Maarif", *İkdam*, sayı: 2592, s. 1, (10 Eylül 1901/28 Ağustos 1317/26 C. ûlâ 1319).

MUHİTU'L-MAARİF

Eserin Mahiyet ve Mündericâtı

Muhitu'l-Maarif'in tavsif-i mahiyetine dair bundan evvel yazmış olduğumuz makalelerde bu eser-i kebir tertib-i lügâtte muteber olan kaide-i malumeye muvafik olarak kâffe-i mustalahât-ı ilmiye ve hikemiyeyi ve cemî tabirât-ı fenniye ve bedî'iyeyi, cümle-i lügât-ı sınâiye ve hırefiyeyi, a'lâm-ı coğrafya ve tarihiye ile esamî-i kütüb ü fünunu câmi bir kâmus-ı mükemmel, ulûm u hikemiyâtı, bedi'îyât ve edebiyâtı, fünun u sanâyi'i hâvi bir divan-ı maarif teşkil edeceğini tavzîh eylemiş idik. O surette ki *Muhitu'l-Maarif* naklî aklî, nazarî amelî, tecrübî vicdanî, haberî tevatürî, hakikî, vehmî, bedi'î, nef'î ne kadar ilim ü marifet, hüner ü sanat, mevcut ise bunların cümlesini hâvî, cihan-ı marifette mevzu ve mütedavil olan kâffe-i tabirât ve lügâtı câmi, başlı başına bir kütüphane olsun, öyle kütüphane ki ne ararsanız orada bulunsun, beyana hacet var mıdır ki böyle bir kütüphane herkese, her sınıf halka, ilme, âlime, kâtibe, muallime, tâlibe, ehl-i ticaret ve sanata, hasılı her nev meşâgil-i zihniye ve mekâsib-i medeniye erbabına lazımdır.

Tahsil-i ilim ile meşgul oluyorsunuz. Bi'l-farz hendeseye merak ettiniz.

Muhitu'l-Maarif'te bu kelimeye müracaat buyruldu mu? Evvela hendesenin, bu lafzın aslı nedir, lisanımıza nasıl gelmiştir? Bu ilim neden ibarettir? Haddi, mevzuu, mesâili nedir?

İlm-i hendesenin taksimi, envâı nedir? Bu ilim ne vakit, nasıl, nerde bulundu, mucidi kimdir? Evvelâ kim tedvin etti, tedvin olunduktan sonra terakkisi ne suretle oldu, hâl-i hâzırına nasıl geldi, yani tarihi nedir?

Bu ilmin tedvin ve terakkisine kimler hizmet etti? Bu ilme dair şimdiye kadar yazılan ve zamanımızda müdevven olan âsâr-ı mutebere hangileridir?

İlm-i hendeseyi icad ü inşa eylemek tedvin ü talim eylemek içün istimal edilen enhâ-yı hikemiye ve ilmiye nedir?

İşte hep bu malumatı sırasıyla, münasebâtıyla o maddede bulursunuz, ilm-i hendesenin tekmil-i tahsili içün müracaat edilecek âsâr-ı ilmiyenin isimlerini orada görürsünüz.

Bu malumatı ne kadar mükemmel olursa olsun bir hendese kitabında bulmak kabil mi? Niçün ilm-i hendese, hendesenin mevzu ve mesâilinden bahseder, bizzat hendeseden bahsetmez. Hendesenin tarihi ilm-i tarihe, ilm-i tarih ulûma aittir, hendesenin zâtiyet-i ilmiyesi, ulûm içinde makam ve sıfatını tayin eylemek, enhâ-yı inşa ü icadını bulmak ilm-i hikmete, hikmet-i ulûma taalluk eden mesâildendir. İlm-i hendeseye dair müdevven mevcut olan âsâr-ı mutebere Avrupalıların bibliyografya dedikleri resm-i esfâr ilmine ve tarih-i ulûma mütealliktir. *Muhitu'l-Maarif* ulûm-ı muhtelifenin ayrı ayrı mevzuatından olan mesâili madde-i vâhide tahtında cem eder, bir mevzuu, bir maddeyi ulûm-ı müteaddideye taksim eyler. Mevzuat-ı ilmiyede, mevâdd-ı muhitiyede terkip yani tevhid-i kesir tarikini iltizam eder, kelime-i vâhide tahtında ulûm-ı adîdenin mevzularını birleştirir. İşte *Muhitu'l-Maarif*'in en büyük bir meziyeti de bu noktadadır. O surette ki şey-i vâhid ulûm-ı kesireye mevzu olabilir. Meselâ "âdem" lafzını mülahaza edelim:

Bu kelime birkaç ilmin mevzuudur. Evvelâ "İlmü'l-âdem" (*anthropologie*)'in mevzuu ki bu da biri insanın cismine, diğeri nefsine mahsus olmak üzere İlm-i âdem-i cismani (*anthropologie physique*) veyahut sade ilmü'l-âdem diğeri ilm-i âdem-i ahlâkî veya ilmü'l-insan (*anthropotogiemorale*) namlarıyla ikiye inkısam eder. Âdem'in cismaniyâtı birinci ilmin, mâneviyâtı ikinci ilmin mevzuu olur. İlm-i âdem-i hakiki ise âdemi hem cismi hem nefsi haysiyetiyle yani vahdet mevzuu itibariyle nazar-ı mütalaaya alır.

Âdemin mâneviyatı nefsin keyfiyât u ârazından ibaret olduğuna nazaran bu keyfiyât u ârazın mevsufu, maruzu olan âdem-i mânevi (*homme morale*)'de

ilm-i âdem-i ahlâkiyenin mevzuu olur. Fakat bu mevzu-ı hususi dahi birbirinden temayüz eden birkaç sınıf keyfiyât u ârazın mevzuudur. Çünkü insanın sırf nefsî olan keyfiyâtı başka, ahlâkî olan ve ef'âl-i ihtiyariyeye taalluk eden mesâili başkadır. Şu halde nefsî[-i] âdem hem keyfiyât-ı nefsaniyenin hem de hadisât-ı ahlâkiyenin mevzu-ı müştereki oluyor ki bunları birbirinden tefrik ederek yerine âdem-i ruhanî (*homme psychologique*) diğerine asl-ı âdem-i ahlâkî (*homme moral*) namını veriyoruz.

İnsanın cismaniyetine gelince burada da keyfiyât u ağraz[âraz]-ı cismaniye beyninde görülen tehalüf, beden-i âdemin de birkaç mevzu-ı ilme inkısamını icab eylemiştir. İşte ilm-i teşrih efsyolociya yani ilm-i menâfiü'l-âza beden-i insanda müşahede edilen ayrı ayrı keyfiyât ve hadisâttan bahseden bir ilimdir ki ikisinin de mevzu-ı müştereki yine beden-i insandır. Hadisât ayrıldı mı, temayüz etti mi? Bittab' sınıf-ı hadisâtın mevzuu da diğer bir ilmin mevzuunu teşkil eder.

İnsanın bir de tarih-i tabii, tarih-i ahlâkı ve medenisi vardır.

Demek oluyor ki âdem ulûm-ı kesirenin mevzuudur. Niçün? Çünkü âdem namını verdiğimiz mevcud-ı mahluk birbirinden muhalif ve temayüz eden birkaç sınıf keyfiyât ve hadisâtın mevzuudur da onun içün. Bu ihtilaf mevzuuna da haysiyet tabir edilir. Meselâ beden-i insan âraz-ı maraziyenin mevzu-ı olmak haysiyetiyle ilm-i tıbbın mevzuu olur. İşte bu haysiyet-i mevzuiye itibariyledir ki âdem, dediğimiz gibi ulûm-ı kesirenin mevzuunu teşkil eder: İlmü'l-âdem, İlmü'l-insan, İlmü'n-nefs, İlm-i ahlâk, İlm-i teşrih, İlm-i hayat, Tarih-i tabiî yahut İlmü'l-insan-ı tabiî, Tarih-i ahlâk ve Tarih-i medenî.

İnsana taalluk eden malumat tahlil tarikiyle yani mevzu-ı küllînin mevzuât-ı cüziyeye imkısamı suretiyle ulûm-ı adîdeye teşettüt etmiştir. Ayrı ayrı kitaplarda tedvin olunmuştur.

Fakat *Muhitu'l-Maarif*'te âdem kelimesi tahtında o malumat-ı müteşettitenin cümlesini müctemi bulursunuz. Görülüyor ki *Muhitu'l-Maarif*

temhidâtında terkib ile tahlili bir maddede cem ediyor. Evvelâ âdemi mevzu-ı küllî olmak cihetiyle tarif ve tavsif ettikten sonra derece-i sâniyede mevzu-ı müştereki olan keyfiyât ve hadisâtı nazar-ı mülahazaya alarak âdeme ve insana müteallik olarak her ilme ait malumatı sırasıyla bir yerde cem u hülâsa ediyor.

Diğer bir misâl daha irâd edelim. Meselâ İlm-i hendeseden zâviye tabirini ele alalım: Zâviye malumdur ki bir ıstılah-ı hendesîdir. Fakat hendesenin sathiyesi var, cismiyesi var. Hendese-i sathiyede zaviyenin dıl'ları hatt-ı müstakim olur, hatt-ı münhani olur. Kezalik hendese-i cesîmede zaviye iki sathın telakisinden veya üç sathın telakisinden teşekkül eder. Demek ki esasen hendesede beş nev zaviye var. Zaviye-i müstakimü'l-edlâ', zaviye-i münhaniyü'l-edlâ', zaviye-i mühtalitü'l-edlâ', zaviye-i vechiye, zaviye-i mücessime, zaviye-i vechiye-i münhaniye, zaviye-i küreviye.

Zevayâ-yı müstakimü'l-edlâ'dan ve bunların envaından hendese-i sathiye bahseyler, zevayâ-yı münhaniyeden, küreviyeden, mebhas-i münhaniyât, ve ilm-i müsellesât-ı küreviye bahseder. *Muhitu'l-Maarif*'te ise enva-ı zevayânın cümlesi bir maddede tarif u izah edilir. Saniyen ale'l-umum zevayânın kâğıt üzerine, arza üzerine ale'l-umum bir satıh üzerine tersimi, kâğıt üzerinde arz üzerinde mesahaları meseleleri gelir ki bunlar da esasen mebâhis ve mesâil-i hendesiyeden olmakla beraber başka başka ilimlerin mevzuâtındandır. *Muhitu'l-Maarif* zevayâya müteallik olan bu malumatı da zaviye maddesinde mesâha-i zevayâ bahsinde beyan eder. Zaviye mâlumesi hendeseden diğer ulûmada geçmiştir, tatbik olunmuştur. İlm-i hikmet-i tabîiyede, heyette, ilm-i tahlil-i riyazîde, ilm-i nebatâtta, fenn-i milâhatta, makinede, ilm-i hayatta, ilmü'r-remy yani ilm-i endâhtta, ilm-i inşaatta, ilm-i hayvanâtta, istihkamâtta da zaviyeler yine o maddede tarif edilir ki bunları hendese kitaplarında bulmak aramak olamaz.

Muhitu'l-Maarif bu zaviyelerin de cümlesini tarif ve tasvir eder.

Uzağa gitmeğe ne hacet *Muhit*'in neşredilmiş olan cüzlerine müracaat buyurulsun, eserin mahiyetini, lüzum u fâidesini ispat edecek misâller her sahifesinde görünüyor.

Muhit'in birinci maddesi "ا" (elif) harfidir. Bu madde evvelâ "elif"i tarif eder, bu kelimenin aslını, vech-i tesmiyesini müdellelen beyan eyler. Elifin envâını tâdad eder. Elif-i sâkine ile hemzenin farklarını izah eyler, elif-i sâkine ile aynı elif ve lam-elif bahislerini tavzih ve bunların da vech-i tesmiyelerini tarif eder.

Sâniyen elif harfini fenn-i tasavvut yani fenoloci nokta-i nazarından mütalaa ederek bu harfin mahiyet-i tasavvutiyesini mevcudiyet-i lafziyesini tayin eyler.

Sâlisen fenn-i hat nokta-i nazarından mülahaza ile elif harfinin şekl-i evveli ne olduğunu ve bu şekillerin suretinden surete inkılap ederek ta eski Mısrîlerden, Fenikelilerden bed' ile Ârami ve Süryani elif-baları vasıtası ile elif-ba-yı Araba vech-i intikalini ve suret-i hâzırasına tarz-ı tahavvülünü izah eyler ve hatt-ı hâzırda muteber ve müstamel olan eşkâlini tarif ve tasvir eder.

Râbian fenn-i kıraat ilm-i tecvide geçerek bu ilimlerde harf-i elifin kıymet ü hizmetini beyan eder.

Hâmisen ilm-i sarf-ı Arabî nokta-i nazarından elifin envâ u ahkâmını tafsil eder.

Sâdisen imlâda elif-i sâkinenin kelimelerde ne suretle yazılacağını ve buna müteallik kavâid-i sarfiyeyi teşrih eyler.

Sâbian elif-i sâmitenin yani hemzenin evâil, evâsıt, evâhir kelimâtta bulunduğuna göre imlâsını tayin eden kavâid-i sarfiyeyi temhid eyler ki lisanımızın en mühim ihtiyacâtındandır.

İşte elif hakkında bu kadar malumatı, hem kifayet eder derecede bir madde tahtında münderic ve müctemi olarak *Muhitu'l-Maarif*'den başka bir yerde bulamazsınız.

İşte bir iki numune daha ki yalnız erbab-ı ilim u tahsilin değil okur yazar her sınıf halkın, her nev' ashab-ı kesbin işine yarar.

Her evde dikiş makinesi bulunur. Bunu âlemde bilmeyen görmeyen kalmadı gibidir.

Otururken, konuşurken dikiş makinesi, o kadar lüzumlu ve faideli olan bu alet ne vakit, kimin tarafından icad olunmuş meseleleri cây-i bahs olsa bu merakı nasıl defetmeli. İşte *Muhitu'l-Maarif* maddesine müracaat ediniz. Size dikiş makinesinin nasıl, ne vakit ve kimin tarafından icad olunduğunu, tertibât-ı miheniyesini, bu icadın ne suretle mazhar-ı telakki olduğunu, ne vecih ile intişar ve taammüm ettiğini, âlem-i iktisatta dikicilik sanatlarında mucib olduğu faide ve tahavvülâtı, makinenin zaman-ı icadından beri mazhar olduğu tadilat ve ikmalâtı, en güzel en ziyade sehlü'l-istimal, en ziyade metin dikiş makinesi imal eden fabrikaları, dikiş makinelerinin envâını resimleriyle tarif u izah eder.

Dikiş makinesinden tabii bir teselsül fikri ile dikişe, iğneye, mikraza, biçkiye intikal edilir.

Acaba insanlar iğneyi ne vakit icad ve istimal ettiler, ilk kullanılan iğneler ne şekl ü surette idi, neden ittihaz ve imal olunurdu, iğnecilik sanatı [4] nasıl teessüs ve terakki etti, iğnelerin envâı nedir; bugün iğne nasıl imal edilir, iğne imaline taalluk eden mesâil-i sınaiye, mebâhis-i iktisadiye nedir?

Dikiş iğnesi hakkında her zihnin arayacağı bu malumatı *Muhitu'l-Maarif*'te iğne maddesinde bulursunuz.

Dikiş iğnesinden balık iğnesine gelelim.

Balık tutmak içün istimal edilen iğnelerin envâını resimleriyle beraber yine iğne maddesinde bulursunuz.

Fenn-i cerâhatte, saatçilikte, sanayide iğneler vardır. Bunların envâ‘ u eşkâli makam-ı istimalleri yine iğne maddesinde tarif u tafsil edilir.

Diğer bir sınıf eşyaya geçelim, meselâ yazı yazdığımız kâğıt. Kâğıt ne vakit icad olundu, neden yapıldı, mevâdd-ı asliyesi nedir, ne gibi tahavvülat ve istikmalâta nail oldu, suver-i i‘maliyesi nedir? Kâğıt icad edilmeden evvel ne üzerine yazı yazarlar idi? Mürekkep hakkında da aynı es’ileyi vaz‘ edebiliriz.

Teksîr-i emsileye ne hacet. *Muhitu’l-Maarif*’te malumat nevinden ne ararsanız bulursunuz ve her madde hakkında alacağınız malumat sizi bir dereceye kadar iğna eder, iğna edemez ise iğna edecek mercileri irâe eyler.

Bununla beraber *Muhitu’l-Maarif*’in herkese lazım bir eser olduğunu ispat eylemek içün birkaç makale daha yazılacak, bu makalelerde ziraata, ticarete, hirfet ü sanata müteallik emsile-i muvazzaha irad edilecektir.

Muhitu’l-Maarif Sermuharriri

Emrullah

Kaynak: Emrullah, “*Muhitu’l-Maarif*: Eserin Mahiyet ve Mündericâtı”, *İkdam*, sayı: 2635, s. 3-4, (23 T. evvel 1901/10 T. evvel 1317/10 Recep 1319).

Muhitu’l-Maarif’e Dair

Avrupa “muhit”leri ile, bizim “mevzuâtü’l-ulûm”ları bir mukayese:

Muhitu’l-Maarif’in tavsif-i mahiyetine müteallik yazdığımız makalelerde bu eseri küllinin meziyet-i ilmiyesi, sime-i mündericâtı hakkında kâri‘lerimize bir fikr-i icmâlî arz etmiş idik.

Bu makalede *Muhitu’l-Maarif*’i evvelâ ecnebi “muhit”leriyle mukayese ederek eserin millet-i İslamiyeye şeref-i izafeti, kavmiyet-i Osmaniyeye cihet-i

münasebeti itibariyle haiz olduğu fazilet-i mahsusayı izah, saniyen vaktiyle bizde "Mevzuatu'l-Ulûm" nam-ı müştereki tahtında ve muhit tarzında telif edilmiş olan âsâr-ı ilmiye ile mukayese ederek, asrımızın ihtiyacât-ı irfaniyesine nisbet bu eserlerin ne rütbe kifayetsiz olduğunu izhar edeceğiz.[163]

Maksadımız bu suretle ne ecnebi muhitleri, ne bizim mevzuatü'l-Ulûmların erbab-ı tetebbu' ve irfanı, tâlibin-i ilm ü marifeti iğna edemeyeceğini bir kere daha ispat eylemektir. Belki kâri'lerimiz içinde elsine-i ecnebiyeye az çok vâkıf olan bazı zevat olabilir ki bizim *Muhitu'l-Maarif*'i Avrupa muhitlerinin aynen tercümesi zannederek eser hakkında yanlış bir zehabda bulunurlar, *Larus* veya *Mayer* ile iktifa eylemek fikrini iltizam ederler. Yine olabilir ki bir sınıf kâri'lerimiz de *Muhitu'l-Maarif*'i mevzuatü'l-Ulûm tertibinde bir eser addederek aldanırlar.

Vâkıa bu iki zehabın, bu iki fikrin ikisinin de bâtıl, ikisinin de mecruh olduğunu eser kendini göstermekle ispat edecektir. Fakat *Muhitu'l-Maarif*'in kendini tamamiyle gösterebilmesi evvel emirde o zehabların butlanını ispata mevkuf kalır ki ümid ü intizar edilen müzâheret-i ciddiye şimdiden temin edilebilsin.

Biliyoruz ki "muhit" namı verilen musannefât-ı ilmiye, şekl-i hâzırlarına, suret-i müdevvenelerine nazaran, ıstılahât ve a'lâm sırası ile tertib u telif olunmuş külliyat-ı ilmiyedir.

Bu halde *Muhitu'l-Maarif*'e girecek maddeler, yazılacak lügat başları esasen iki sınıfa taksim edilebilir:

1- Lügât-ı ilmiye veya ıstılahât
2- Lügât-ı hâssa veya a'lâm

[163] Mevzuatul-ulûmları kifayetsiz gormesi tarihinde yapılmış calısmaları da yetersiz gormesinin bir gostergesidir. Bu düsüşncesini daha iyi anlayabilmek icin bu konu ile ilgil yazılmış yazısına bakmamız gerekiyor, fakat maalesef bu yazıya ulaşamadık, ya da yazı yazıldığı halde gazetede yayımlanmadı.

Lügât-ı ilmiye yani ıstılahât lisan-ı ilm ü fennin tabirât-ı mahsusasından ibarettir ki ulûm ve fünun-ı müdevvenede, hiref ü sanayi-i mevcudede ifade-i hakikat içün vaz‘ u istimal edilen, ulema, erbab-ı fünun u sanayi beyninde mustalih olan[164], teâtî edilen ne kadar kelimât var ise cümlesine şâmildir. Gerçi lisan-ı âmme maişet-i şahsiye ve hayat-ı medeniyeye talluk eden tabirât ve mustalahâtın bir kısmını lisan-ı ilimden istiare ederek istimal eder, fakat tarifi hakikileri, hadd-i ilmîleriyle değil, mâmafih, ıstılahâtın, lisan-ı ilm ü fennin müfredatını teşkil eden kelimâtın kısm-ı âzamı yine lisan-ı âmmeye bîgâne kalır, iki tabib bir marîzin yanında konuşurlar, hasta birşey anlamaz, iki mimarın iki mühendisin muhaveresini herkes fehmedemez. Çünkü lisan-ı ilm ü marifet bir lisan-ı hususidir, muamma değildir, fakat erbabına malumdur.

İşte *Muhitu'l-Maarif* gerek hâssaten lisan-ı ilm ü marifette tedavül eden gerek ahz u intikal tarikiyle lisan-ı âmmede teâtî edilen bilcümle ıstılahât u tabirâtı lügat sırası ile cem edecek. Fakat cem etmek içün bulmak lazım, lügat mevcut olmak iktiza eder. Lügât-ı ilmiyeyi, ıstılahât-ı fenniyeyi nerede bulacağız? Bittab‘ âsâr-ı ilmiyede tetebbu ederek, fenn ü sanat erbabından sual ederek. Bu iki tarik kâfi değil. Lisan-ı ilm ü fen, ulûm ve fününun bulunduğu hale, mertebe-i terakkiyâtına nazaran daima tekemmül ve tevessü eder. Halbuki terakki-i maarif her yerde bir değildir, bazı memleket vardır ki orada ulûm u maarif pek ziyade müterakkidir. Tabii, o memlekette tedavül eden lisan-ı ilm ü fen de o derecede vâsi olur. Bir yerde olmayan veya bulunmayan ilm ü marifeti bulunduğu yerden ahz etmek lisanını da beraber almak demektir. Çünkü hakâyık-ı fikriye de mevcut mânadan, ilm-i lisandan ayrılamaz, infikâk edemez. Nakl-i marifet tevsî-i lisan-ı marifet demektir. Lisan-ı ilm ü marifetin tevsîi de mustalahâtı ya aynen veya şive-i telaffuza göre muharrefen almak ya tercüme etmek veya o ecnebi tabirlere bedel yerli müradifler vaz‘ u ittihaz eylemek tarikiyle olabilir.

---

[164] Erbab-ı fünun u sanayi'i birlikte kullanması fenn'i teknik anlamında kullandığını göstermektedir.

Biz ahîren Avrupalılardan hayli âsâr-ı ilmiye tercüme ettik. Aldığımız malumatın tabirâtını ya kendi lisanımızda bulduk, ya tercüme ettik, ya vaz‘ ettik, ya öyle kabul eyledik. Bu suretle ahîren bizde yeni bir lisan-ı ilmî teşekkül etti. Bu lisan-ı maarif-i ecnebiyeden yevmen fe-yevmen almakta olduğumuz malumat ile tevessü ediyor. Daha alacağımız çok malumat, lisanımızda henüz ismi bile olmayan ilimler var.

Binâenaleyh *Muhitu'l-Maarif* lügât-ı ilmiyenin, ıstılahât-ı fenniyenin cem u tertibinde ber-vech-i bâlâ üç sınıf kelime itibar etmeğe mecburdur:

1- Lügât-ı müttehize ve mevzûa.
2- Ahz u vaz‘ edilmekte olan lügât.
3- Ahz u vaz‘ edilecek lügât.

Bu üç sınıf lügâttan en az müşkilâtı dâî olan birinci kısım kelimeler zannedilir. Halbuki ulûm-ı akliyede revâbıt-ı tarihiyenin inkıtâına veya hedm-i itibara mebni lügât-ı ilmiye-i müttehize ve mevzûada ne kadar hatalar vâki olmuştur. Meselâ lisan-ı kadim-i ilmîde gayet müvecceh tabirler var iken, an cehlin veya li-kastin bunlardan zühûl ve kat‘-ı iltifat edilerek tercüme veya vaz‘ tarikiyle yerlerine başka ıstılahlar ikâme edilmiştir. Bu vaz‘iyyât bir esas ve kâideye mübteni olsa yine a‘lâ fakat öyle de değil, keyfi ve bazen pek münasebetsiz, meselâ Antranik Beyin *Hikmet-i Tabîiye*'sini mütalaa ediniz, ne garip tabirlere tesadüf edersiniz. Hatta öyle olmuş ki birbirinden haberi olmayan birkaç mütercim bir lügatı ayrı ayrı tercüme etmişler, muhtelif muhtelif vaz‘lar ittihaz eylemişlerdir. Vâkıa "la-müşâhate fi'l-ıstılahi" derler, fakat lisan-ı ilmîde öyle vaz‘lar, böyle teşettütler hayırlı birşey mi? "İlim iyi yapılmış bir lisandır" diyorlar. Lisanı öyle müşevveş olan bir ilim hakkıyla tedvin ü talim edilebilir mi?[165]

[165] İlmî dilin eğitim öğretimdeki önemine vurgu. Dil karmaşasının kavram kargaşasının olduğu bir ortamda sağlıklı eğitim öğretim yapılamayacağını belirtiyor.

İşte bunun içün *Muhitu'l-Maarif* ahz u iktibas tarikiyle tedarük edilen ulûm ve fünun-ı müdevvenede ittihaz edilmiş olan ıstılahâtı tenkit ederek bunlardan enseb ve evcehlerini intihab ve makalât-ı muhitiye içün lügat başı ittihaz edecektir. Bununla beraber velev yanlış ve namünasip bir surette olsun lisan-ı ilm ü marifetimize dahil olan ıstılahâtı da, mücerred teshil-i müracaat içün kaydedecek, yalnız bunların tahtına müradif müntehabî olan kelimeye bak işaretiyle iktifa eyleyecektir. Meselâ ilm-i kimyada:

Analyse quantitative

Analise qualitative

Tabirleri "tahlil-i miktarî", "tahlil-i tavsifî" diye tercüme edilmiş. Halbuki doğruları "tahlil-i kemmî", "tahlil-i keyfî"dir.

Muhitu'l-Maarif bunları intihab edecektir. Görülüyor ki lügât-ı mevcude ve müttehize bâbında *Muhit*'in hizmeti ne kadar mühim ve ağırdır.

İkinci ve üçüncü sınıf lügât ki yeniden ittihaz edilecektir, bu hususun ehemmiyeti pek ziyade olduğunu beyana hacet var mı?

Muhitu'l-Maarif'in bu işte hizmeti de şöyle hülâsa edilebilir:

1- Lisan-ı kadîm-i ilmîde tetebbuât ile müradif veya münasip tabir bulmak.
2- Tercüme etmek.
3- Aynen veya harfen kabul etmek.
4- Müceddiden vaz' eylemek.

Şunu da söyleyelim ki bu ittihazât-ı cedîdede lisanımızın kavâid-i esasiyesi gözetilecek, erbab-ı ihtisasın ârâ-yı sâibelerine müracaat edilerek ıstılah ittihazında riayet-i icab eden şerâite pek ziyade ehemmiyet verilecektir.

İşte *Muhitu'l-Maarif* bu hizmetleriyle bize maarif-i asriyeyi tamamiyle ihtiva edecek mükemmel bir lisan-ı ilmî teşkil, bu lisanın müfredâtını tertib-i hecâ üzerine bir yere cem edecektir ki lisanımızın bu vech ile tekemmülüne himmetiyle

cihet-i ihtisası derkâr ve Avrupa muhitlerinden fark u imtiyazı ta bu noktadan nümayândır.

İlmin memleket ve milleti olmaz derler. Bu kazıyye ulûm-ı akliye hakkında bir dereceye kadar sahih olsa da mutlak değildir. İşte ulûm-ı şer'iye millet-i İslama mahsustur. Avrupa muhitlerinde ıstılahât-ı şer'iyeyi bulmak kâbil mi? Halbuki ıstılahât-ı şer'iye lisan-ı milletin eâzım-ı erkânındandır.

Salisen bazı ilimlerde vardır ki dinî olmamakla beraber yine bir memleketin, bir kavmin mahsusât-ı marifetindendir. Bu kavmin maişet-i medeniyesine, müessesât-ı idariyesine, ahval-i iktisadiyesine taalluk eden şuabât-ı marifet gibi ki en ziyade cihet-i ihtisasiyetleriyle temeyyüz eder. İşte bize müteallik ve ait olan bu sınıf malumatı da kâfi derecede Avrupa muhitlerinden almak kabil değildir.

Meselâ maarif-i umumiye maddesi, Fransızca bir ansiklopedide "*instuction publique*" kelimesine bakarsanız cihet-i umumiye-i ilmiyesi itibariyle bu maddeye dair malumat-ı lâzime verildikten sonra bilhassa Fransa'da maarif-i umumiyenin bulunduğu hale, tarihine müteallik o kadar malumat verir ki bunu başka bir kavmin ansiklopedisinde bulamazsınız.

Vâkıa âlâm cümlesinden olarak memleket isimlerini teşkil eden maddelerde her memleketin ahval-i maarifine dair bazı malumat bulursunuz. Fakat o kadar nakıs ki sizi bir vech ile iğna edemez. Memleketimizin ahval-i maarifine dair Türkiye (*Turqui*) kelimesinde ne bulacaksınız. Fakat bizim *Muhitu'l-Maarif*'te maarif-i umumiye maddesine müracaat ederseniz, madde-i ilim olarak maarif-i umumiye hakkında ecnebi müellefâtında mevcut olan malumatı bulduktan, maarif-i umumiye tarihinde maarif-i umumiye-i İslamiyeye ait tafsilat-ı kâffeyi okuduktan sonra Memalik-i Şahane'de maarif-i umumiyenin hal-i hâzırı, tarihi bütün ahval-i külliyesine tekmil teferrüatıyla kesb-i vukuf eylersiniz.

Istılahâtı bırakıp da âlâma geçersek o vakit Avrupa müellifâtı ile bizim *Muhitu'l-Maarif* beynindeki fark daha ziyade artar, cihet-i ihtisas daha ziyade tezahür eder.

Bu ciheti ve *Muhitu'l-Maarif*'in mevzuatu'l-ulûm tesmiye edilen külliyât-ı ilmiye ile mukayesesini makalemizin kısm-ı âtisine talîk ettik.

Emrullah

Kaynak: Emrullah, "*Muhitu'l-Maarif*'e Dair", *İkdam*, sayı: 2664, s. 3, (21 T. sani 1901/8 T. sani 1317/11 Şaban 1319).

EK 3: Emrullah Efendi'nin Tanin'de Yayınlanan Muhitu'l-Maarif Yazısı

MUHİTU'L MAARİF

Garbın ansiklopedileri tarzında ve *Muhitu'l Maarif* namı altında neşrine şürû ettiğimiz külliyât-ı fenniye en ziyade rağbet-i âmmeye mazhar olduğu bir zamanda her türlü terakkiyât-ı fikriyenin barışmaz bir düşmanı olan hükümet-i zâilenin kaza-i istibdâdına kurban olmuş idi.

Ne garib bir riya-yı istibdâd! *Muhitu'l Maarif*'in men-i tab' u intişârı hakkında tebliğ olunan iradede bu eserin kelimât-ı sitayişle meziyeti takdir ediliyor da utanmadan müdrike-i milleti istihfâf edercesine isnâd-ı bühtândan çekinmeyerek güya halkın seviye-i irfanı öyle eserleri idrak edecek mertebeye vâsıl olmadığı içün vakt-i merhûna ta'lîkan şimdilik tatil-i tab'ı ve men'-i neşri fermân olunmuş idi.

O vakit bu iradenin infazına ma'hûd İzzet ile zamanın Maarif Nazırı Celâl Bey memur edildi. Bu Celâl Bey baş-müddeî-i umûmîlikten getirilerek Maarif [Nezareti'n]in başına belâ olmuş idi. Hatta bu tevcîh üzerine yine o vakit zurefâ-yı hamiyyet-perverândan bir zât "Maarif müddeî-i umûmîye teslim edildi", demiş idi. Hakikat hükümet-i müstebiddenin tasavvurunda marifet en büyük bir cinayet, erbâb-ı ilm ü dirâyet en korkunç câni kıyâs edilir idi. İşte *Muhitu'l Maarif* bu iki cellâdın eline düştü. Matbaaya hücum ve savlet olunarak eserin neşr edilmiş olan birinci cildinin ele geçen nüshaları, ikinci cildin basılmış olan formaları, tab' edilmek üzre hazırlanmış olan müsveddeleri sandıklara doldurularak Maarif Nezareti bodrumlarına nakl olundu. Matbaa sahibine de tazminat olarak kırk bin kuruş i'tâ edildi. Ey bîçare millet! Evlâdınızı okutmak içün en fakirinize varıncaya kadar cerr edilen Maarif iânesini bakınız hükümet-i sâbıka nerelere israf ediyor, idi. Neşr-i maarif içün aldığı paraları ref'-i maarif içün sarf ediyor idi. Lanet bu mülevves ellere! Zühdi Paşa'nın Maarif Nezareti zamanında

Abdülhamid'in emriyle gasb u müsâdere edilen musannefât-ı mutebere anbarlarda hıfz edilir idi. Merhum kitap yakmaktan korkar idi. Hatta bu kitapların bir gün yine milletin yed-i istifadesine geçer ümidiyle hıfzına itina eyler idi. Tezâdd-ı halefe bakınız. Halefi Celâl Bey'in Maarif Nazırı olur olmaz teşebbüs ettiği en mühim işlerden biri senelerden beri cem' edilen o müdevvenât-ı güzîdeyi âteşe yakmak oldu. İşte Maarif Nezareti'ne muttasıl olan Çenberlitaş Hamamı'nın külhanlarında âteşe atılan mücelledât ile beraber *Muhitu'l Maarif*'in nüshaları, formaları, müsveddeleri de kül oldu gitti. Göz açmak içün telif edilmiş olan bu eserler ihrâk edilir iken yukarıya doğru pervâz eden yanık enkaz külhanın bacalarını kapamış idi. Göz kapamağa memur olan Maarif Nazırı hiç olmazsa Maarif akçesiyle bacaları açtı. Fakat bilmelidir ki millet bu hallere çok zaman göz yumamaz idi. Kör etmek istedikleri gözler inâyet-i Hak ile nihayet açıldı. *Muhitu'l Maarif*'in men'-i neşrine dair olan iradede ima edilen vakt-i merhûn le-hü'l-hamd geldi. Ferdâ-yı İnkılab'dan beri müracaât-ı mütevâliyeleri ile bu eserin ihyâsını arzu buyuran mültefitân-ı maarife tebşîr ederim. Devr-i Cedîd'e lâyık bir surette, *Yeni Muhitü'l Maarif* ünvanı ile karîben neşri mukarrerdir.

Yukarıda arz etmiş idim. Maarif Nazırı Celâl Bey'in, bu maarif kundakçısının Engizisyon âteşlerini taklide özenerek îkâ' eylediği kitap yangınından bir nüsha kurtarmağa muvaffak olmuş idim. Kütübhanemin gizli bir köşesinde saklıyor idim. *Muhitu'l Maarif* ortadan kalkalı o zaman Trablusgarb Valisi olan merhum Receb Paşa'dan bir mektub almış idi. Şöyle yazmış idi:

"Selâm ve arz-ı ihlâs ederim. Değeri olmamağla beraber mücerred buranın yeni mamulatı olmak cihetiyle Trablus metâı diye bir seccade takdim ediyorum. Sizi unutabilmek ihtimali yoktur. Bekân[ız] bize nimet, matbuata hizmettir. Fakat bir müddettir *Muhitu'l Maarif*'inizi göremiyorum. Neye uğradı? Niçün devam etmedi? İhlâs-ı tâmmımı takdir buyurunuz azîz refîkim.

"29 K.evvel 1318. Receb".

Bu mektubu kıymetli bir hazine gibi sakladığım *Muhitu'l Maarif* nüshasının sahifeleri arasına koydum. Öyle hıfz ederdim. İnkılâb-ı mesudu müteakip Receb Paşa Harbiye Nezareti'ne tayin olunarak İstanbul'a geldi. Mektubunu altı sene sahifeleri arasında hıfz etmiş olduğum nüsha-i *Muhit*'i kendilerine takdim etmek ve iltifatlarına arz-ı teşekkür eylemek üzre ziyaretlerine gideceğim gün**ü** haber-i elîm-i vefatını duydum. Ömrümde bu kadar müteessir olduğumu bilmem. Meğer o nüsha-i diğer bir yed-i muhtereme takdim olunmak ve [*bir kelime okunamadı*] ellerin himayesine sebeb olmak mukadder imiş. Geçen Ramazan-ı şerîfte[166] Veliahd-ı Saltanat Yusuf İzzeddin Efendi hazretleri beni iftara davet buyurmuşlar idi. Musâhabet eder iken bir aralık bahis *Muhitu'l Maarif*'e intikal etti. Bu eseri mütalaa eylemek arzusunu izhâr buyurdular. Nezdimdeki o nüshayı zât-ı necâbet-penâhîlerine takdime müsâra'at eylemiş idim. Bu sene Ramazan-ı şerîfte[167] yine med'uvven iftarlarında bulundum. Yine *Muhitu'l Maarif*'den söz açıldı. Bu kitabı takdir buyurmuşlar. Vakit geçirmeyerek yeniden neşrini emr ettiler. Ve bir âtıfet-i maarif-perverâne olarak mesârif-i bed'iyyesini temin edeceklerini tebşîr buyurdular. Hatta âcizlerini teşviken "Maarif-i Osmaniyeye cidden hizmet edecek olan böyle bir eserin neşrini tehir edecek olursanız hamiyetsizlik etmiş olursunuz", dediler.

Hakikat bu bâbda iltizâm-ı tehir bence de hamiyetsizlik sayılır. Bi-avnihi-Te'âla *Yeni Muhitu'l Maarif*'in Veliahd-ı Saltanat Yusuf İzzeddin Efendi hazretlerinin taht-ı himâyelerinde olarak karîben neşrine ibtidâr edilecektir.

Muhitu'l Maarif'in birinci cildi İkdam Matbaası tarafından tab' olunmuş idi. Eserin yeniden neşrinde bu birinci cild keenlemyekün addedilerek neşriyata cild-i evvelden bed' olunacaktır. Çünki birinci cild Devr-i İstibdâd'da sansür pençesi altında yazıldığı içün pek nâkıs ve Devr-i Cedîd'e gayrı lâyıktır.

---

[166] 26 Eylül-25 Ekim 1908.
[167] 15 Eylül-14 Ekim 1909.

Yeni Muhitu'l Maarif'in tesrî'-i neşrine masrûf olan inâyetlerinden dolayı Veliahd-ı Saltanat Yusuf İzzeddin Efendi hazretlerine maarif-i Osmaniye namına takdim-i teşekkürâtı vecîbeden addederim.

17 Eylül 1325. Kırk Kilise Mebusu Emrullah.

Kaynak: Emrullah, "*Muhitu'l Maarif*", *Tanin*, sayı: 390, 2 T.evvel 1909, s. 1-2.

EK-4: İkdam'daki Dil Tartışmalarına Dair Yayınlanan İki Metin

ANSİKLOPEDİ
YAHUT
MUHİTU'L-MAARİF

Galatât-ı Tercüme, sahib-i kemâlât-mesâhibi saadetlü Said Beyefendi Hazretlerine

Galatât-ı Tercüme'nin 16. Defterinde "Kamusu'l-Ulûm"a dair münderic olan makale-i aliyyelerini kemâl-i tehâlük ve itina ile mütalâa eyledik, çünkü kudret-i lügaviye, meziyet-i ilmiyeleri maruf ve müsellem olan bir edib-i muhteremin hâme-i irfanından nebeân edecek mülahazât ve muhakemâtın vâkıfâne ve hakîmâne icra edileceğine bütün erbâb-ı kalem gibi bizim de iştibahımız olmadığından *Defter-i Galatât*'ın nüsha-i ahîresinde "Kamus'ul-Ulûm" sernâmesini görür görmez mütalaası içün nefsimizde derhal hâsıl olan tehâlük-i rağbet elbette tabîidir.

Kamusû'l-Ulûm tertib ü neşri emrinde *İkdam*'ın deruhte ettiği mesaîyi takdiren gazetemiz hakkında ibraz edilen âsâr-ı taltifiyeye, yazılan kelimât-ı tayyibe-i teşvikiyeye medyun olduğumuz teşekkürâtı ifa ve takdim ettikten sonra şu vechile arz-ı cevaba âğâz ederiz:

Evet *İkdam* sâye-i âtıfet-vâye-i hazret-i şehriyarîde yetişen erbâb-ı ilm ü ihtisasın inayât-ı maarif-mendânelerine müracaat ve bu bâbda maddî ve mânevi elden gelebilen her türlü külfet ve hizmeti deruhde ederek Kamusu'l-Ulûm ünvanına şâyan bir eser vücuda getirmek için katiyen azmetmiştir. Bir müddetten beri lügat-i ilmiye ve fenniyenin cem' ü istihtizârı emrinde icrasından hâlî kalmadığımız tetebbuât kemâl-i germi ve muvaffakiyetle devam eylediğinden hüsn-i niyete makrûn olan umûra her-dem refik olan tevfikât-ı Rabbâniyeye, neşr ve tâmim-i maarif hakkında ibzal-i meâlîde izhar-ı havârık eden avâtıf-ı teshilât-bahşâ-yı hazret-i padişahîye müsteniden eserin 1314 senesi Mart'ı ibtidâsından

itibaren neşrine ibtidar edileceğini tebşir ve zât-ı âlîlerinin bu emr-i hatırda muhtac-ı teşvikât ve irşadâtı olduğumuzu tekrar ederiz.

Makale-i aliyyelerini mukaddimât-ı taltifiye ile tasdir ettikten sonra makam-ı itiraza nakl-i mülahaza ile buyuruyorlar ki:

"Tamamiyle muvâfık-ı efkârım olan böyle bir esere müteallik ilanâtta bile beğenmediğim bir şeye tesadüf edince onu meydana koymaktan geri durmadığımdan bu bâbda *İkdam* gazetesinde gördüğüm bir sakil ve nâ-beca tabiri beyan eyleyim:

"Sakil ve nâ-beca gördüğüm lafız "münakaşa" lafzı olup "*Kamusu'l-Ulûm* tahriri içün münakaşa ettiğimiz ıstılâhât-ı fünûn hakkında makâlât-ı ilmiye" fıkra-i ünvaniyesindeki "münakaşa" tabiri fıkraya pek çirkinlik veriyor.

"Cümlemize malum olduğu üzre muamelât-ı âdiyede münakaşa etmek tabirini beyhude münazaa mânasına kullandığımız cihetle mebâhis-i ilmiye ve fenniyeye göre bu tabir yakışmayacağı gibi münakaşanın böyle mevkilerde istimali istimal-i Araba dahi mugayirdir.

"Çünkü hakikaten Arap'da dahi münakaşa muhasebede tedkik ü istiksa mânasında müstamel olduğundan ve izhar-ı hak içün müdafaa-i kelâm ile muhasebe rü'yeti beyninde hiç münasebât olmadığından bu tabiri sarf-ı lügavîlik nokta-i nazarından dahi iltizâma mahal yoktur." (İtiraz burada bitti.)

Münakaşa, nakş-ı şevkten me'hûzdur.(*Külliyât-ı Ebi'l-Beka*) Bu mânaya göre güç ve mezîd-i külfet, itinâya mevkuf bir muameleyi mütezammındır; hatta Arapça "intikaş-ı hak" tabiri çok uğraşarak, uzun müddet mehâkimde sürünerek istifa-yı hak mânasına kullanılır.

Kelimenin esasen tazammun ettiği fart-ı i'timal ve ziyade-i külfete mebnîdir ki lisan-ı ilmîde bir şey münakaşa etmekle ve aleyhindeki delâili mezîd-i itina, fart-ı istiknâh ile mukayese ederek taraf-ı râcihi tayin ve izhar etmek demektir.

Hakikat bazı mesâilin münakaşası kök sökmek kadar güç ve çetin olduğu nazar-ı mütalaaya alınırsa bu kelimenin haiz olduğu kuvvete göre mefhumuna delâletteki isabet-i mâna derhal takdir edilir.

Beğenilmeyen bu tabir mânen o kadar ciddidir ki hakâyık-ı sırfadan gayrı maarif nazar-ı itibarâttan mehcur, istimal edildiği tabirâtın mânaları hadd-i tam ile muayyen olan ulûm-ı riyâziye tabir-i mezkuru daire-i ıstılahına kabul etmiş, kütüb-i riyaziyede "desâtir-i cebriyenin münakaşası" tabirât-ı mütedavile-i ilmiyeden bulunmuştur.

Münakaşanın beyan buyrulduğu gibi hesapta tedkik ü istiksâ mânasına müstamel olan münakaşa mâna-yı aslîsi itibariyle hall ü tefsiri mezîd-i dikkate, külfet-i muhakemeye mevkuf olan bir mesele-i ilmiyeye neden tatbik edilmesin?

Zât-ı âlîlerini bu bâbda teşviş eden cihet muhasebe (*compte*) ile hesap (*calcul*) beynindeki farkı nazar-ı hesaba almamak olmuştur.

Binâenaleyh bir lügatın münakaşası o lügatin şekl-i aslîsini, mâna-yı lügavîsini, mefhum-ı ilmîsini, hadd-i delâletini, derece-i şumul ve ihâtasını mezîd-i dikkat ve istiksâ ile izhar etmek demektir. İşte lügât-ı ilmiye hakkında bu yolda icra edilen muhakemât-ı dakika ve i'timalât-ı fikriyeye münakaşât-ı lügaviye tabir edilir.

Taraf-ı âlîlerinden de tasrih buyurulduğu vechile muamelât-ı âdiye başka, mebâhis-i ilmiye başkadır. Farz edelim ki sizin dediğiniz gibi muamelât-ı âdiyede münakaşa beyhude münazaa mânasında istimal edilmiş olsun; bu mâna-yı âdi veya âmmînin mebâhis-i ilmiyeye tatbikine ne mâni var. Bir de muamelât-ı âdiyede câri olan istimalât, avâmm-ı nâs beyninde merî olan tedavülât, şehadât-ı lisaniye, senedât-ı lügaviye hükm ü kuvvetini haiz ise bu takdirde tashih-i galatât için taraf-ı âlîlerinden masruf olan bu kadar himmetler abes olur idi. Gene lügata vâkıf olmayan avâm-ı halk nezdinde münakaşanın beyhude münazaa mânasına istimali vâki olsa bile lahn-ı avâm kabîlinden olan bu gibi istimalâta iltifât etmemek lâzım gelir.

Münakaşa tabiri neden sakîl olsun, fıkraya niçin çirkinlik veriyor, buralarını hiç anlayamadık. Kelimenin sıkleti tenâfur-ı hurûfa mahmûl ise biz öyle bir şey göremiyoruz. Eğer sıklet mânaya matuf ise kuvvet-i delâlet mânasına tevil edilerek kelimenin bir dereceye kadar hakkı teslim edilmiş olur.

Münakaşanın fıkraya çirkinlik vermesi pek nâ-hak bir hükümdür. Bu tabir hem lafzen, hem de mânen güzeldir. Münakaşada çirkinlik olmadığını ispat eylemek içün bir misâl ile mukayese etmek icab ederse, "*beau*" ve "*jolie*" lafızlarının mâna-i bedîalarını tafsil ve suver-i tercüme ve tabirlerini irâe buyurduğunuz sırada:

"*une jolie bouche*" terkibinin tercümesi olarak intihab ve tavsiye edilen "hokka-âsa bir dehen" tabirini münakaşadan kat kat nâ-zîba buluruz.

Vâkıa avâm-ı halk beyninde, muhaverât-ı âdiyede, muaşekât-ı âmiyânede küçük bir ağzı hokkaya, iri kaşları yay ve kemana teşbih etmek mutad ise de böyle vasıflar hüsn ü letâfete külliyen mugayirdir.

Bir yüz tasavvur ediniz ki ağzı mürekkep hokkası gibi müdevver, kaşları nısf-ı muhita karîb derecede mukavves olsun, böyle bir yüzün ne heyet-i umumiyesinde ve ne de eczâsında letafet nişânesi görülebilir mi?

Mehasin-i suverin, letâif-i eşkâlin en âlî tecelligâhı, hikmet-i hüsnün en râna timsal-i zî-hayat u zi-meâlî olan hutût-ı vechiyeye hendese girmez, bu hatların letafet-i inhinasını, şive-i tarz u edasını hendese ne tarif ve ne de taklit edebilir, hayat u hakikatin, hüsn ü letafetin mir'ât-ı beyanı olan bu şekiller öyle bir hendese-i âliye ile tasvir ve tersim edilir ki bu ilmin esrar u hafiyyâtı vukuf-ı beşerîye nasip olamayan mugayyebâttandır. Mebde-i hüsn, bedî'ü'l-mehasin olan Hâlık-ı cemîl celle cemalühünün yed-i kudretinde mahfuzdur.

İşte bu hakâyık-ı bedîiyeye mebnidir ki mehâsin-i vechiyeyi teşbihât-ı hendesiye ile ifade etmek hikmet-i bedîiye ile kâbil-i telif olamaz. Ve kıssun aleyhi'l-bevâki.

Hülâsa "Hokka-âsâ bir dehen" tabirini malum olan zerafet-i edîbiyelerine yakıştıramadığımız gibi lisan-ı Fransevideki kudret ü kifayet-i üstadâneleri cümlemizce maruf ve mücerreb olduğundan Montesqiu'nun nisvan-ı İran ile Fransa kadınlarının cemal ve evsaf-ı mâneviye-i nisâiyelerini mukayese eden ibarenin tercümesinde müsadif-i nazarımız olan bir hatayı da gaflet-i kalemiyeye hamlederiz. Mezkur ibarede "*tendre*" sıfatı "ten-i nerm" ile tercüme edilmiş, mevzu-ı bahsten, siyak-ı ifadeden, tarz-ı mukayeseden pek vâzıh anlaşılır ki

burada (*tendre*) sırf kalbe ait bir sıfat olup hubb u aşkta hassasiyet mânasını ifade eder. Yoksa nisvân-ı İran ten terem olup da acaba Fransız kadınları seht beden midir?

Istılâhât-ı ilmiye ve fenniyenin tekayyüdü hakkında açmış olduğumuz bahse müdahaleye ve kullandığımız kelimelerden bazısının tashih-i mânasına vâki olan himmetleri itiraz suretinde olmağla beraber bizim içün yine bir hizmet ve bâis-i minnettir; "hizmet hizmeti davet eder" kazıyye-i insaniyesine binâen ve temenniyât-ı aliyyelerine iktifâen *Defter-i Galatât*'ın son nüshasında nazar-ı muahazeye müsadif ve ıstılâhât-ı ulûma müteallik olan bir iki kelime hakkında mütalaâtı mahsusamızı beyan edeceğiz. Fakat itiraz suretiyle değil, tenkit tarikiyle.

Droits acqui's Defter-i Galatât'tan;

(Alıntı…)

Defter-i Galatât burada bitti.

Yukarıdaki ifadeden sarahaten anlaşılıyor ki nezd-i âlîlerinde kesb ile iktisab aynı mânaya mevzu addediliyor, Türkçe'de mükemmel bir lügat kitabı olmadığından ve istimal-i halk ile de tayin-i mâna lisanımızın hâl-i hâzırına nazaran bir emr-i müşkil bulunduğundan Türkçe'de kesb ile iktisâb beyninde bir fark var mıdır? Yok mudur? Burasını kesdiremeyiz.

Ancak malumdur ki bizim lisanımızın hemen üçte ikisini kelimât-ı Arabiye teşkil ediyor. Bu kelimeleri lisanı-ı Arap'tan aldığımız vakit o lisanda ne mânaya mevzu ise bizde de o mânada kullanmak üzre almışız ve hâlâ da öyle yapıyoruz. Bir kelime-i Arabiye'nin "Türkçe'de mânası başka, Arapça'da mânası başka olamaz", iki lisan beynindeki münasebet buna mânidir. Birkaç şâz irad edilse bile şevvâzın hükmü yoktur.

Binâenaleyh lisanımızda kullandığımız kelimâtın mânalarını tahkik içün Arapça lügat kitaplarına ve istimal-i Araba müracaat etmek zaruridir. Alelhusus efsah-ı menâtık olan lisan-ı ilmîde müstamel ve mütedavil olan kelimâtın mânalarını tahkik ve tayin içün elde senet ancak Arapça mevcut olan kütüb-i mutebere-i lügattır.

Arapça'da "kesb" ile "iktisab" bir mânaya değildir. Bu lisanın kavâid-i mühimmesinden birine nazaran ziyade-i hurûf fark-ı mânaya delâlet eder. İktisab madem ki kesb lafzından harfen ziyadedir mutlaka mânaca bir farkı olacaktır.

Bu fark ve ziyade-i mânayı ber-vech-i âtî izah ediyoruz:

Evvelâ kesb lisanda hem kendi nefsi içün ve hem gayrisi içün olur. Bu mânada ta'adiyet galiptir.

İktisab ise nefse hâstır. Gayra şâmil değildir. Her iktisab kesbdir. Fakat her kesb iktisab değildir. Sâniyen iktisab teemmül ve muhâvele ve mu'ânâtı müsted'î ve mütezammındır. Bir şey iktisab etmek içün çok uğraşmak lazımdır. Yani iktisabda mübalâğa ve i'timal vardır. İ'timalin mânası amelde ızdırap ve şiddet demektir.

Kesb ednâ mülâbese ile, cüzî himmetle hâsıl olur.

İktisabın mâna[da] bu kuvveti iftial bâbının hâssiyetidir. Kesb ile iktisab beyninde olan fark-ı mâna himmet – ihtimam, inayet – i'tina, fiil – iftial, amel – i'timal, nazar – intizar ve ilh… gibi ef'âlde de vâkidir.

Şimdi bu farklara göre "hukuk-ı meksûbe" ve "hukuk-ı müktesebe" terkiplerini mukayese ve münakaşa edelim.

Evvelâ: iktisab-ı hukuk külfet ü i'tinaya, muhâvele ve i'timâle mevkuftur. Meselâ bir parça yerin hakk-ı tasarrufunu kazanabilmek içün o yeri istilâ ve işgal etmek, etrafını çevirmek, oraya sa'y u amelinden mühim bir şey zammeylemek, hâsılı eliyle işlemek, alnının teriyle ıslatmak lazımdır.

İşte hep hukuk böyle külfet ve i'tina ile kazanılır. Pek çok zahmet ve gayretle vücuda gelir. Hatta bu makamda Türkçe "alnın teriyle kazanmak" tabiri zeban-zeddir ki iktisab mânasını ifade eder.

Sâniyen iktisabda ihtisasun li-nefsihi mânası vardır. Hukukun da bir şart-ı imtiyazı şahsiyet ve ihtisastır. Herkes bir hakkı esasen kendi içün istihsal eder. Kavânîn-i adalet bunu temin eyler.

Sâlisen iktisabda mâna-yı ta'diye maksurdur. Hukukun şerâit-i esasiyesinden biri de adem-i ta'diyedir. Herkes kendi hukukuna malik ve âharın hukukuna teaddî etmemekle mükelleftir.

İşte şu mülahazât hakka‘l–insaf tedkik buyurulacak olursa “*droit aqcuis*” terkib-i vasfisinin en doğru ve belki de Fransızcasından mânen daha mükemmel olan tabiri “hukuk-ı meksûbe” değil, “hukuk-ı müktesebe” dir.

Zât-ı âlilerini hukuk-ı meksûbenin vaz‘ u kabulüne sevk eden rüchân galiba bu terkibin “hukuk-ı mevlûde” tabirine mütevazin bulunması olacak.

Halbuki hukuk ıstılahâtını vaz‘ eder iken pek çok teemmül ve müzakereden sonra bazı erbab-ı tedkik ile müttefikan “*droits innés*” mukabili olarak bulunan “hukuk-ı mevlûde” terkibindeki galat mütercimîn-i (سبكنظراتك) sebk-nazarâtın bilâ-teemmül tercüme eyledikleri tabirâtta aranılan galatâttan pek de dûn değildir.

Hukuk-ı mevcûdenin mânası Türkçeye tercüme edince doğmuş haklar demektir. Doğmuş demek yani vücud bulmuş demek olur. Halbuki “*droits innés*” denilen hukuk-ı tabiiye-i beşer öyle doğma, yeniden hâdis olma şeyler olmayıp ezeliyyen mevcut olan mebadî-i adliyeden ibarettir. İnsan doğduğu vakit Hâlik-ı hak ve hayatın ezelden takdir-i Rabbanîsi, bahşâyiş-i ilâhîsi olan o hukuk ile beraber dünyaya gelir. Bu mânaya telmihen Fransızca hukuk-ı mezkureye “*droits innés*” tabir ederler ki insan ile birlikte doğan haklar mânasını ifade eder. Mütercimîn-i Arap bu terkibi “el-hukuku mâ yûledu ma‘aha” ibaresiyle tercüme etmişlerdir.

Şimdi insaf ediniz hukuk-ı mevlûdeden bu mâna anlaşılır mı?

Lisanımızda “*inné*” kelimesinin gayet maruf ve pek mânidar bir mukabili vardır. Nasılsa o kesret-i teamül ve izdiham-ı tedkikât arasında bulunamamış, tesadüf edilememiş.

Evet “*inné*”nin lisanımızda pek ziyade maruf ve Fransızcadaki refikinin kuvvetinde bir mukabili vardır; bu da mâder-zâd tabiridir.

Mâder-zâdın mânası anadan doğma ve halkî demektir. Anadan doğma dilsize, köre, rahm-i mâderden doğar iken getirmiş olduğu eskam mânasına olarak ahres-i mâder-zâd, âmâ-yı mâder-zâd denir.

Bunun gibi insan anasından doğar iken birlikte getirdiği hukuka, dünyada i‘timal ve ihtimamiyle iktisab eylediği hukuka mukabil olmak üzre hukuk-ı mâder-zâd tabiri tevâfuk ve tekabül eder.

Binâenaleyh:

"*Droits innés*"ye "hukuk-ı mâder-zâd",

"*Droits acquis*"ye "hukuk-ı müktesebe" tabirleri bi'l-vücuh muvafık ve cesbândır.

Ehl-i hukuk, erbab-ı tercüme bu bâbda bize hak verir zannederiz.

Kamusu'l–Ulûm'un, ulûm u fünûn, fünûn-ı bedîa, hiref ü sanâyi‘a müteallik bilcümle tabirat ve ıstılahâtı ihtiva edeceğini defaâtle ilan etmiş olduğumuzdan bu bâbda zât-ı âlilerince hâsıl olan iltibasa mahal göremedik; mâmâfih kamus dediğimiz gibi bilcümle ıstılahâtı hâvî olacağı gibi ıstılahât-ı ulûm u fünûn hakkında gazetemize derc edilen mebâhis-i ilm-i ıstılahın (*Terminologie*) kavâid-i esasiyesiyle beraber ulûm u fünûna verilen isimlerin, ulûm u fünûnda müstamel ve mütedâvil olan lügat-ı ilmiyenin tenkidât ve münakaşâtına dairdir.

Kaynak: [Emrullah], "Ansiklopedi yahut Muhitu'l-Maarif", *İkdam*, sayı: 1222, s. 2, (10 K. evvel 1898[7]/28 T. sâni 1313/15 Recep 1315).

ANSİKLOPEDİ
Yahut
MUHİTU'L-MAARİF
Lisanımızda Fiil-i Cevherî

(*Tercüman-ı Hakikat*)

İkdam gazetesinin 2 Kânunusâni tarihli nüshasında lisan-ı Osmanî'nin ihtiyacât ve terakkiyât-ı hâzırasıyla mütenasip bir kavâid kitabının lüzum-ı telif ve tahririnden bahsolunarak bu sırada ilcâ-yı kelâm ile yürütülen mülahazât cümlenin mantıken ve hikmeten kaç parçadan müteşekkil olması icab edeceği ve erkân-ı mühimme-i kelâmın nelerden ibaret bulunduğu hakkında serd-i mütalaâta kadar varmıştır.

(…)

Makale-i lisaniyenin muharrir-i fâzılı bu fiili beyana bile lüzum görmemiş, keşf edememiş.

O fiil-i cevherî de "imek"tir. Bu fiilin altı şahsı da mevcuttur. Muhtelif zamanlarda tatbik olunur. Olsa olsa eczâ-yı asliye-i kelâm arasında ancak bu fiil rabıta olur. Bir de sahib-i makale, lisanımızın kavâidini, şuabât-ı usulünü hep Fransızca'ya tatbik ediyor ki bu caiz değildir.

(…)

Sahib-i makalenin muhekemât-ı mantıkiyesi birçok cihetlerden sahihtir. Fakat lisanımıza tatbik ve tevfik kabul etmeyen bazı cihetleri de vardır.

(…)

Hususen lisan-ı Osmanî'nin vâkıf-ı dakâik ve gavâmızı edib-i muhterem Veled Çelebi Efendi hazretlerinin mütalaat-ı ber-güzidesine intizar eylememiz tabiîdir.

Hüseyin Daniş – Necip Asım

CEVABIMIZ

Ulûm-ı Lisaniye

Makale 5

Lisanımızın mebânî-i ilmiye üzerine müesses bir kâide kitabına ihtiyacı herkesce müsellem olduğundan bu emr-i ehemmin teysîr-i husul[ün]e medar olmak, ve o suretle tertib ü telifi iktiza eden kavâid kitabına bir zemin-i ilmî teşkil edebilmek maksad-ı hayırhahânesine binaen *İkdam*'ın sütunlarında bir mebhas-i lisan tesis edilmiş idi.

(…)

Mükemmel bir kavâid kitabının teşkiline medâr olmak içün icra edilecek mebâhis-i lisaniyede:

Evvelâ lisanı ilm-i hikmette yani psikoloji ve mantıkta tetkik etmelidir.

Evvelce de dediğimiz gibi lisan alamât ve elfâz ile hariçte zuhur etmeden evvel batında tekevvün eder. Bunun içündür ki fikre lisan-ı batınî demişlerdir. Bu halde lisanın ilk tetkiki fikirde icra edilmek, erkân-ı asliye ve kavâid-i esasiyesi ruhta aranmak iktiza eder.

Fikir âmâk-ı ruhta ihtifâ-güzîn olmakla kanaat etmez, harice de tecelli ve inkişaf eder. Lisan-ı haricî bu tecelli ve inkişafın bir netice-i tabiiyesi, bir mirât-ı ifadesidir. Bundan nâşidir ki lisan-ı batınînin teşekkülâtı ne ise lisan-ı haricînin teşekkülâtı da aynı olmak iktiza eder. Binâenaleyh fikir ile lisan beyninde münasebât-ı hakikiye mevcuttur. Lisanın ikinci derecede tetkiki lisan-ı batınî ile lisan-ı haricî beynindeki münasebâta mâtuf olmak zaruridir. Bu iki maddenin tetkiki esasen hikmet-i lügaviyenin mevzuunu teşkil eder.

Fakat lisan derece-i ûlâda bir emr-i hikemî olduğu gibi mertebe-i sâniyede bir emr-i tarihîdir. İnsanlar fikirlerini, anâsır-ı fikir olan suver-i zihniyeyi elfaz ile ifade edebilmek içün esvâtı ne suretle cem' u terkip etmişler, kelimâtı yani eczâ-

yı kelâmı nasıl teşkil eylemişler, te‘âkub-ı a‘sâr ve terakki-i efkâr ile eşkâl-i kelimât ne gibi tegayyürât ve inkilabâta mazhar olmuş, işte bu meselelerde tetkikât-ı lisaniyenin şuabât-ı mühimmesinden olup sarf-ı umumî (*grammaire comparée*) denilen ilm-i mühimmin uhde-i tahkikine isabet eder. Sarf-ı umuminin umum elsineye tatbikan hall ü tabirine çalıştığı bu mesâili yalnız bir lisan hakkında tetkik edecek olursak o lisanın sarf-ı tarihîsini teşkil etmiş oluruz.

Lisanın derece-i ûlâda yani fikirde tetkiki ki hikmet-i lügaviye ve sarf-ı hikemînin vazifesidir, her lisan içün aynı ahkâmı tesis eder. Kavâid-i külli her lisana şamildir; Almanca’nın ayrı, Fransızca’nın ayrı, Türkçe’nin ayrı hikmet-i lügaviyesi yoktur. Sarf-ı umumi ise umum-ı elsinenin teşkilât-ı tarihiyesini, ensâb u mukarenâtını tetkik ve tahkik eylediği cihetle bu da bir ilm-i umumîdir.

Sarf-ı tarihî de ait olduğu lisanın teşekkülât ve tahavvülâtından bahseylediğinden bir ilm-i hususi addedilebilir, sarf-ı umuminin bir başkası demektir.

Biz makalât-ı evveliyede lisanı hikmet-i lügaviye nokta-i nazarından mütalaa ve mülahazâtımızı bu ilme tatbiken icra ettik; henüz bahsin bu kısmındayız. Binâenaleyh lisanımızın kavâidini, şuabât-ı usulünü hep Fransızca’ya tatbik etmek muharrir-i âcize isnadı gayr-i caiz bir kusurdur. Dediğimiz gibi bahsin henüz, ahkâm-ı külli[ye], lâ-yetegayyer, her lisana şamil olan hikmet-i lügaviye bahsinde biz Fransızca’nın hikmet-i lügaviyesi ne ise Türkçe’nin, Farisî’nin de odur. İzah-ı kavâid içün ibraz eylediğimiz misâlleri de birkaç lisandan iktibas ediyoruz.

Eczâ-yı kelâmın esasen üçe inhisarı hükm-i aklî (*jugement*)nin teşkil-i mânevîsi muktezasıdır. Ancak iki suret-i zihniyeyi (*idée*) birbirine, ve iki hükmü kezalik birbirine nisbet ve izafe eylemek zaruri olduğuna mebni iki isim veya iki cümle beynindeki nisbet ve alakayı beyan ve ifade eden hurûf-ı rabt ile hurûf-ı atıf kelâmın diğer iki cüzünü teşkil eder ki bunlar da erkân-ı asliye-i kelâma zamm edilerek eczâ-yı kelâmın beşe iblâğı yine sarf-ı hikemî ahkâm ve

muktezayâtındandır. Zarf (*eyne*, *meta*) hal (*vaz'*) beyan eden kelimât keyfiyâta müteallik olduğundan sıfatta dahildir.

Sarf-ı hikemînin bu kaidesi her lisan içün caridir. Ve bir lisanda bunlardan fazla cüz-i kelâm tefrik edilemez. Bazı lisanlar olabilir ki henüz terakki ve tekemmül edemedikleri içün eczâ-yı hamse-i kelâmdan biri veya ikisi o lisanlarda lafzen mefkûd olabilir, fakat mânen her halde mevcuddur. Bu mefkûdiyet lisanların sarf-ı tarihîleri tetkik edilmekle tahakkuk eder. Biz daha hikmet-i lügaviye bahsinde bulunduğumuz içün sarf-ı hikemînin eczâ-yı kelâm hakkında vaz' u tesis eylediği kaide-i taksimi lisanımıza daha tatbik etmedik, Türkçe'de eczâ-yı mezkurenin ne kadarı vardır, başka lisanlardan ne gibi eczâ-yı kelâm iş'âr edilmiştir? Bu meselelerin tetkikini mebâhis-i âtiyeye terk ü temlik eylemiş idik. Şu halde eczâ-yı kelâmın sarf-ı hikemî nokta-i nazarından başka inhisarı Fransızca'nın ve ne de başka bir lisanın mahsusâtından değil bir kaide-i külliye muktezasından olduğundan bu bâbdaki taksim tabiî ve zaruri Fransızca'yı veya sâir bir lisanı taklit sayılamayacağı derkârdır. *Tecüman-ı Hakikat*'te neşredilen makale-i müdellelede ef'âlin cevherî ve alî nevlerine taksimi ve bunun Türkçe'ye tatbiki hakkında beyan-ı mütalaa edildiği sırada deniyor ki:

"……"

Malumdur ki ef'âlin cevherî ve hamlî nevlerine iktisamı sarf-ı hikmet-i lügaviye nokta-i nazarından icra edilmiş bir taksim değildir. Sarf-ı hikemî yalnız bir nev fiil kabul eder ki bu da fiil-i cevherîdir. Hizmet-i kazıyyenin mevzuuyla mahmûlü beyninde tasdik-i isnaddan ibarettir. Yalnız bu fiil ile ve hatta bu fiilin ihbarî-i halî (*indicatif présent*) sigasının (*mode*) üçüncü şahsıyla bilcümle efkârı ifade eylemek kâbildir. … Biz bugün fiilleri zaman ve şahsa ve adede delâlet eden cüzler ile mâna-yı tasdike delâlet eden cüze yani cüz-i aslî (*radical*) ile cüz-i zâideye tefrik edebiliriz. Bundan ötesi bizim içün hâlâ mechul; mâmafih sarf-ı hikemînin tetkikât ve teşrihâtı, tarih-i elsinede tesadüf edilen bazı misâller ef'âl-i

cümlenin bir mahmûl ile bir fiil-i cevhrînin medlûlât-ı lafziyesinden ibaret olduğunu isbat ve izaha yardım ediyor.

(…)

İşte efʻâl-i hamliyenin hep böyle bir suretle yani fiil-i cevheriye lafzen veya mânen bir keyfiyet bir tarz-ı hads mânası zamm edilerek teşekkül ettiğine hükmedilebilir. Her lisanda yalnız varlık ve tasdike yani cevher ile keyfiyet beyninde tesis-i rabıtaya delâlet ve hizmet eden bir fiil-i cevherî ile cevhere isnad-ı keyfiyet eden efʻâl-i hamliye vardır.

Türkçe'de efʻâl-i hamliyenin Fransızca'da olduğu gibi fiil-i cevherî ile ism-i faile tahliline ihtiyaç olmadığı fikrine de tamamiyle iştirak edemeyeceğim. Bu kaide-i tahlil sarf-ı hikemî ahkâmından ve binâenaleyh bilcümle lisanlara şamil usul-i hikemiyedendir.

Yukarıda dediğimiz gibi fiil-i cevherînin hizmet-i asliyesi keyfiyeti cevhere yahut mahmûlü mevzua isnaddır, bu iki cüz-i kelâm beynindeki nisbet-i tasdik eylemekten ibarettir.

Zihn-i beşer bir hüküm teşkil etmek içün evvelâ cevher ile keyfiyeti tasavvur etmek, cevher ile keyfiyet beynindeki nisbeti tayin eylemek ve sâniyen hükmeylemek suretiyle hareket eder. Demek ki nizam-ı ruhanîde cevher ve keyfiyetin tasavvuru tasdikten akdem, binâenaleyh isim ile sıfatın, mevzu ile mahmûlün icadı fiilin ihtirâından mukaddem olmak lazımdır. İsm-i fâiller ise keyfiyet beyan eder birer sıfat, birer mahmûlden başka bir şey değildir. İnsanlar ihtisar-ı kelâma lüzum gördükleri, fiil-i cevherîden başka hâlâta ve ahdâsa delâlet eden efʻâl istimaline hacet hissettikleri zaman sıfatı veya mahmûlü fiil-i cevherî ile mezc ü terkip etmekten başka çare bulamayacakları tabiî olmağla terkip edilen bir şeyin tahlili her zaman kâbildir. İsm-i fâil ise sıfat makamında olduğundan her lisanda efʻâl-i hamliyenin fiil-i cevherî ile ism-i fâile tahlili bir kâide-i külliyedir. Hususiyle insan fiili failden almıştır. Hatta mevzu ve zamana delâlet etmeyerek

sade tasdiki zâmin bir mâna-yı gayr-i muayyen ifade eden masdar sigalarının teşkili bile asıl fiilden muahhardır. Çünkü masdarlar bir mâna-yı mücerred ifade ederler, tecrid ise bir muamele-i zihniyedir ki icrası terakkiyat-ı zihniyeye mütevakkıftır. Bununla da istidlâl edilir ki ef'âl-i hamliyede sıfat ve ism-i fâil mânası mündemicdir.

(…)

Bu tasrifte müfred üçüncü şahsın yani "dir"in hali bize bir adem-i zâbitiyet (*anomalie*) irâe ediyor, fakat burada "r" harfi ef'âl-i hamliyede olduğu gibi zaman-ı hâle delâlet eden bir harf makamında telakki edilebilir.

Sarf-ı umumi bize pek celî bir surette gösteriyor ki fiil-i cevherînin bu suret-i tasrifi bazı şahıslar hakkında diğer lisanlarda ayniyle vâkidir. Meselâ Yunanca'da birinci şahıs (*eimai*) ikinci şahıs *eisai* İngilizce'de birinci şahıs *am*dir. Yunanca'da *ei* (اي) madde-i asliyesi her şahısta mevcut olup âhirine zamirler ilhakiyle şahıslar tekmil edilir; bizim tertib de tıpkı böyledir.

(…)

Mütalaa-i aliyyeleri vechile "dir" kelimesinin durmak fiilinden iktibas edilmesi de muhtemeldir. Çünkü Fransızca'da da *étre* fiil-i cevherîsi Latince ayakta durmak mânasına olan *stare* fiilinden me'hûzdur. Zaten bir fiilin bazen aynı mânaya ayrı ayrı iki masdardan tasrif edildiği böyle lisanlarda meşhuddur. Fransızca'da *aller* fiilinin tasrifâtı gibi "dir" kelimesinin Fransızca mukabili addettiğimiz *est* fiilinde ki "*existence*" mânası olmadığı dermeyan ediliyor.

(…)

Bu mebâhis gayet mühim tefsir ve izahı tahkikat-ı gâireye (غاءرهيه) tetkikât-ı amîkaya muhtaçtır. Biz bu makalede kendi tetkikâtımıza göre mülahazâtımızı beyan eyledik. İcab ederse mütalaatımızı daha ziyade tevsi ederiz. Evvel ve âhir dediğimiz gibi bu neşriyâttan maksadımız bu gibi mesâil-i müşkile-i

lisaniyeyi erbab-ı lisanın pîş-gâh-ı tetkik ü tahkikine arz eylemektir. Hakâyık-ı lisaniye bu gibi tetkikât ile meydana çıkarılır. Binâenaleyh Necip Asım Efendi ile Hüseyin Daniş Bey ve Veled Çelebi Hazretlerinden, ve sâir erbab-ı tetebbu‘ ve tahkikten bu makalenin mevzuu hakkında mülahazât ve mütalaât intizarındayız.

Makalemizi tamamlamadan şunu da ilâve edelim ki bizce cây-ı bahs ü istikrar olan mesâil-i lisaniyenin en esaslıları lisanımızda eczâ-yı kelâmı tayin, fiil-i cevherînin sigalarıyla her siganın şahıslarını tayin eylemek meseleleridir. Bunun içün en ziyade bu meselelere dair ta‘mîk-i mülahazâta muhtac olduğumuzu unutmamalıyız.

Kaynak: [Emrullah], “Ansiklopedi Yahut Muhitu’l-Maarif - Lisanımızda Fiil-i Cevherî (*Tercüman-ı Hakikat*) (H. Daniş, N. Asım) Cevabımız - Ulûm-ı Lisaniye - Makale 5”, *İkdam*, sayı: 1264, s. 4, 28[7] Şaban 1315/9 K. Sâni 1313/21 K. Sâni 1898.

ÖZGEÇMİŞ

1982 senesinde Çankırı/ Çerkeş'te doğdu. 1999 senesinde Karabük İmam Hatip Lisesinden, 2005 senesinde de M.Ü. İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Prof. Dr. İsmail Kara'nın danışmanlığında hazırladığı "Emrullah Efendi'nin *İkdam* Gazetesindeki Felsefe ve Bilim'e Dair Makaleleri" başlıklı tezi ile 2008 senesinde yüksek lisansını tamamladı. Hâlen Diyanet bünyesinde Kuran kursu öğreticisi olarak görev yapmaktadır.

RESUME

I was born in 1982 Cankiri, Cerkes. I graduated from Karabuk Imam Hatip Highschool in 1999, fromMarmara University Faculty of Theology in 2005. I earned my master degree at Marmara University Institute of Social Sciences Departmet of Islamic Philosophy in 2008. My thesis entitled "Emrullah Efendi's Essays on Philosophical and Scientific Terminology in Iqdam". I currently work as a teacher in Qur'an School of Precidency of Religious Affairs.

ÖZET

“Emrullah Efendi’nin *İkdam* Gazetesindeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri” başlıklı bu tezde Türkçe ilk ansiklopedi teşebbüslerinden biri olan *Muhitu’l-Maarif*’in başyazarı, Darülfünun’un ilk İlm-i hikmet hocası ve II. Meşrutiyet döneminin en uzun süreli Maarif Nazarlığı görevinde bulunmuş Emrullah Efendi’nin *Muhitu’l-Maarif* ansiklopedisinin hazırlık yazıları olarak *İkdam* gazetesinde imzasız yayınlanan “Ansiklopedi yahut Muhitu’l-Maarif” başlıklı yazılarından felsefe ve bilime dair olanları ele alınmıştır. Ayrıca *İkdam*’daki ve ulaşabildiğimiz diğer eser ve yazılarından seçerek oluşturduğumuz açıklamalı terimler sözlüğü ve Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca terim sözlüğüne yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Emrullah Efendi, Muhitu’l-Maarif, İkdam, Felsefe Dili, Terimler Sözlüğü, İlm-i Hikmet.

SUMMARY

EMRULLAH EFENDI'S ESSAYS ON PHILOSOPHICAL AND SIENTIFIC TERMINOLOGY IN IQDAM

In the thesis, some articals which refer to philosophy and science of Emrullah Efendi's anonym columns , entitled " Encyclopedia or Muhit al-Maarif" are adressed. Those essays were preliminary writings for the encyclopedia of Muhit al- Maarif of Emrullah Efendi who was editor-in-chief of Muhit al- Maarif which is one of the first attampts to a turkish encyclopedia, first lecturer of philosophy (ilm-i hikmet) in Dar al-Funun, and was longest term head of the Department of Education during The Second Constitutional Era. Besides, in the thesis, it is given place to a French to Turkish and turkish to French terms lexicon

Key words: Emrullah Efendi, Muhit al- Maarif, Iqdam, Linguistics of Philosophy, Lexicon of Terms, Philosophy (İlm-i Hikmet).